



# Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

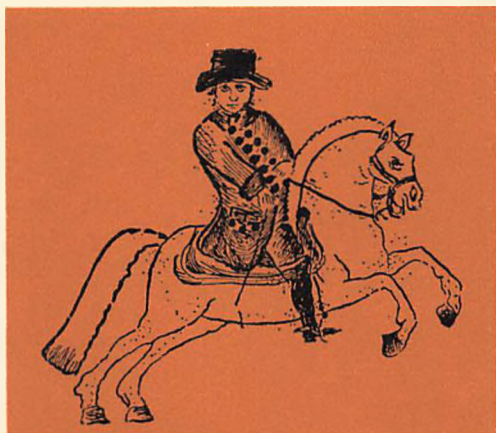
### Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

# FOLKELIV OG KULTURLEVN

*Studier tilegnet KAI ULDALL 14. september 1960*



NATIONALMUSEET

# FOLKELIV OG KULTURLEVN

STUDIER TILGNET

*Kai Uldall*

14. SEPTEMBER 1960



NATIONALMUSEET

I. C. Modeweg & Søn A/S  
har støttet udgivelsen af dette skrift

—

*Redaktionskomité:*

Bent Collin  
Peter Michelsen  
Holger Rasmussen

*Redaktor:*

Bjarne Stoklund





Kai Ulhäll talar ved indvielsen af pottemagerhuset på Frilandsmuseet 1951.

# Hilsen fra Nationalmuseet

Hvor Kai Uldall hædres maa Nationalmuseet være med, saavist som jo Frilandsmuseet ved Sorgenfri, hvor Uldall har nedlagt sit livsværk, gennem 40 aar har været en afdeling af vort store museum. For snart 60 aar siden rejstes ude ved Fuglevad nord for Sorgenfri Slotspark af højtfortjente Bernhard Olsen nogle faa værdifulde gamle bygninger, hidflyttet fra deres foreløbige stude i Rosenborg Have, og dette blev førstespiren til Frilandsmuseet i Lyngby, til vor tids hovedcentrum for studium og belysning af dansk bondestands byggeskik og bygningskultur gennem aarhundreder. Er saaledes Uldall ikke stifteren, saa er han til gengæld skaberen af det Frilandsmuseum vi alle kender nu; denne prægtige ting, ikke overgaaet af noget tilsvarende anlæg, mener jeg, hjemme eller ude.

En lykkelig kombination af praktiske og videnskabelige evner, et talent til at forklare og forhandle, til at vente og lade modne for saa i rette øjeblik at gribe til, en sum af erfaring kundskabsfylde og redbon arbejdskraft, alt dette har gennem mere end en menneskealder i Kai Uldalls person virket i og for Frilandsmuseet med et resultat der maa paakalde beundring og fornøjelse. Næsten syvdoblet er museets areal (i Uldalls tid voxet fra 6 til 40 ha), saa nu er her plads og luft; mindst tidoblet præsenterer sig besøgstallet, der forlængst har passeret de 100.000, saa nu er museet elsket. Og det *er* jo henrivende, samme museum, i sommer som ved vinter. Afvexlende er det og klogt opdelt efter sine bestanddeles art, takket være den brede tredobbelte synsmaade der af Uldall er lagt til grund, hvorved hensyn tages saavel til historien og geografien som til det sociale. Herved er tilstræbt og naaet en alsidighed der søger sit sidestykke i tilsvarende museer verden over.

Gamle bygninger, paa land som i by, kræver deres egen livsbelysning og atmosfære; og denne varierer med kulturgangen.

Smidigt, ja næsten umærkeligt for vandreren i Frilandsmuseet, skifter derfor, under en mesterhaands varsomme ledelse, milieu og landskab. Smaa stykker landsby danner ramme og ligesom frem-bærer deres børn de gamle bygninger – sjællandske fynske øst-jyske –, saa at under vandringen hvert lille flersidige bondesamfund dukker frem og svinder; mens paa den anden side, hvor det gælder boliger hentet fra Midtjyllands lynghede eller Ejdersteds marsk, egnens ensomhedspræg og vide rum er søgt genskabt og fastholdt.

Og endnu et par ting bør Uldall loves for. Dels de anstrengelser han har gjort sig gennem aarene, under prøver og drøftelser med skiftende medarbejdere, for at naa frem til de rette krav for bondebygningernes nedbrydning opbevaring og genopførelse i museets terræn. Dels hans korte trykte vejledning til Frilandsmuseet, en perle af originalitet og knaptformet kundskabsmeddelelse.

Vel vidende at Kai Uldall i sin forskning spænder ogsaa ud over sit elskede museums omraader, og i glæde over hvad nærværende smukke skrift betyder for ham af hyldest, saa maa jeg dog stemmes vemodigt, naar nu det tilvante lighedstegn mellem Frilandsmuseet og Uldall skal slettes. Tilbage vil staa Nationalmuseets varige taknemlighed.

*Johannes Brøndsted*

# Tabula gratulatoria

- ESKO AALTONEN  
professor, Åbo
- E. ABILDGREN  
skolebestyrer, Ullerslev
- HENNING ALSVIK  
museumsinspektør, Drammen
- NIELS AMSTRUP  
museumsinspektør, Virum
- JAN ERIK ANDERBJØRK  
landsantikvarie, Växjö
- A. L. ANDERSEN  
dyrlæge, Aulum
- BENT ANDERSEN  
Vordingborg
- EJNAR ANDERSEN  
læge, Anholt
- ELLEN ANDERSEN  
museumsinspektør, København
- ESTER ANDERSEN  
arkitekt, Espergårde
- HANS ANDERSEN  
fhv. gårdejer, Ølby pr. Køge
- J. THUNE ANDERSEN  
arkitekt, København
- KNUD ANDERSEN  
apoteker, Ebeltoft
- KRISTIAN ANDERSEN  
lærer, Borup pr. Logstrup
- POUL ANDERSEN  
professor, København
- POUL ANDERSEN  
skotojshandler, Lyngby
- SVEN ANDERSSON  
intendant, Åbo
- J. ANDREASSEN  
læge, Ringe
- GU DRUN ANDRESEN  
Engelsholm Højskole, Bredsten
- WILHELM  
VON ANTONIEWITZ  
genealog, Køge
- HOLGER ARBMAN  
professor, Lund
- V. L. ARVEDSEN  
ingeniør, København
- TORSTEN BALLE  
lærer, Thorsted pr. Thisted
- BODIL BANG  
fhv. registrator, København
- C. J. BECKER  
professor, København
- KIRSTEN  
OG ERIK BENDIXEN  
Virum
- BOJE BENZON  
direktør, Springforbi
- TOVE BENZON  
København
- ARNE BERG  
førstekonservator, Oslo
- GUNNEL HAZELIUS BERG  
intendant, Stockholm
- GUSTA BERG  
professor, Stockholm
- HAKON BERG  
museumsforstander, Rudkøbing
- EVA BERGMAN  
fil. dr., Stockholm
- LEO BERTELSEN  
landsretssagfører, København
- RUD. BERTOUCHE-LEHN  
fhv. gesandt, Høibygård, Rodby
- PALE BIRKELUND  
rigsbibliotekar, København
- KAJ BIRKET-SMITH  
overinspektør, København
- OVE BISGAARD  
landsretssagfører, Glamsbjerg
- JOH. BITTMANN  
læge, Stoholm
- ARNE BJØRNSTAD  
intendant, Stockholm
- KRISTIAN BJERKNES  
museumsdirektør, Bergen
- ANDREAS BJERRE  
museumsforstander, Gl. Estrup
- KAREN BJERRE  
Gl. Estrup
- KR. BJERRE  
Bovbjerg pr. Bonnet
- ANDERS BJERRUM  
dr. phil., Charlottenlund
- NILS BJERTNES  
realskolelærer, Dronninglund
- AAGE FASMER BLOMBERG  
lektor, Langeso
- KARIN BLOMQVIST  
amanuens, Malmö
- GUDMUND BOESEN  
museumsinspektør, København
- HANS BOTHMANN  
læge, Kgs. Lyngby
- K. R. BRANDT  
dyrlæge, Skive
- SVEND BRANNOV  
direktør, København
- NIELS BREITENSTEIN  
overinspektør, København
- SVEN BRIMBERG  
klinikchef, København
- VAGN BRO  
politimester, Køge
- FR. BROHOLM  
afdelingsformand, København
- H. C. BROHOLM  
museumsinspektør, København
- VERNER BRUHN  
lærer, Fredericia
- E. V. BRUUN  
læge, Skelskor
- J. DEIGAARD BRUUN  
dyrlæge, Nordenskov
- POUL BRÆNDSTRUP  
professor, København
- JOHANNES BRØNDSTED  
rigsantikvar, København

JOHS. BRØNDUM-NIELSEN  
professor, Rungsted Kyst

MARIE-LOUISE BUHL  
museumsinspektør, København

ANDERS BÆKSTED  
museumsinspektør, København

OLAV BØ  
dr. philos., Oslo

LAURITS BØDKER  
arkivar, Nivå

CARL BØTELING  
Maribo

I. HEDEMANN BAAGØE  
civilingeniør, Fredericia

A. HØJLUND CARLSEN  
ass. overlæge, København

AXEL CHRISTENSEN  
konservator, Virum

BØRGE CHR. CHRISTENSEN  
dr. med., Vedbæk

HANS P. CHRISTENSEN  
amtsvejassistent, Grindsted

J. L. ØSTERGAARD  
CHRISTENSEN  
museumsinspektør, Holbæk

LARS CHRISTENSEN  
bager, København

N. O. CHRISTENSEN  
forstander, København

P. CHRISTENSEN  
museumsbestyrer,  
Try pr. Dronninglund

VILLE CHRISTENSEN  
keramiker, Hillerød

W. BØGH CHRISTENSEN  
administrationschef, Holte

NIELS A. CHRISTIANSEN  
lektor, Roskilde

TAGE E. CHRISTIANSEN  
museumsinspektør, København

KNUD CLASEN  
ass. overlæge,  
Avnstrup pr. Roskilde

NIELS MØLLER CLAUSEN  
gartner, Hellerup

TOVE CLEMMENSEN  
museumsinspektør, Hellerup

SVEND CLEMMENSEN  
tomrermester, København

MICHAEL COHN  
grosserer, København

BENT COLLIN  
kontorchef, København

VILH. LA COUR  
dr. phil., Birkerød

SVERRI DAHL  
antikvar, Tórshavn

F. P. DAHLKILD  
lektor, Virum

C. DAHLSTRØM  
assistent, København

R. P. DAL  
snedkermester, Slagelse

FREDE DALL  
gartnerformand, Lyngby

POUL DAM  
højskolelærer, Magleås

R. DAM  
prokurist, København

AAGE I. DAVIDSEN  
lektor, Ronne

ANNE SOFIE BOESEN  
DREIJER  
overlærer, København

JØRGEN SCHEEL VAN DEURS  
salgschef, København

POUL DICH  
læge, Dragør

BØRGE DYBMOSE  
overlærer, København

F. V. EILSCHOU-HOLM  
sømandspræst, København

JENS ERIK EIMOSE  
installatør, Køge

HANS ELLEKILDE  
arkivar, Holte

NIELS ELSWING  
fotograf, Virum

ANDERS ENEVIG  
politibetjent, Herlev

P. ENGHOLM  
repræsentant, Roskilde

H. H. ENGQVIST  
arkitekt, Kgs. Lyngby

JENS ERIKSEN  
sognepræst, Sjorslev

SIGURD ERIXON  
professor emer., Stockholm

JØRGEN ERMEGAARD  
overtoldassistent, Fruens Bøge

E. O. ERREBO-KNUDSEN  
overlæge, København

ALBERT ESKERUD  
försteintendent, Stockholm

HJØRN FABRICIUS  
registrator, Søllerød

V. FALBE-HANSEN  
overretssagfører, København

W. FALCK  
direktor, Gentofte

C. G. FEILBERG  
professor, Virum

OLE FELDBÆK  
stud. mag., København

P. FENNEBERG  
borgmester, Kgs. Lyngby

TROELS FINK  
generalkonsul, Flensborg

JON FINSEN  
fhv. telegrafbestyrer, Viborg

GERHARD FISCIER  
arkitekt, Oslo

JENS FISCHER  
cand. mag.

ELSE KATHRINE FJELDSØE  
København

JAKOB FLAUNSGAARD  
ravskærer, København

E. ST. FLØYTRUP  
fhv. skovrider, Tranekær

JOHANNES FOG  
tommerhandler, Lyngby

J. C. R. FOLKERSEN  
overdyrlæge, Randers

- MONIQUE ROUSSEL  
DE FONTANES  
conservateur, Paris
- JOHS. FREDERIKSEN  
opsynsbetjent, Hvidovre
- SVEND FREDERIKSEN  
gårdejer, Åsum pr. Seden
- BENT FREDSKILD  
museumsinspektør, København
- BORGHILD A.  
FRIMANNSLUND  
underbestyrer, Bergen
- RIGMOR FRIMANNSLUND  
konservator, Oslo
- HOLGER FRIIS  
tandlæge, Hjørring
- CHR. J. FRISER  
grosserer, Nykøbing F.
- BØRGE FRISTRUP  
znanuensis, Hellerup
- GEORG GALSTER  
fhv. overinspektør, Hellerup
- CARL JACOB GARDBERG  
intendant, Åbo
- JOHN GARDBERG  
docent, Åbo
- SIGNE GJØESEN  
overlærer, Thisted
- EDV. GOTFREDSEN  
professor, København
- HANS GRAM  
arkitekt, Haderslev
- JOHN GRANLUND  
professor, Stockholm
- FRODE GRIBSVAD  
fhv. landsarkivar, Åbenrå
- SIGURD GRIEG  
museumsdirektør, Lillehammer
- OVE GRIIS  
læge, Charlottenlund
- HELMER GRØL  
vagtimester, Kgs. Lyngby
- JOHS. HALD  
snedker, København
- KRISTIAN HALD  
professor, København
- GUNNAR HAMMERICH  
billedhugger, Ærøskøbing
- ANKER M. HANSEN  
forstebetjent, København
- EINAR HANSEN  
arkitekt, København
- E. JUEL HANSEN  
sparekassfuldmægtig, Odense
- ELISABETH HANSEN  
overlærer, Thisted
- HENNY HARALD HANSEN  
mag. scient., København
- HENRY HANSEN  
skorstensfejermester, Koge
- H. M. HANSEN  
pens. lærer, Uldum
- H. P. HANSEN  
museumsforstander, Herning
- IB FISCHER HANSEN  
cand. mag., Herlufsholm
- JAKOB HANSEN  
fhv. gartner, Hjalte
- JENS HANSEN  
købmand, Marstal
- JENS FRIIS HANSEN  
sanger, København
- N. P. HANSEN  
kommunekasserer, Aunslev
- PAUL PORTEFÆE HANSEN  
grosserer, Hjørring
- POUL BJERRE HANSEN  
ass. overlæge, Århus
- VALDEMAR HANSEN  
murermester, Løgstør
- W. BALTZER HANSEN  
museumsforvalter, København
- V. LINDEBO HANSEN  
amtsvandinspektør, Haderslev
- KIRSTEN HARCK  
tandlæge, Sorø
- LOUIS HARTMANN  
direktør, Lyngby
- EIGIL HATTING  
læge, Marstal
- ROAR HAUGLID  
rikstantikvar, Oslo
- THOMAS HAVNING  
byggningsinspektør, København
- JENS HEIN  
overlæge, Tønder
- N. G. HEINE  
museumsinspektør, Lyngby
- BRYNOLF HELLNER  
første intendant, Stockholm
- CARL HELLSTERN-NIELSEN  
guldsmed, Århus
- HELMI HELMINEN  
intendant, Helsingfors
- DYVEKE HELSTED  
museumsinspektør, København
- J. C. HEMPEL  
fabrikant, København
- OVE HENNINGSEN  
landsretssagfører, Fredericia
- GRETTE SUHR HENRIKSEN  
museumssekretær, København
- K. K. HENRIKSEN  
stationsleder, Fruens Bøge
- VICTOR HERMANSEN  
museumsinspektør, København
- MARIE HESSELDAL  
skolebestyrer, Tølløse
- JOHN HIGGS  
lecturer, Oxford
- J. HILLERUP  
godsejer, Gl. Kirstineberg  
Nykøbing F.
- MARTA HOFFMANN  
konservator, Oslo
- MANNE HOFREN  
landsantikvarie, Kalmar
- HELGE HOLM  
arkitekt, København
- H. BERNER SCHILDEN  
HOLSTEN  
lensbaron,  
Langesø
- JOHAN HVIDTFELDT  
landsarkivar, Viborg

- ERLING HØGSBRO  
læge. København
- K. HØJGAARD  
direktør. København
- OLE HØJRUP  
museumsinspektør. Hjørtetekær
- LOUISE HØYER  
skolebestyrer. Tølluse
- EINAR IPSEN  
læge. Glostrup
- ANNE-LISE JACOBSEN  
Odense
- ELSE K. JACOBSEN  
Gentofte
- E. & M. VIDAR JACOBSEN  
læger. Holte
- KNUD JACOBSEN  
specialist i psykiatri. Odense
- SIGNE JACOBSEN  
lærerinde. Fjenneslev
- KJELD JELNES  
ørelæge. Odense
- A. JENSEN  
museumsforstander. Assens
- AKSEL JENSEN  
kommunelærer. Køge
- BØRGE O. JENSEN  
overbetjent. København
- E. B. BOLUND JENSEN  
civilingeniør. Vanløse
- ELLA JENSEN  
mag. art.. Humlebæk
- ERIK JENSEN  
assistent. København
- HENNING JENSEN  
stud. art.. Kgs. Lyngby
- J. K. JENSEN  
læge. Gørding
- MARY JENSEN  
læge. København
- MICHAEL JENSEN  
fabrikant. Tjorring
- POUL VALENTIN JENSEN  
amanuensis. Holte
- SIGURD JENSEN  
stadsarkivar. København
- J. K. JEPSEN  
arkitekt. Kolding
- GEORG H. JERICHOW  
direktør. København
- ANDERS JESPERSEN  
ingeniør. Holte
- EGIL BOLOW JOHANSEN  
læge. Hornum
- HENRIK JOHANSEN  
overlæge. København
- H. P. JOHANSEN  
overlærer. Løsning
- JUL. JOHANSEN  
apoteker. Rødovre
- MARY JONES  
kasserer. København
- J. JUSTESEN  
dyrlæge. Sjørring
- ALB. JØRGENSEN  
direktør. Hellerup
- BODIL WENG JØRGENSEN  
laboratoricassistent. København
- CHR. JØRGENSEN  
direktør. Lyngby
- EINER JØRGENSEN  
Brogaard, Egholm
- HOLGER JØRGENSEN  
apoteker. Middelfart
- J. N. JØRGENSEN  
skibsmaskinmester. Helsingør
- JOHAN JØRGENSEN  
arkivar. København
- SVEND JØRGENSEN  
museumsinspektør. København
- AAGE JØRGENSEN  
tegner. København
- EDLE OG THOR KIELLAND  
Kunstindustrimuseet. Oslo
- LARS-GURAN KINDSTRØM  
museichef. Helsingborg
- FRODE KIRK  
arkitekt. København
- GÜNTHER KIÆR  
repræsentant. Virum
- A. KR. KJELDAHL  
fhv. købmand. Måbjerg
- PER KJELDGAARD  
maler. Kgs. Lyngby
- REIDAR KJELLBERG  
museumsdirektør. Oslo
- UFFE KJER  
arkitekt. Rungsted Kyst
- E. KJÆR-NIELSEN  
tandlæge. Brønninge
- ANTON KJØLBY  
redaktør. København
- JOHS. KJØLBYE  
overlæge. Kolding
- KNUD KLEM  
museumsdirektør. Helsingør
- JOHANNES KLINT  
overlærer. København
- J. KLINDT-JENSEN  
civilingeniør. Runne
- OLE KLINDT-JENSEN  
museumsinspektør. København
- OLAF KLOSE  
overbibliotekar. Kiel
- ROBERT KLOSTER  
museumsdirektør. Bergen
- POUL KNUDSEN  
montør. Århus
- ARNE KOCII-LARSEN  
provisor. Ballerup
- IB KOCH-OLSEN  
højskoleforstander. Roskilde
- HULDA KONTTURI  
fil. mag.. Helsingki
- FINN KRAFFT  
restaureringskonsulent. Oslo
- POUL HALKJÆR KRISTENSEN  
museumskonsulent. København
- H. K. KRISTENSEN  
lærer. Lunde
- H. K. KRISTENSEN  
professor. København

- JOHANNES E. TANG  
KRISTENSEN  
overbibliotekar, Nørresundby
- P. E. KRISTENSEN  
maskinmester, Roskilde
- H. KROG-MEYER  
direktor, København
- KNUD KROGNOS  
bogholder, Tåstrup
- NIK. KROGSGAARD  
læge, Ålborg
- THIV. KROHN-HANSEN  
museumsdirektor, Trondheim
- ERIK KROMAN  
overarkivar, Hellerup
- KAI KROMANN  
speciallæge, Randers
- P. KRONBERG-JENSEN  
tømremester, Kgs. Lyngby
- ERLING KRØIGAARD  
sekretær, Virum
- A. LAMBERT-JENSEN  
sognepræst, Kvistlemark pr.  
Sandved
- HARALD LANGBERG  
museumsinspektør, København
- KIRSTEN LANGKILDE  
lektor, København
- A. FALMER LARSEN  
dyrlæge, Tranebjerg
- CAROLINE LARSEN  
Kgs. Lyngby
- CHR. R. LARSEN  
direktor, Middelfart
- EGON LARSEN  
direktor, København
- JOHANNES LARSEN  
maler, Kerteminde
- KAJ LARSEN  
grosserer, København
- MARIA THERESIA LARSEN  
assistent, Virum
- MOGENS LARSEN  
prururist, Odense
- SVEND LARSEN  
museumsdirektor, Odense
- HANS LASSEN  
mag. art., København
- PALLE LAURING  
forfatter, Virum
- MARTIN LAURITZEN  
skoledirektor, Charlottenlund
- GRETHE LAURSEN  
forstander, Kgs. Lyngby
- NIELS LAUSTED  
læge, Nørre Nebel
- BIRGIT LEVINSEN  
Charlottenlund
- TH. LIND  
lektor, Virum
- FRITZE LINDAHL  
museumsinspektør, Gentofte
- STEFFEN LINVALD  
museumsinspektør, København
- ELSE LISBERG  
assistent, København
- CHRISTIAN LISSE  
ordbogsredaktør, København
- ERIK II. LORENZEN  
læge, Gesten
- ERNA LORENZEN  
museumsinspektør, Århus
- POUL LORENZEN  
fhv. direktør for statsskovene,  
Kværndrup
- VILH. LORENZEN  
fhv. lektor, Hellerup
- FLEMMING LUND  
1. reservekirurg, København
- IB LUND  
København
- SIGURD LUND  
museumsbetjent, København
- ELIAS LUNDING  
direktor, København
- CHR. LYKKE  
direktor, Gentofte
- JOHANNES LÆGDSMAND  
museumsassistent, Kgs. Lyngby
- O. LØYE  
apoteker, Viborg
- HAAKON MADSEN  
toldklarere, Søborg
- SVERRE MARSTRANDER  
forstekservator, Trondheim
- THERKEL MATHIASSEN  
overinspektør, Søborg
- JACOB I. MATHIESEN  
Oslo
- C. C. MATTHIESSEN  
dyrlæge, Ullerslev
- VIBEKE MELDGAARD  
tandlæge, Svendborg
- BENT MIANG  
landsretssagfører, Sønderborg
- F. MICHELSEN  
lektor, Næstved
- PETER MICHELSEN  
museumsinspektør, København
- J. F. L. MIKA  
civilingeniør, København
- ERIK MOLTKE  
redaktør af „Danmarks Kirker“,  
København
- GEORG MOLTVED  
læge, København
- ERIK MUNCH  
skolebestyrer, Ryomgård
- HOLGER MUNK  
forpagter, Frederikssund
- BREDO VON MUNTHE  
AF MORGENSTIERNE  
kontorchef, København
- POUL MYNBORG  
landsretssagfører, Sønderborg
- HARALD MØLLER  
korpsschef, Gentofte
- HENRIK MØLLER  
kommunelærer, Ålborg
- KRISTEN MØLLER  
dr. phil., København
- KRISTIAN MØLLER  
forstander, Hammerum
- POUL MØLLER  
dr. med., København



- OTTO MØRKHOLM  
overinspektør, Virum
- TORSTEN MARTENSSON  
fil. dr., Hålsingborg
- F. NABE-NIELSEN  
fuldmægtig, Nykøbing F.
- ROBERT NEHENDAM  
museumsleder, København
- G. NELLEMAN  
mag. scient., København
- HANS NEUMANN  
museumsinspektør, Haderslev
- AKSEL NIELSEN  
forstander, Ulstrup
- A. SOMMER NIELSEN  
speciallæge, København
- B. O. NIELSEN  
grosserer, Gentofte
- C. H. NIELSEN  
maskinmester, København
- E. REENBERG NIELSEN  
læge, Karise
- H. ROVSING NIELSEN  
gårdejer,  
Nordgaarden pr. Gadstrup
- J. NIELSEN  
adjunkt, Sorø
- JOH. DUE NIELSEN  
direktør, Kerteminde
- JØRGEN NIELSEN  
antikvitethandler, Køge
- KARL K. NIELSEN  
kulsvier, Kirke Værlose
- KR. NIELSEN  
lærer, Skårup
- LAURITZ NIELSEN  
husmand, Hundstrup
- NIELS CHR. NIELSEN  
gartner, Hadsund
- PETER NIELSEN  
gartner, Karlstrup
- FRU OVERLÆRER  
RASMUS NIELSEN  
Næstved
- SEVERIN NIELSEN  
ingeniør, København
- SIGURD NIELSEN  
sekretær, Øster Assels
- SVEN NIELSEN  
arkitekt, Hellerup
- SVEND NIELSEN  
stud. mag., København
- VIGGO NIELSEN  
fuldmægtig, København
- N. C. NIELSEN-MAN  
form. for Statens jordlovsudvalg,  
Brovst
- HARALD NILSSON  
museiintendant, Landskrona
- AKSEL NORDSTED  
øjelæge, Ålborg
- E. NOESGAARD  
fhv. viceskoleinspektør,  
København
- HANS NORLING-  
CHRISTENSEN  
museumsinspektør, København
- OTTO NORN  
museumsinspektør, København
- M. NYBO  
Haslev
- MAJA REFSUM NYGÅRD-  
NILSSEN  
billedhugger, Bestun
- ANDERS NYMAN  
intendant, Stockholm
- EINAR NØRBY  
kgf. kammersanger, København
- J. ANKJÆR NØRGAARD  
overlærer, Glostrup
- NANNA NØRLUND  
Hellerup
- GEORG NØRREGAARD  
dr. phil., København
- E. OLANDER  
kontorchef, Virum
- ANKER OLSEN  
bibliotekar, Herlev
- JOHANNES OLSEN  
lærer, Bjørnkjær, Lading
- K. V. OLSEN  
København
- LINDORF OLSEN  
bogbinder, København
- OLAF OLSEN  
museumsinspektør, Virum
- HARALD OLSSON  
landsantikvarie, Lund
- WERA OG MARTIN OLSSON  
f. d. riksantikvarie, Stockholm
- LAURITZ OPSTAD  
fylkeskonservator, Sarpsborg
- V. ORAM  
overlæge, Århus
- C. V. OTTERSTRØM  
mag. scient., Frederiksdal
- NIELS OXENVAD  
museumsinspektør, Odense
- MIKAEL PASTERNAK  
tegner, Virum
- JØRGEN PAULSEN  
museumsdirektør, Hillerød
- AHTI PAULAHARJU  
intendant, Oulu
- ANNA PEDERSEN  
fhv. lærerinde, Strøby
- AXEL H. PEDERSEN  
landsretsagfører, København
- KIRSTEN PEDERSEN  
museumssekretær, København
- L. PEDERSEN  
vekslerer, København
- NIELS PEDERSEN  
forstander,  
Osted pr. Roskilde
- PEDER MADSEN PEDERSEN  
skovejer,  
Horstved skov pr. Kolind
- VALD. PEDERSEN  
lærer  
Kindertofte, Frederikslund
- AXEL ERHARD PETERSEN  
arkitekt, Kgs. Lyngby
- CARL PETERSEN  
fabrikant, Gilleleje
- HENNING PETERSEN  
farvehandler, Hillerød

- J. INGEMAN PETERSEN  
amtsskolekonsulent, Glumsø
- JØRGEN PETERSEN  
gårdejer, Gislinge
- NIELS JOHAN PETERSEN  
stud. jur., Hellerup
- P. C. PETERSEN  
psykoanalytiker, Gentofte
- P. JESSEN PETERSEN  
stadsdyrlæge, Bagsværd
- JOHS. PETERSEN-DALUM  
forstander, Hjallesø
- IØRN PIØ  
stud. mag., Kgs. Lyngby
- JACOB E. POULSEN  
overlæge, Gentofte
- JENS KR. POULSEN  
læge, Egebjerg pr. Bråde
- JOHS. POULSEN  
møbelarkitekt, Randers
- POUL POULSEN  
ambassaderåd, Budapest
- PREBEN RAMLØV  
forfatter, København
- THORKILD RAMSKOU  
mag. art., København
- ELSE-MARGRETHE RANSY  
assistent, København
- ALAN HJORTH RASMUSSEN  
stud. mag., Ørholm
- BRØR RASMUSSEN  
ingeniør, Gentofte
- F. BREMHOLM RASMUSSEN  
læge, Dalbyover
- HOLGER RASMUSSEN  
overinspektør, Virum
- JENS H. RASMUSSEN  
speciallæge, Århus
- J. W. RASMUSSEN  
læge, Vikso pr. Søsøm
- R. K. RASMUSSEN  
læge, Thorshavn
- NILS LUDVIG RASMUSSEN  
første antikvarie, Stockholm
- J. A. C. RASTRUP  
stadsingeniør, Kgs. Lyngby
- MATS REHNBERG  
første intendent, Stockholm
- P. J. RIIS  
professor, København
- H. T. RIMESTAD  
civilingeniør, Hellerup
- AAGE ROHMANN  
mag. art., København
- OTTO ROHMANN  
inkassator, Nexø
- KNUD ROLANDSEN  
ingeniør, Kgs. Lyngby
- AAGE ROUSSELL  
overinspektør, København
- AAGE L. RYTTER  
direktør, Hellerup
- STEN RYUM  
kontorchef, København
- JOHS. RØJEL  
skoleinspektør, København
- AAGE RØRMARK  
arkivar, København
- KNUD E. SANDER  
direktør, København
- ALBERT SANDKLEF  
museichef, Varberg
- KAREN SCHACK  
viceborgmester, Kgs. Lyngby
- A. SCHIARBAU  
museumssekretær, København
- H. D. SCHEPELERN  
museumsinspektør, Hillerød
- JENS SCHIØDT  
museumsbetjent, København
- NILS SCHIØRRING  
professor, København
- ERNST SCHLEE  
Museumsdirektør, Schleswig
- HANS SCHMIDT  
rentier, Kollund
- ANNIE SCHONDEL  
dr. med., København
- MARIUS H. SCHOU  
direktør, Kgs. Lyngby
- HARALD W. SCHRØN  
kubmand, Århus
- SIGURD SCHULTZ  
museumsdirektør, København
- FRANZ SEDIVY  
kunstmaler, København
- DAGMAR SELLING  
museilektor, Stockholm
- GUSTA SELLING  
stadsantikvarie, Stockholm
- KERSTIN SJØQVIST  
amanuens, Stockholm
- POUL SKADHAUGE  
antikvarboghandler, København
- PETER SKAUTRUP  
professor, Risskov
- ARNE P. SKOUBY  
ass. overlæge, Hellerup
- ERIK SKOV  
museumsinspektør, Herlev
- SIGVARD SKOV  
museumsinspektør, Kolding
- J. SLETTEBO  
museumsinspektør, Sønderborg
- VILHELM SLOMANN  
fhv. museumsdirektør, København
- JENS SMED  
hydrograf, Kgs. Lyngby
- GEORG SODEMANN  
apoteker, Kgs. Lyngby
- P. STAHLSCHEMIDT  
fhv. departementschef, København
- AXEL STEENSBERG  
professor, København
- JOHAN K. STEENSGAARD  
overassistent, København
- CHR. STEFFENSEN  
grosserer, Nakskov
- KAJ STENSHALLE  
arkitekt, København
- HANS STIESDAL  
museumsinspektør, Hellerup
- HILMAR STIGUM  
professor, Oslo
- OLE STOCKMARR  
landsrettsagfører, København
- BJARNE STOKLUND  
museumsinspektør, København

- N. C. STOLTENBERG  
inspektør, København
- KAREN OG GUSTAV STRAND  
København
- H. O. STRANDGAARD  
apoteker, Nakskov
- V. STRUNGE  
arkitekt, København
- POUL STRØMSTAD  
museumsinspektør, Kgs. Lyngby
- JENS STRØYBERG  
apoteker, Assens
- ARNE SUNDBO  
overretssagfører, København
- HANS CHR. SVENDSEN  
entreprenør, Kgs. Lyngby
- SIGFRID SVENSSON  
professor, Lund
- HELGE SØGAARD  
museumsdirektør, Århus
- BENT SØLLINGE-HANSEN  
korrespondent, København
- A. SØRENSEN  
Kongsvang, Århus
- ANDERS SØRENSEN  
kontorassistent, Gentofte
- C. O. SØRENSEN  
tandtekniker, Ringsted
- JOHN KOUSGÅRD SØRENSEN  
dr. phil., Kgs. Lyngby
- K. KAAE SØRENSEN  
direktør, Brede
- L. DAHL SØRENSEN  
fhv. museumsbetjent, København
- POUL QUISTORFF SØRENSEN  
læge, Ølgod
- T. M. SØRENSEN  
postmester, Hirtshals
- V. P. B. TEGNER  
civilingeniør, København
- T. TEILMANN  
læge, Give
- A. THIERLEIN  
overlærer, Odense
- JOHANNES THOMS  
overlæge, Rønne
- BENGT THORDEMAN  
riksantikvarie, Stockholm
- V. THORLACIUS-USSING  
formand for Ny Carlsbergfondet,  
København
- ANNELIS THYGESEN  
kontorassistent, København
- A. THYREGAARD  
fhv. forstander, Jøbjerg st.
- J. TIDEMAND-DAL  
arkitekt, Næstved
- SIGURD O. TILLER  
konservator, Trondheim
- CARL-HERMAN TILLHAGEN  
museiassistent, Stockholm
- GUDMUND TOFT  
overkirurg, Hobro
- H.-I. TOFT  
apoteker, Tønder
- INGE TOFT  
kattuntrykker, Gentofte
- TORBEN TOPSØE-JENSEN  
auditor u. ministeriet for off.  
arbejder, Rungsted Kyst
- J. TROELS-SMITH  
overinspektør, Søborg
- FARTEIN VALEN-SENDSTAD  
førstekonservator, Lillehammer
- INGEGÅRD VALLIN  
landsantikvarie, Borås
- NIILO VALONEN  
fil. dr., Helsingfors
- THORVALD VANGSLEV  
fhv. gårdejer, Sønderby pr.  
Skibby
- POUL WASSMANN  
bankprokurist, København
- ELLEN WENG  
Hvidovre
- A. WESTERGAARD  
fabrikant, Herning
- E. WESTERLUND  
overlæge, Nykøbing F.
- GERD WIETEK  
Museumsdirektør, Altona
- ROBERT WILDHABER  
Museumsdirektør, Basel
- KUSTAA VILKUNA  
professor, Helsinki
- JOHS. VILLUMSEN  
seminarielektor, Jelling
- POUL VILLUMSEN  
læge, Præstu
- N. VINDEKILDE  
pens. viceskoleinspektør  
Brønshøj
- ARNE WINTHER  
højskoleforstander, Glamsbjerg
- ELNA M. WISSING  
forlagssekretær, Holte
- MOGENS WITTUSEN  
museumsinspektør, Vinderup
- INGE WOHLERT  
cand. mag., København
- TAGE WORSAAE  
dommer, Vordingborg
- ANDREAS WORTMANN  
lagerarbejder, Padborg
- OLFERT VOSS  
museumsinspektør, København
- HALVOR VREIM  
forsteantikvar, Oslo
- JØRN WORTZ  
arkitekt, København
- DAVID YDE-ANDERSEN  
arkivbestyrer, Ordrup
- ERIK ZAHLE  
museumsdirektør, København
- JAN ZIBRANDTSEN  
museumsdirektør, Gentofte
- H. ØLLGAARD  
lærer, Ølgod
- HENRY ÅKERLUND  
direktør, Hellerup
- SVEND AAKJÆR  
rigsarkivar, København
- JØRGEN AAQUIST  
læge, Fårup

- A/S ACCUMULATOR-FABRIKEN  
Kgs. Lyngby
- DEN ALMINDELIGE BRANDFORSIKRING  
FOR LANDBYGNINGER  
København
- AMAGERMUSEET  
St. Magleby
- ANDELSBANKEN A. m. b. A.  
Direktionen, København
- DEN ANTIKVARISKE SAMLING I RIBE
- ARKEOLOGISKA KOMMISSIONEN  
Helsingfors
- AUST-AGDER-MUSEET  
Arendal
- BAKKEHUSMUSEET  
København
- BANGSBO-MUSEET  
Frederikshavn
- BLEKINGE MUSEUM  
Karlskrona
- BORNHOLMS MUSEUM  
Rønne
- CARLSBERG BRYGGERIERNE  
København
- CENTRALBIBLIOTEKET  
FOR SYDVESTJYLLAND  
Esbjerg
- DALARNAS FORNMINNES OCH  
HEMBYGDSFÖRBUND  
Falun
- A/S DANSK CEMENT CENTRAL  
København
- DANSK FOLKEMINDESAMLING  
København
- DET DANSKE GÖDNINGSS-KOMPAGNI A/S  
København
- DET DANSKE KUNSTINDUSTRIMUSEUM  
København
- DE DANSKE MEJERIERS FÆLLESINDKÖB  
A. m. b. A.,  
København
- A/S DE DANSKE SPRITFABRIKKER  
København
- DJURSLANDS MUSEUM  
Grenaa
- EBELTOFT MUSEUMSFÖRENING
- ESBJERG MUSEUM
- ETNOLOGISKA INSTITUTIONEN VID  
ÅBO UNIVERSITET
- A/S FAXE KALKBRUD  
København
- FOLKEMUSEET FOR TRONDHEIM  
OG TRUNDELAG
- FOLKLIVSARKIVET  
Lund
- FREDERICIA MUSEUM
- FREDERIKSVÆRK OG OMEGNS MUSEUM
- GUTEBORGS HISTORISKA MUSEUM
- HADERSLEV AMTS MUSEUM
- HANDELS- OG SÖFARTSMUSEET PÅ  
KRONBORG
- HELSINGÖR BYMUSEUM
- HERNING MUSEUM
- HISTORISK MUSEUM  
Bergen
- HISTORISK SAMFUND  
FOR KÖBENHAVNS AMT
- HISTORISK SAMFUND FOR PRÆSTÖ AMT
- HISTORISK SAMFUND FOR RANDERS AMT
- HJEMMETS TARV  
Væveskole, København
- HJERLFONDEN  
København
- HOBRO MUSEUM
- HORSENS MUSEUM

INSTITUT FOR DANSK DIALEKTFORSKNING  
København

INSTITUT FOR JYSK SPROG- OG  
KULTURFORSKNING  
Universitetet i Århus

KALMAR SLOTT OCH MUSEUM

KALUNDBORG OG OMEGNS MUSEUM

KUNGL. VITTERIETS HISTORIE OCH  
ANTIKVITETSAKADEMIEN  
Stockholm

KUNSTINDUSTRIMUSEET I OSLO

KVANLØSE SOGNEMUSEUM

KØBENHAVNS KOMMUNEBIBLIOTEKER

KØGE MUSEUM

LANDBRUGSRAADET  
København

LANGELANDS MUSEUM  
Rudkøbing

LOLLAND-FALSTERS STIFTMUSEUM  
Maribo

LYNGBY-TAARBÆK  
KOMMUNALBESTYRELSE

LÄNSMUSEET  
Jönköping

MIDDELFART FOLKEBIBLIOTEK

I. C. MODEWEG & SØN A/S  
København

MORSLANDS HISTORISKE MUSEUM  
Nykøbing

EJNAR MUNKSGAARD  
international boghandel og forlag  
København

MUSEET FOR THY OG VESTER HAN  
HERRED  
Thisted

MUSEET PÅ SØNDERBORG SLOT

MØNS MUSEUM  
Stege

NAKSKOV CENTRALBIBLIOTEK

DET NATIONALHISTORISKE MUSEUM  
PÅ FREDERIKSBORG

NATIONALMUSEET  
København

NORDJÆLLANDS FOLKEMUSEUM  
Hillerød

NORSK FOLKEMINNESAMLING  
Oslo

NORSK FOLKEMUSEUM  
Bygdøy, Oslo

NORSK SJØFARTSMUSEUM  
Bygdøy, Oslo

NÆSTVED MUSEUM

ODDER MUSEUM

ODENSE BYS MUSEER

ODHERREDS FOLKEMUSEUM  
Nykøbing

OSLO HERRERS HISTORISKE MUSEUM

RIKSANTIKVAREN  
Oslo

TRINGJØBING MUSEUM

ROSKILDE MUSEUM

RÖHSKA KONSTSLUJDMUSEET  
Göteborg

DI SAMVIRKENDE DANSKE  
ANDELSLAGTERIERS FÆLLESKONTOR  
København

SILKEBORG MUSEUM

DEN SJÆLLANDSKE BONDESTANDS  
SPAREKASSE  
København

SKÅNES HEMBYGDSFURBUND  
Lund

STATENS LOKALMUSEUMSTILSYN  
København

STAVANGER MUSEUM  
kulturhistorisk afdeling

STORVORDE BIBLIOTEK

SVENDBORG AMTS MUSEUM

TIKØB KOMMUNES HISTORISKE SAMLING  
Espergårde

ÞJÓÐMINJASAFN ISLANDS  
Reykjavík

UNIVERSITÄTS-BIBLIOTHEK KIEL

UNIVERSITETETS INSTITUT FOR  
EUROPÆISK FOLKELIVSFORSKNING  
København

UNIVERSITETETS OLDSAKSAMLING  
Oslo

VARBERGS MUSEUM  
Varberg

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

VENDSYSSEL HISTORISKE MUSEUM  
Hjørring

VESTFYNS HJEMSTAVNSGAARD  
Glamsbjerg

VESTLANDSKE KUNSTINDUSTRIMUSEUM  
Bergen

VIBORG STIFTSMUSEUM

VÄSTERBOTTENS LÄNS MUSEUM  
Umeå

VÆRLØSE SOGNEMUSEUM

AABENRAA MUSEUM

AALBORG HISTORISKE MUSEUM

# Tønnebånd som dekor på drikkekar

*Av Hilmar Stigum*

Det finnes en gruppe kanner eller drikkekar hvor man i dekoren har forsøkt å etterligne bøkker- eller laggerarbeider. Oftest går dette ut på at det er utarbeidet vulster eller riller i godset rundt korpus som ser ut som tønnebånd. Det kan også være laget vertikale striper i godset slik at man får en illusjon av at gjenstanden er sammensatt av staver som holdes sammen av tønnebånd. Vi merker denne tendensen på gjenstander som er laget av pottemakere, dreiere, kannestøpere, gullsmeder og i enkelte tilfelle på gjenstander av glass.<sup>1</sup>

Som regel byr ikke selve dekoren på noe problem. Den er en bevisst etterligning og vi kan forstå hva den søker å etterligne. Når det gjelder gjenstandenes form, er forholdet ikke like klart i alle tilfelle, og blant det norske materiale fra bygdene spør man seg ofte om det ikke er slik at laggerne har fått idéen til formen fra keramikkerne.

På norsk grunn er funnet flere middelalderlige kanner eller brudstykker av kanner og annen keramikk som – sikkert med rette – oppfattes som tyske importsaker. Kannene har gjerne en buket form, og rundt halsen og ofte lenger ned på korpus er utarbeidet riller i godset som ligger tett inntil hverandre. Et karakteristisk eksemplar er funnet på Tyskebryggen i Bergen i brannlaget fra 1413 (fig. 1). De samme riller eller striper finner vi på lerpotter med tutehank og tre ben.<sup>2</sup> Det samme fenomen forekommer også på tinnkanner. Det er særlig tydelig på en tinnkanne i Nationalmuseet i København som dateres til 1350–1400. Korpus er der nesten dekket av slike riller.<sup>3</sup>



Fig. 1. Lerkanne fra Tyskebyrge, funnet i brannsnittet fra 1413. Historisk Museum, Bergen.



Fig. 2. Schnelle fra Siegburg, funnet i Drammenselven, Drammens Museum.

Blant det materiale som har stått til min rådighet er en sølvkanne fra 1450. Den er fra Ziegenhain og finnes i et museum i Kassel. Kannen har tre grupper av ringer som ligger utenpå korpus og som synes å være en etterligning av tønnebånd. Det er også fristende å tro at også korpus har hatt en lagget kanne som forbilde, mens kannens tut og øvrige dekor må være gullsmedens egen skapning.<sup>4</sup>

Når det gjelder de eldre gjenstander fra keramikkerne, er det tvilsomt om en slik sammenligning er holdbar. I selve formen er deres kanner neppe påvirket av laggede kanner, og når det gjelder rillene kan det hevdes at det lå i keramikernes teknikk at det måtte ligge snublende nær å lage slike riller i godset som dekor når de formet sine kanner på dreieskiven uten at de behøvde å tenke på tønner eller laggede kar. Den nevnte tinnkanne er vel også snarere inspirert av keramikkerne enn av laggerne. Men dersom keramikkerne gav ryggen mellom rillene en mer markert og avrun-



det form, kom ryggen til å bli hovedsaken og kunne sekundært bli oppfattet som en etterligning av tønnebånd. Dette kunne så få konsekvenser for hvordan rillene ble plasert på korpus. Man kom på denne måte frem til en ny form for dekor som kunne anvendes på kanner av forskjellig form og materiale.

Det kan kanskje diskuteres om dette er den riktige oppfatning av det historiske forløp, men forholdet blir iallfall mer avklart når vi trekker inn materiale fra 1500-tallet. På norsk grunn er det fremdels funnet bukede kanner av tysk opprinnelse som har rillene plasert og utført som i middelalderen. Men det er også funnet kanner hvor det ser ut til at man har ment noe mer bestemt med denne dekor. Jeg tenker da på den kannetype som tyskerne kaller Schnelle og som er laget i Siegburg eller Raeren i siste halvdel av 1500-årene og litt senere (fig. 2). Disse kanner utmerker seg ved sin høye, slanke form. De har hank og lokk, og overst og nederst er det utarbeidet to eller tre markerte bånd som minner påfallende om tønnebånd. Plasingen tyder også på at det er en bevisst etterligning. De høye tyske krus fra samme århundre har også ofte disse tønnebånd, men gjerne bare nederst på korpus. Om der har foreligget laggede kanner som kan ha tjent som forbilde for kannenes form, har jeg ikke materiale til å avgjøre. Dimensjonene er så små at det er mindre sansynlig.

Til sammenligning har vi en gruppe dreiede kanner som det finnes påfallende mange av i norske samlinger. Det avbildede eksemplar er 24 cm høyt, største diameter er 11 cm (fig. 3). Disse kanner har i motsetning til schnelletypen innsnevret hals, men har ellers samme høye, slanke form. De er alltid malt. De eldste har ornamenter på rød bund, mens de yngre har gul bund. Enkelte har en så enkel dekor at man må anta at dreieren har malt sine produkter selv, men det finnes praktstykker iblant. Nederst og øverst har dreieren laget to eller tre tønnebånd som er plasert på samme måte som på kanner av schnelletypen. Kannene varierer sterkt i størrelse og noen har kjempeformat. En gruppe skiller seg ut ved at kannene vider seg sterkt ut nedover, og det er ikke alle som har disse tønnebånd.



Fig. 3. Dreiet kanne fra Valle i Setesdal.  
Norsk Folkemuseum.



Fig. 4. Lagget kanne fra Hardanger, dat. 1688.  
Norsk Folkemuseum.

Malte dreiede saker som hørte til bordstellet er gammelt i Norden. Det må være nok å minne om den liste som ble satt opp i 1429 over det gods som erkebiskop Aslak Bolt førte med seg da han flyttet fra Bergen til Trondheim. Der blir det foruten en rekke gjenstander av tinn eller kobber ført opp: 12 store røde fat, 5 fargede fat, 1 korg full av røde og hvite fat og en "ladike.. med 30 røde fat."<sup>5</sup>

Troels-Lund forteller at tresaker som bordservise ble ringeaktet på 1500-tallet, bl. a. fordi det fantes overalt og var som regel umalt.<sup>6</sup> Han forteller videre at det kom en forandring i folks oppfatning fordi det kom finere saker på markedet. Disse saker var som regel rødmalt og ble innført fra Tyskland og Holland. De ble etterhvert etterlignet eller kopierte av danske bøkkere.

Når man leser Troels-Lunds fremstilling får man inntrykk av at denne import bestod av dreiede saker og ikke av produkter fra bøkernes verksteder. De 100 røde fat og 200 røde tallerkener som ble anskaffet til festlighetene i Odense i 1580, var jo dreiet. De 100 røde kanner som Frederik II anskaffet til barselgildet i Kol-

ding i 1578 kan naturligvis ha vært lagget, men jeg er mer tilbøyelig til å tro at de har vært dreiet og at de har hatt en form som har svart til vår dreiede kanne fig. 3.

Vi har også hatt import av slike saker til Norge. Alle røde fat som Aslak Bolt førte med seg i 1429 kan ha vært innført, men her må det innrømmes at vi er på usikker grunn. Sikrere opplysninger får vi derimot fra regnskapene for Akershus slott. Blant utgiftspostene for 1528 nevnes at det er betalt 2 mark for svenske boller og staup og 8 skilling for en stor svensk bolle. Dessuten 8 mark for 2 tønner røde fat og tallerkener uten angivelse av hvor dette er kjøpt, og til slutt betalt 4 mark for en "prysk.. kiste med røde fat som oppgis å være kjøpt i Danmark til slottets behov.<sup>7</sup>

De norske dreiede kanner ser ut til å høre til en gruppe som i hovedsaken består av ølboller og kanner. Ølbollene er også malt, enkelte med en enkel dekor, men det finnes også praktstykker. De er alltid daterte. Den eldste som er nevnt i litteraturen var fra Hardanger og var datert 1578.<sup>8</sup> De boller som finnes i museene har årstall fra ca. 1580 til litt inni neste århundre. Som regel har de et malt bollerim hvor språkformen forteller at de må være laget i Norge eller Danmark. De dreiede kanner er derimot ikke datert ved innskripter, men det er sansynlig at de tilhører samme periode. De bevarte kanner og boller er kommet til museene fra bondegårder. At slike saker i sin tid også er brukt i borgerlige hjem, er en annen sak. Det må anses som sikkert at de ikke er laget av bygdehåndverkere. Bøndene har kjøpt dem på sine by- eller markedsreiser på et tidspunkt da de ennå bodde i sotete årestuer. Jeg har tidligere oppfattet hele gruppen som importert fra Danmark fordi jeg ikke hadde noen faktiske opplysninger om mulige norske produksjonscentra og fordi jeg var inspirert av Troels-Lunds fremstilling. Enkelte danske forskere som jeg har forelagt saken for, har imidlertid stillet seg tvilende til at dette skulle være dansk produksjon, bl. a. fordi disse delvis store saker er laget av bjerk. Spørsmålet kan ikke sies å være avklart ennå. Det er ikke usansynlig at disse ølboller og kanner er laget av dreiere i norske byer, men jeg har vanskelig for å forstå det hele hvis det ikke skulle ha



Fig. 5. Lagget kanne fra Ål.  
Hallingdal.  
Norsk Folkemuseum.

sammenheng med parallelle fenomener i Danmark og med den nevnte import fra Tyskland og Holland.

Siden de dreiede kanner har disse imiterte tønnebånd, er det fremdeles naturlig å spørre om det kan ha foreligget laggede forbilder. Det er visstnok ikke bevart norske laggede kanner fra 1500-tallet. Fra 1600-tallet er bevart noen få som er forholdsvis smale i forhold til høyden. Det avbildede eksemplar fra Norsk Folkemuseum er datert 1688 (fig. 4). En lignende kanne, datert 1630, finnes i Historisk Museum i Bergen.<sup>9</sup> Dette er sene eksempler. Selve formen er tidsbestemt og motebetont, så det er neppe riktig å oppfatte det slik at de laggede kanner har vært forbilde for de dreiede eller omvendt. Og motivet med tønnebånd kan dreieren ha fått fra keramiske kanner av schnelletypen.

Det er likevel fristende å ta med en lagget kanne fra Hallingdal (fig. 5). Annenhver stav er prydet med sveiornamentikk som er brent inn med to enkle jernstempler. Under bunnen er skåret 1724 som antagelig gir den riktige datering, men i 1790 har en bygdemaler malt kannen og datert malingen. Kannen har tut, men har ellers den høye slanke form som de dreiede kanner selvom den smalner litt sterkere oppover, noe som var en nødvendighet i laggeteknikken. Den har den innsnevring som danner en hals i likhet



Fig. 6. Førgylt sølvbeger.  
dat. 1638. Kunstindustri-  
museet i Oslo.

med de dreiede kanner. Dette var en kurrant sak for dreieren, men for laggeren må det ha vært en teknisk urimelighet. Nederst har kannen 4 bånd og lenger opp 4 bånd som går gjennom hankens åpning. Men det siste belte av bånd har laggeren fortsatt ved at han har skåret eller dreiet to vulster i stavene som går rundt kannen og imiterer tønnebånd, så her er det tydelig at laggeren har fått både form og et prydmotiv fra dreieren.

Laggerimitasjon finner vi også på sølvsaker. I Oslo Kunstindustrimuseum finnes et førgylt sølvbeger som er datert 1638 (fig. 6). Ved museet oppfattes det som et dansk eller norsk arbeid. I dekoreringen har det tre felter med tønnebånd og vertikale streker som om det skulle være sammensatte av staver. Begerets form er det tradisjonelle på denne tid og det behøver ikke å ha foreligget et lagget beger som forbilde. Et senere eksempel har vi i en kanne som finnes i Nationalmuseet i København. Den er utført av Johan P. Plum i Aarhus i 1704. Den mangler de vertikale streker, men har to



Fig. 7. Sølvkanna av Ole Moug. Drammen 1727. Kunstindustrimuseet i Oslo.

brede belter med tønneband og på lokket en seksarmet geometrisk rose som minner om karveskurd på et lokk av tre. I dette tilfelle tyder ikke bare dekoren, men også forma corporis på at det faktisk har foreligget et lagget arbeid som forbilde.

En annen liten gruppe av sølvkanner er mer problematisk. En tutekanna av sølv i Oslo Kunstindustrimuseum har mesterstemplet OM (Ole Moug, Drammen) og under bunnen er innrisset Iver Olsen Koolsrud Else Anders Daatter anno 1727 (fig. 7). En annen kanna av nøyaktig samme form og dekor og utført samme år av samme gullsmed og for den samme rike bonde fra Sigdal, finnes i privateie.<sup>10</sup> Det kjennes også et tredje eksemplar utført av Jacob Nielsen i Christiania (1719–1748). Til sammenligning har vi et fjerde eksemplar, som er utført av Jens Christensen, København, i 1732 (se Boesen og Bøje: *Gammelt dansk Sølv*, fig. 99).

De norske og den danske kanna er så like i form og dekor at vi må forutsette en idé sammenheng mellom dem. At alle har den nor-



Fig. 8. Lagget kanne fra  
Telemark.  
Norsk Folkemuseum.

ske løve på lokket, kunne kanskje tyde på at det er et norsk påfunn. To av de norske kanner er også eldst, men dersom det dukker opp flere kanner av denne type, kan nye årstall forrykke bildet.

Til de to Drammenskanner av Ole Moug hører to sølvbegre som kan settes sammen og danner da en tønne med bånd og striper.<sup>11</sup> To lignende begre er laget av Axel J. Krøyer, København, i 1735.<sup>12</sup>

Dersom vi oppfatter tønnebåndene og de vertikale striper som et selvstendig prydmotiv, så kommer spørsmålet om disse kanner også har hatt en lagget kanne som forbilde når det gjelder den form som korpus har. Det må vel anses som sikkert at den bukede form er ikke skapt av laggere. Den er eldgammel og det er vel keramikere som har æren av den. Likevel kan det tenkes at laggerne har fått idéen fra keramikere til å skape sin egen type av bukede kanner som sekundært kan ha påvirket både keramikere og andre håndverkere. I dette tilfelle har vi en gruppe laggede kanner som har kommet til Norsk Folkemuseum fra forskjellige kanter av landet og som i sin form ligger nær opptil de sistnevnte sølvkanner (fig. 8). Disse er ikke daterte ved innskripter. De er antagelig laget på 1700-tallet, men det kan ikke med sikkerhet sies at de er eldre enn sølvkannene. Til belysning av dateringsspørsmålet har vi

et maleri fra 1701 som finnes i Kulturen i Lund. Maleriets motiv er oppfattet som tre norske bønder som holder måltid. Dette er neppe riktig. Hvis maleriet har noe med Norge å gjøre, må det forestille et borgerlig miljø. På bildet er malt en lagget og buket tutekanne og derved har vi fått et grunnlag for datering av typen som følgelig blir eldre enn sølvkannene.<sup>13</sup>

Det historiske forløp er muligens følgende: Laggerne har villet skape sin egen type laggede kanner, muligens i konkurranse med keramikkerne og kannestøperne. Den bukede form lå ikke særlig godt til rette for dem, men de løste oppgaven på en tilfredsstillende måte. De måtte likevel ta hensyn til sin teknikk og sitt materiale. Gullsmedene og kannestøperne avrunnet sine kanner sterkt nedentil, og de avsluttet kannene med en utvidelse som vi kunne kalle en fot eller stett. Dette var vanskelig for laggerne og de lot stavene gå ned i rett linje, eller slik at kannen ble avsmalnet nedover. Dette trekk finner vi også på sølvkannen fig. 7. Det blir derfor sansynlig at gullsmedene i dette tilfelle faktisk har hatt laggede forbilder, men for dem ble dette neppe mer enn en kaprise og de gav siden sine kanner en annen form.

Den store masse av norske trekanner har svart til en bestemt bordskikk eller drikkeskikk. De kan deles i to grupper. Den ene består av store tutekanner hvori man hentet ølet opp fra kjelleren. Ølet ble slått i holler eller skåler og alle drakk av samme skål. Den andre gruppe består av mindre kanner, de mangler tut og er ofte dreiet, de ble brukt til å drikke av, men hele selskapet drakk av den samme kanne.

Den eller de kanner som kan tenkes å ha vært forbilde for sølvkannene har vært mindre. De som finnes i Norsk Folkemuseum er litt mindre eller litt mer enn 20 cm høye. De er brukt til å skjenke i glassene med i et selskap hvor alle fikk sitt eget glass. Dette var en borgerlig skikk som også har funnet inngang i bondesamfundet, men på 1700-tallet kan dette kun være skjedd i meget liten utstrekning. Kannene av denne type er også kommet til museet fra bondegårder, men bøndene har kjøpt dem i byen. På et eksemplar som er malt, kan vi med sikkerhet si at malingen er ut-





Fig. 9. Kanne fra fabrikken  
på Store Kongensgade.  
1720-årene.  
Dansk Folkemuseum.

ført av en maler med en annen utdanning og en annen håndverks-  
tradisjon enn den rosemalerne hadde. Kannene er laget av bjerk,  
men noen har bøketre i bunnen og det var en sjelden tresort i Norge.

Keramikerne har også på 1700-tallet laget kanner med lagger-  
imitasjon i dekoren. Et eksemplar som er ofte avbildet, er laget  
ved fabrikken på Store Kongensgade i København i 1720-årene  
(fig. 9). Den har to brede felter med bånd, men mangler de verti-  
kale streker. Den er bredere og mer flattrøkt enn de sistnevnte  
kanner, men avsluttes nedover på samme måte som en lagger ville  
ha gjort det. Hvis det har foreligget et lagget forbilde, så kan det  
ha vært en kanne av samme type som den sølvmedene kopierte.  
Keramikerne kunne jo variere størrelsen etter eget forogdtbefin-  
nende, men man er likevel spent på å få vite hva som fantes av  
laggede kanner i København på denne tid.

Vi har en gruppe vestnorske laggede kanner som i formen min-  
ner sterkt om kannen fra Store Kongensgade (fig. 10). Man har



Fig. 10. Lagget kanne fra Vestlandet. Norsk Folkemuseum.

også sammenlignet dem og muligens trukket for vidtrekkende slutninger av likheten. Disse kanner er så store at de har svart til den gamle skikk å slå ølet over i skåler som det ble drukket av. Datering av dem er usikker. På tre av kannene er malt årstall, henholdsvis 1846, 1864 og 1874. Nå kan kannene være eldre enn årstallene angir, men på ingen av kannene har mulige tidligere eiere skåret inn sine initialer eller årstall, noe som ofte ble gjort, og jeg tør ikke utelukke muligheten av at de er så unge som de gir seg ut for å være. Kannenes form grenser til det umulige for en lagger, og det må ha vært meget vanskelig å få dem tette etter at de hadde stått og tørket en tid. Det er mulig at det har foreligget et arbeid i keramik som forbilde, men inspirasjonskilden kan også ha vært en kaffekanne av kobber.

Ved Herrebøe fajansfabrikk ved Halden (1758–1772) ble det også laget kanner som i sin dekor etterligner laggerarbeide (fig. 11). De vertikale streker er trukket svært naturalistisk. Kannen avsluttes nedtil på samme måte som de laggede kanner, mens hank og tut er preget av at den er laget av en keramiker. Laggerimitasjon finner vi også på en del norske kanner av glass, og på tinnkanner er det et velkjent fenomen.

På norske kanner av tre blir sammenligningsgrunnlaget høyst



Fig. 11. Kanne fra Herrebue  
Fajansfabrikk.  
Norsk Folkemuseum.

forskjellig. Vi har en tallrik gruppe av dreiede kanner som både i form og dekor er en etterligning av barokktidens sølvkanner, men vi har også dreiede kanner som må ha hatt et forbilde i tinn eller keramikk. Fra Hallingdal har vi en større gruppe laggede kanner som er sterkt utbuket på midten, men med en innsnevring nederst og for halsen. De er prydet med sviornamentikk og senere overmalt av en bygdemaler. Som regel har de en jernring rundt buken som kan strammes med en skrueinnretning hvilket viser at det har vært vanskelig å få dem tette. Det er vanskelig å forstå at en lagger skulle ha funnet på denne form uten å være inspireret av et keramisk arbeide.

Til slutt tar jeg med en av de kanner som er laget av Iver Gundersen Øvstrud (1711–75) fra Veggli i Numedal (fig. 12). Iver Gundersen var først og fremst treskjærer og det er bevart ca. 80 arbeider av ham. I hans produksjon finner vi både laggede og dreiede kanner. Når det gjelder de laggede kanner holder han seg til den koniske form med rette staver og anvender en enkel dekor, men på de dreiede slår han seg løs. På det avbildede eksemplar har



Fig. 12. Dreiet kanne av Iver Gundersen Øvstrud. Norsk Folkemuseum.

han skåret, ikke dreiet, et bredt belte med tønnebånd rundt halsen og nederst på kannen. På det nederste felt har han skåret ut fire hellige menn utenpå båndene og skilt figurene med et plantemotiv. Kannen er ellers preget av hans forunderlige dekorative fantasi. På lokket har han skåret en akantusranke, på hver side av tuten har han fått plass for den norske løve og under hver løve en mann med et beger, oppetter hanken kryr det av dyr og på midtfeltet mellom båndene har han Elias' himmelfart på den ene side av kannen og et gjestebud på den motsatte side, føttene består av fire kvinnehoder og i denne rikdom har han også fått plass for tønnebåndsmotivet.

#### *Henvisninger*

1. Thor B. Kielland: *Lagger, bøkker og gullsmed.* (Gullsmedkunst 29. årg. Kra. 1938) s. 29 og 45. Aase Bay Sjøvold: *I selskap med pipekanner.* (Årb. for Kunstindustrimuseet i Oslo 1943-49) s. 100.
2. Sigurd Grieg: *Middelalderiske byfund fra Bergen og Oslo.* (Oslo 1933) fig. 160 og 162.
3. Kai Uldall: *Gammelt Tin.* (Kbhvn. 1950) fig. 3.

4. Thor B. Kielland l. c. fig. 2.
5. Diplomatarium Norvegicum V nr. 529.
6. Troels-Lund: Dagligt Liv i Norden 5. bok norsk utg. (Oslo 1940) 2. b. s. 142.
7. H. J. Huitfeldt-Kaas: Norske Regnskaber og Jordebøger. b. 4. (Kra. 1906) s. 279, 280 og 284.
8. Visted og Stigum: Vår gamle bondekultur b. 2. (Oslo 1952) s. 117.
9. Avbildet hos Troels-Lund l. c. s. 143.
10. Om Ivar Olsen Koolsrud, se Thormod Skatvedt: Sigdal og Eggedal. (Kra. 1914) s. 203.
11. Avbildet hos Thor B. Kielland l. c. fig. 11.
12. Gudmund Boesen og Chr. Bøje: Gammelt dansk Sølv. (Kbhvn. 1948) fig. 81.
13. Avbildet hos Troels-Lund l. c. s. 135.

# Sechs Zierfliesen aus der Fayencefabrik Jochim Möllers in Kellinghusen

Von *Gerd Wietek*

Die ausserordentliche Beliebtheit der Kellinghusener Fayencen beruht nicht zuletzt auch darauf, dass die zwischen 1760 und 1860 in mehreren Manufakturen tätig gewesenen Hersteller es verstanden haben, ihren Erzeugnissen eine bei aller Volkstümlichkeit höchst individuelle Note zu verleihen. Diese ist bereits bei den frühen Einzelstücken der ersten Fabrik – etwa der kleinen Kanzel von 1764 oder der wohl gleichzeitigen figürlichen Bischofsbowle (beide im Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg)<sup>1</sup> – spürbar, sie bleibt jedoch auch für die späteren, mehr auf Massenabsatz zielenden Produkte bestimmend und entlässt in den fliegenden Engeln und Uhrenhaltern, den Pantoffeln und Figurengefässen Sendboten in das nördliche Deutschland und nach Skandinavien, die ihre Herkunft keinen Augenblick verleugnen. Bei alledem spielt das Eingehen auf die reale Existenz einer Sache oder Person eine wichtige Rolle, die sich weder von einem barocken noch einem klassizistischen Idealismus erschüttern lässt, vielmehr durch einen alle Stilepochen überdauernden Wirklichkeitssinn, der letztlich soziologisch zu erklären ist, das 18. mit dem 19. Jahrhundert verbindet.

Ein in diesem Zusammenhang wichtiges Beispiel ist die noch vor 1783 entstandene Fliesenwand mit der ältesten erhaltenen Ansicht Kellinghusens und den Porträtsilhouetten der vier Begründer der ersten Manufaktur Carsten Behrens, dessen Schwester Anna Büntzen, Sebastian Heinrich Kirch und Fr. W. Linckhusen. Diese

Fliesenwand, die für das „Staatszimmer“ des zur ersten Fabrik gehörenden Wohnhauses geschaffen wurde,<sup>2</sup> hat sehr wahrscheinlich bei Jochim Möller den Gedanken entstehen lassen, 1794 eine Reihe von auf ähnliche Weise wirkungsvollen Selbstdarstellungen im eigenen Betrieb in Auftrag zu geben. Möller hatte die seit 1783 von Carsten Behrens' Erben nicht eben glücklich verwaltete Fabrik 1785 gekauft und bis zu seinem schon 10 Jahre später eingetretenen Tod in Besitz. Im Altonaer Museum befinden sich zwei aus der Sammlung Schröder in Kellinghusen stammende ca. 16 cm hohe Fayencebüsten,<sup>3</sup> die nach den vom Museum ebenfalls erworbenen und für die Geschichte und Zuweisung der Kellinghusener Erzeugnisse ausserordentlich bedeutsamen Aufzeichnungen Detlev Schröders (1848–1920) den Fabrikanten Jochim Möller und seine Frau wiedergeben sollen.<sup>5</sup> Schröder schreibt darüber:

„Die Büsten sollen nach Überlieferung meines Onkels seine Grosseltern Jochim Möller und Frau Anna Möller geb. Pingel darstellen, ob Ähnlichkeit vorhanden gewesen, entzieht sich meiner Kenntniss. Ich habe die beiden Büsten als Kind im Hause meines Onkels, des Lohmüllers Johann Möller, oft gesehen und bewundert, dann sagte Tante Wieb wohl: „datt sünd Grossvater und Grossmutter Möller; achter in de Kaminstuv da hängt ok noch en Bild von em, dar ritt he op'n Schimmel . . . . und denn darbi hängt en Bild von sien Packhus und von datt Schipp, dar hett he sin Waren og na Holland föhrt; datt wer en düchdigen Geschäftsmann, schad, datt he so jung storven is . . .“

Mit den letzten Sätzen bezeugt Schröder bereits die Zusammengehörigkeit und Bedeutung jener Zierfliesen, die im folgenden besprochen werden sollen. Es handelt sich dabei um insgesamt sechs, je 17,5×19 cm grosse, oben mit zwei Löchern zum Aufhängen versehene Fliesen, deren Ecken abgeschrägt sind. Alle tragen auf der unglasierten Rückseite in schwarzer Schrift die Bezeichnung „Anno 1794“, in einem Falle auch noch „K. H.“ die im 18. Jahrhundert gebräuchliche Signatur für Kellinghusener Erzeugnisse. Die gelb umrandeten Bildfelder zeigen in den Farben mangan, grün, gelb und blau folgende Darstellungen:

1. Ein Gebäude mit der Bezeichnung „Die Königliche Dänische Privileg. Fayance-Fabrique“.
2. Ein mit „Wohn-Haus“ und den Buchstaben „J. M.“ und „A. M.“ bezeichnetes Gebäude.
3. Ein Haus mit der Bezeichnung „Jochim Möller Pack-Raum“.
4. Eine Windmühle.
5. Ein Segelschiff.
6. Einen galoppierenden Reiter.

Die ersten fünf Stücke gehören heute dem Museum für Kunst und Gewerbe in Hamburg, das sechste gelangte mit der Sammlung Schröder ins Altonaer Museum. Weitere Fliesen dieses Typs sind bisher nicht bekannt geworden,<sup>6</sup> sodass, gestützt durch die Angaben Schröders über den Verbleib der Objekte in der Familientradition, angenommen werden kann, dass es sich um Unica handelt. Obwohl einzelne dieser Fliesen bereits abgebildet worden sind,<sup>7</sup> fehlte bisher die Erkenntnis ihres Zusammenhanges und ihrer eigentlichen Bedeutung, welche eine eingehendere Darstellung rechtfertigen.<sup>8</sup>

*1. Zierfliese mit der Bezeichnung „Die Königliche Dänische Privileg. Fäyance-Fabrique“.* (Abb. 1.)

Diese etwas aufwändige Bezeichnung, die über dem dargestellten Gebäude von einem unbeholfen wirkenden Rankenornament umschlossen wird, dürfte nicht ohne Absicht gewählt worden sein. Die 1765 privilegierte Fabrik hatte nämlich ihren Standort in jenem Teil „Im Sande“ (heute Lindenstrasse) welcher der Königlichen, vom Rendsburger Amt wahrgenommenen Jurisdiktion unterstand, während Jochim Möllers Hauptkonkurrenten, Christian Heinrich Geppel und Georg Geppel, mit ihrem inzwischen erworbenen Besitz in die Zuständigkeit des Klosters Itzehoe bzw. der Herrschaft Breitenburg gehörten. Noch 1786 hatte Jochim Möller, der am 9.11.1785 die Bestätigung des ersten Fabrikprivilegs erhalten hatte, in einer Eingabe die Tätigkeit der Gebrüder Geppel zu beeinträchtigen gesucht.<sup>9</sup> Diese arbeiteten seit dem Tode von



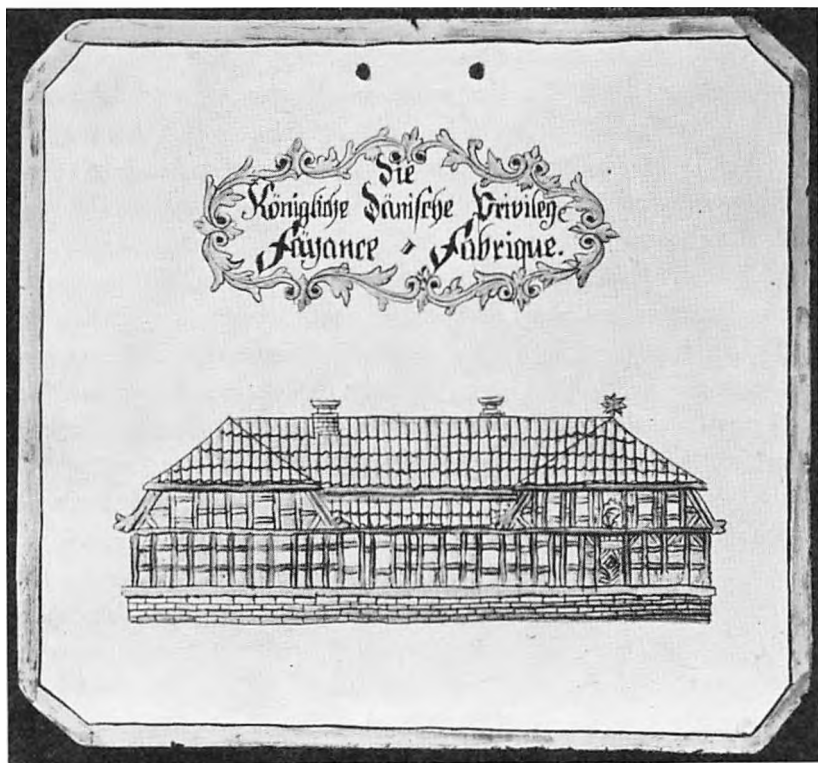


Abb. 1.

Carsten Behrens, bei dem sie bis dahin tätig waren, nur noch auf eigene Rechnung und konnten sich infolge fehlender Zuständigkeit natürlich nicht auf ein ebensolches, weiterreichendes Privileg beziehen, wie Jochim Möller es vorzuweisen vermochte. Ob allerdings das im rechten Giebfeld sichtbare Schild mit dem Monogramm Christians VII., das sicher existierte, aus Jochim Möllers Zeit stammte oder sich bereits vorher am Haus befand, ist schwer zu sagen.<sup>10</sup> Bei dem Gebäude selbst dürfte es sich wohl um die von Carsten Behrens angelegte, 1768 bereits als vorhanden bezeichnete Fabrik handeln. Diese wurde am 31.8.1795 von der Witwe Jochim Möllers an Dr. Grauer verkauft, unter dem die Manufaktur, nicht zuletzt durch politische Gegebenheiten begünstigt, ihre

Blüte fortsetzen konnte. Dr. Grauer liess dieses Fabrikgebäude im Jahre 1800 ebenfalls auf eine Zierfliese malen, die nun im gleichartigen Rankenfeld die Bezeichnung „Doctor Grauers Fayance-Fabrique“ trägt.<sup>11</sup> Der Bezug auf ein bestimmtes Privilegium, wie noch bei Jochim Möller, wäre jetzt sinnlos gewesen, da nun bereits nicht weniger als fünf mehr oder minder gleichberechtigte Fabriken in Kellinghusen tätig gewesen sind. In der Zeichnung unterscheidet sich diese spätere Darstellung von der aus Jochim Möllers Zeiten nur in Einzelheiten, etwa darin, dass das Mauerwerk zwischen den Gefachen detailliert wiedergegeben und eine stärkere Differenziertheit erreicht ist. Beide Fliesen dürften jedoch von demselben Maler bemalt worden sein, dessen Signatur PA/1800 auf der jüngeren Fliese zu finden und wohl mit Philipp Albrecht aufzulösen ist. Kai Uldall konnte bereits mehrere seiner Arbeiten benennen,<sup>12</sup> denen nunmehr diese sechs behandelten Fliesen hinzuzufügen sind.<sup>13</sup>

Das dargestellte Gebäude, welches zu den stattlichsten im damaligen Kellinghusen gehörte, scheint bei allen perspektivischen Mängeln richtig wiedergegeben zu sein. Jedenfalls dürfte es mit der steinernen Sockelzone und dem stark gegliederten Fachwerkgerüst ebenso seine Richtigkeit haben wie mit den zwei ausgebauten, abgewalmten Giebeln und dem geknickten, pfannengedeckten Dach. Genauere Angaben über die Beschaffenheit und Grösse fehlen, doch sei zum Vergleich erwähnt, dass das Christian Heinrich Geppel zur Fabrik dienende, gewiss kleinere Haus bereits acht Fach lang und 56 Fuss breit gewesen ist. Ebenso lang war das Hauptgebäude von Peter Christ. Holzschue's 1808 eingerichteter Fabrik, während das Haus des Fabrikanten Rathje Möller nur 5 Fach lang 32 Fuss breit und das Georg Geppels auf dem Papenberg ganze drei Fach lang und 24 Fuss breit gewesen ist.

Nach dem Tod Dr. Grauers setzte Nicolaus Friedrich Mohnd den Betrieb im Fabrikgebäude fort, das er am 30.11.1820 gekauft hatte, um es bereits am 18.8.1821 an seinen gleichnamigen Sohn weiter zu veräussern. Von ihm erwarb es Marten Püssel am 15.3.1822 aus dem Conkurs. Er war der letzte Besitzer, der darin noch die Fabrikation betrieb. Am 18.11.1837 kaufte es Henning

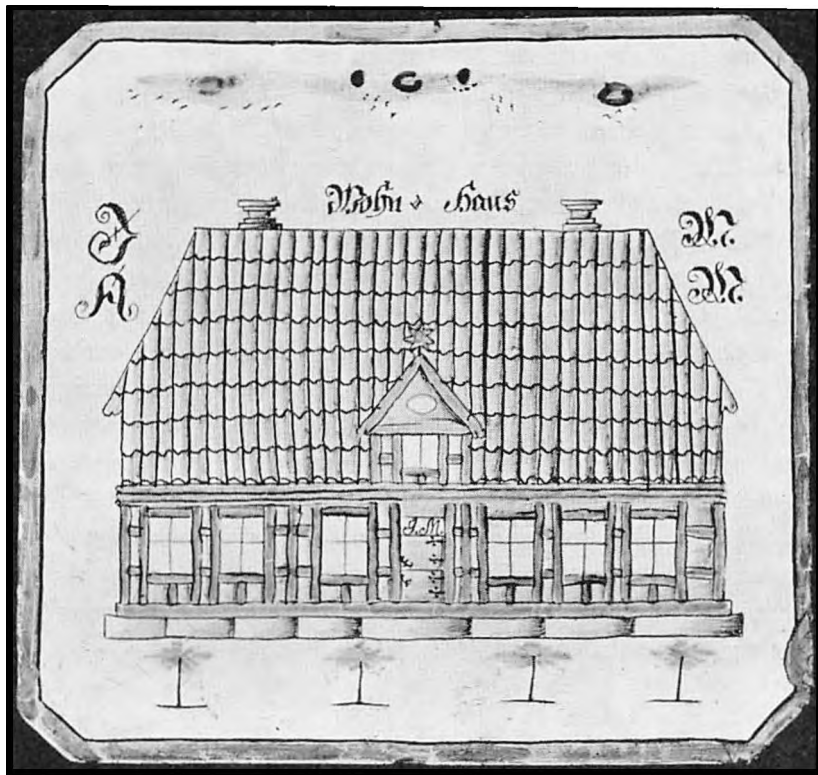


Abb. 2.

Martens, von dessen Erben es Margarete Martens am 18.7.1874 erwarb um es zugleich ihrem Sohn Wilhelm Martens zu übergeben. Inzwischen war darin längst eine Bäckerei mit Gastwirtschaft und Tanzsaal, der spätere „Kaisersaal“ eingerichtet worden, wodurch das Gebäude seine ursprüngliche Form weitgehend verlor.

## 2. Fliese mit dem Wohnhaus Jochim Möllers. (Abb. 2.)

Bei diesem mit „Wohn-Haus“ und den Namensbuchstaben von Jochim Möller und seiner Frau Anna Möller geb. Pingel bezeichneten Gebäude, handelt es sich um eine bereits durch den Vater Hans Möller am 25.3.1773 käuflich erworbene sog. „Freikathe“, die Jochim Möller lt. Testament vom 30.12.1783 als Erbe zufiel. Auch

hier ist es ein Fachwerkhaus, das allerdings gegen sonstige Gewohnheit mit der Langseite zur Strasse hin steht. Die Tür – wiederum mit den Initialen J. M. versehen – befindet sich in der Mitte, gerade unter einem kleinen, in ein pfannengedecktes Dach hineingesetzten Giebel. Zu beiden Seiten der Eingangstür reihen sich je drei Fenster an. Dieses Haus hat die nach dem frühen Tod Jochim Möllers mit Martin Delfs wiederverheiratete Witwe „auf 19 Setzjahre den Kindern zum Besten zu bewohnen“ übernommen, bis es ihr Sohn Hans Möller lt. Contract vom 17.6.1815 in eigene Hände erhielt, um über 30 Jahre darin zu wohnen. Unter dem Besitzer der nächsten Generation, Johannes Möller, scheint es bei einem durchgreifenden Umbau seine jetzige spätklassizistisch beeinflusste Gestalt erhalten zu haben.<sup>15</sup> Das Haus liegt ebenfalls „Im Sande“, dem auf der Pastoratsseite gelegenen Fabrikgebäude schräg gegenüber zum Papen- oder Louisenberg hin. In der sog. Kaminstube dieses Hauses sah Detlev Schröder noch sämtliche hier besprochenen Fliesen an den Wänden hängen, ehe sie durch den späteren Verkauf zerstreut worden sind.

### 3. Fliese mit „Jochim Möller Pack Raum“. (Abb. 3.)

Auf der gleichen Seite wie das Wohnhaus, nur noch einige Stellen weiter hinauf, befand sich das ebenfalls einer Abbildung für wert gehaltene Pack- und wohl auch Lagerhaus. Auch dieses Gebäude wurde nicht durch Jochim Möller errichtet. Vielmehr hatte er es „von Jacob Wildschütz erb- und eigenthümlich gekauft für 1620 M lt. Kaufbrief vom 12. August 1790“. Der Kauf dieses Hauses erfolgte somit fünf Jahre nach der Erwerbung der Fayencefabrik, der es allein schon deshalb dienstbar gewesen sein wird, weil es erst zu diesem Zeitpunkt den Namen „Packraum“ erhielt, welcher sich nach Jochim Möllers Tod erneut verliert. Die Zweckbestimmung ist somit ein Beweis für das starke Anwachsen der Fayenceproduktion unter Jochim Möller, wobei zu bemerken wäre, dass von ähnlichen Packhäusern bei den anderen Kellinghusener Fabriken nichts bekannt geworden ist.<sup>16</sup> Wahrscheinlich ist eben



Abb. 3.

diese Sonderstellung ein Anlass für die Darstellung auch dieses Besitztums auf einer Zierfliese gewesen.

Wenn die Zeichnung nicht trügt, könnte es sich infolge des einfachen Zeldaches um ein mehr quadratisches, beim Erwerb vielleicht geändertes Gebäude gehandelt haben, dessen gestelzte Wände mit den verschiedenen hohen Türen darin auf Möglichkeiten des Speicherns hinweisen. Einige Fenster lassen jedoch erkennen, dass es z. T. bewohnt wurde. Auch diese Vermutung lässt sich durch die Aufzeichnungen Detlev Schröders bestätigen, da sich in seiner Sammlung 25 Wandfliesen befanden, die aus diesem Hause stammen.<sup>17</sup> Er schreibt dazu:

„Sie sind aus dem Hause, jetzt in Besitz von Ahmling in der

Lindenstrasse (früher Sande). Früher war das Haus der Packraum des Fabrikanten Jochim Möller, meines Grossonkels, und sind die Fliesen sicher von ihm angefertigt. Es befand sich nämlich, wie mein Vater erzählt, früher eine Wohnung in dem Packhause und ist diese Wohnung sicher mit den Fliesen ausgesetzt gewesen. In dieser Wohnung hat meine Grosstante mit ihrem zweiten Mann Claus Delfs aus Neumühlen lange Jahre gewohnt, nachdem der Sohn erster Ehe Hans Möller die Loh- und Graupenmühle in Besitz genommen.“

Wie das Wohngebäude ging auch dieses Haus, welches beim Verkauf der Fabrik an Dr. Grauer nicht mitveräussert worden ist, von Hans Möller auf dessen Sohn Johannes Möller über. Dieser verkaufte es am 10.3.1849 für 600 M an Peter Holländer, nachdem inzwischen wohl seine Grossmutter verstorben sein dürfte. Der letzte, kontinuierlich feststellbare Besitzwechsel erfolgte dann am 9.11.1880 durch einen Verkauf des Grundstückes an den Bäcker Wilhelm Dammann.

#### 4. *Fliese mit einer Windmühle.* (Abb. 4.)

Wiederum aus den Aufzeichnungen Detlev Schröders ist bekannt, dass es sich bei der auf dem vorliegenden Fliesenbild dargestellten Mühle um die damals dem Fayencefabrikanten Jochim Möller gehörende Loh- und Graupenmühle handelt. Ihr Erbauer war Jochims Vater Hans Möller, der nach dem Erhalt der Kgl. Concession vom 31.3.1783 mit ihrem Bau begonnen hatte. Noch am 18.11.1783 wird die Mühle als im Bau befindlich erwähnt, die Jochim Möller schon wenige Wochen später durch ein Testament seines plötzlich verstorbenen Vaters vom 30.12.1783 als Erbe zufällt. Danach musste die bauliche Vollendung eben erst geschehen oder im Einzelnen noch garnicht abgeschlossen sein. Jedenfalls ist die eigentliche Inbetriebnahme des jungen Jochim Möller Werk gewesen, der es fertigbringt, schon nach zwei Jahren der Bewirtschaftung ohne eine wesentliche Erhöhung der übernommenen Schuldenlast von den Erben des Carsten Behrens die Fayencefabrik

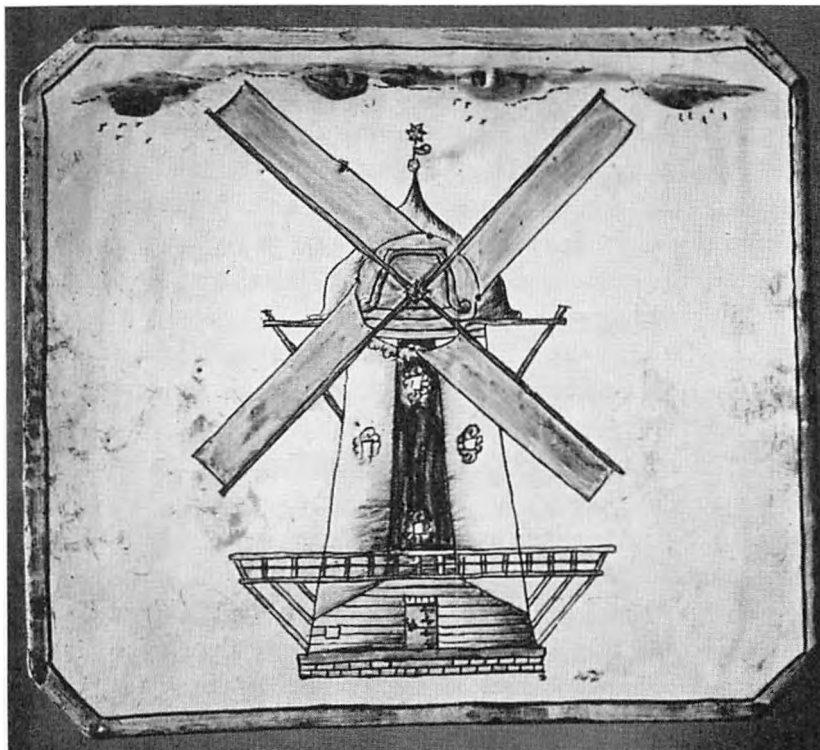


Abb. 1.

zu kaufen. Obwohl wiederholt von einer Korn- Graupen- und Lohmühle die Rede ist, stand die Lohmüllerei – Jochim Möller wird in der Regel als Lohmüller bezeichnet – an erster Stelle. Diese wurde, ebenso wie der in Kellinghusen blühende Holzhandel, durch den Waldreichtum der Umgebung sehr begünstigt, während der Korn- und Graupenmüllerei durch die seit langem geregelte und nach wie vor gültige Mühlenpflicht enge Grenzen gesetzt gewesen sind.

Die Errichtung der Mühle auf einem abgelegenen, hinter dem Wohnhaus befindlichen Platz hängt mit den eine Separation der Windmühlen fordernden Gesetzen zusammen. Wie das Fliesenbild zeigt, gehörte sie zu dem Typ eines „Zwickstell-Holländers“, einer damals als fortschrittlich geltenden Mühlenform, die seit

einiger Zeit die althergebrachte Bockmühle zu verdrängen begann.<sup>18</sup> Der Maler hat ihre charakteristischen Kennzeichen wohl festzuhalten gewusst, wenn er auch nicht die Beantwortung aller Einzelfragen – etwa nach dem Material – erlaubt. Sicher handelt es sich um Achtkantständer, die über einem Steinsockel und verschalteten Unterbau durchgehend geradlinig emporsteigen und durch eine – in Schleswig-Holstein allerdings nicht häufige – Kappe in Kielbogenform<sup>19</sup> abgeschlossen werden. Das Mühlenkreuz, dessen Scherenstellung nicht nur kompositorisch bedingt ist, war mit Segeln bespannt. Deutlich ist auch erkennbar, dass die drehbare Kappe durch einen Steert bewegt worden ist, zu dem die am herausragenden Spreetbalken schräg abwärts führenden langen Schoren hinstielen. Besonders zu erwähnen wären schliesslich noch die Umrahmungen der Fenster, der teilweise sichtbare Schmuck des Zierblattes und die mit einem auch beim Wohn- und Packhaus ähnlich vorkommenden Stern geschmückte Wetterfahne.

Nach dem Tod Jochim Möllers ging auch die Mühle auf seinen Sohn Hans, 1847 an den Enkel Johannes und danach schliesslich weiter an Ludolph Wessel Möller über. Die Umwandlung und Erweiterung des Betriebes in eine Aktiengesellschaft im Jahre 1883 erlebte sie nicht mehr.

##### 5. *Fliese mit einem Segelschiff.* (Abb. 5.)

Es besteht kein Grund, an der überlieferten Nachricht zu zweifeln, dass Jochim Möller seine Fayenceerzeugnisse mit einem eigenen Schiff nach auswärts befördert habe. Bedenken, die im Hinblick auf die verhältnismässig grosse Ladefähigkeit eines Wasserfahrzeuges entstehen könnten, lassen sich durch den Hinweis darauf zerstreuen, dass er sein Schiff nicht nur für den zuerst genannten Zweck verwendet hat, sondern es sicher auch für die in seiner Mühle verarbeiteten Gerbmittel und die Beförderung der Lohe benutzt haben wird. Weiter darf angenommen werden, dass auch bei ihm der Verkauf des andernorts sehr begehrten Kellinghusener Tones eine Rolle gespielt haben dürfte, sodass ausreichende



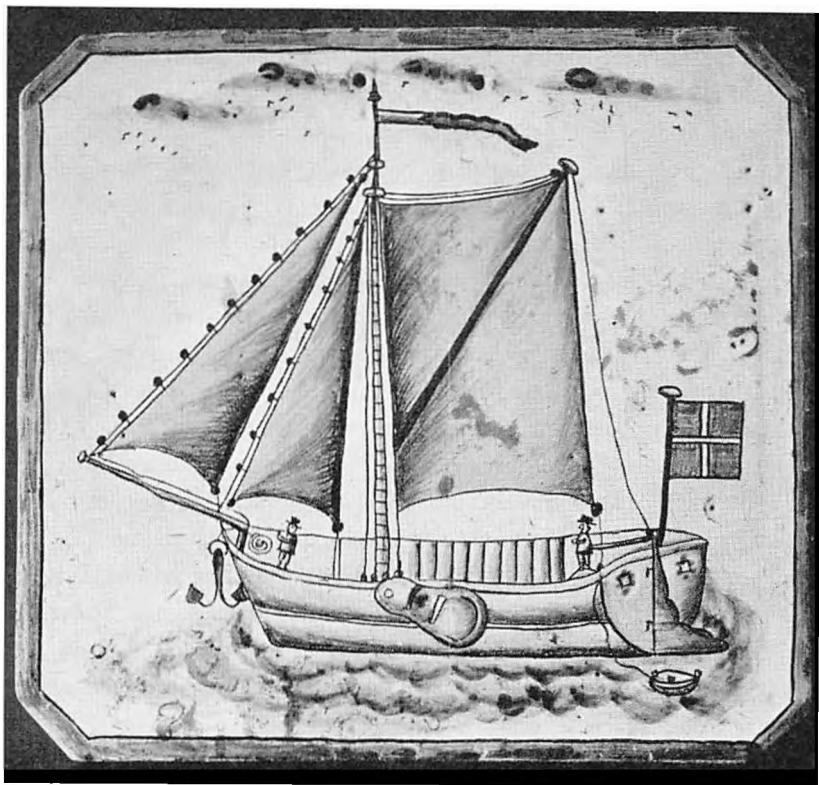


Abb. 5.

Nutzungsmöglichkeiten die Rentabilität des Schiffes gewährleistet haben, das u. a. nach Hamburg, ins Hannöversche und nach Dänemark geführt worden ist. Allerdings war es keiner der von Kuss beschriebenen, in Kellinghusen zum Holztransport auf der oberen Stör verwandten „Bollen“,<sup>20</sup> sondern, wie die eingehendere Betrachtung lehrt, ein gewichtigerer, den Danebrog führender Störprahm, wie er vor allem in Itzehoe beheimatet war. Wegen des grösseren Tiefgangs gelangten diese Prähme nur in das nahe bei Kellinghusen befindliche Grönhude, wo wohl auch das abgebildete Schiff Jochim Möllers gelegen haben wird.

„Es waren flachbodige Segler mit einem steilen Vorsteven, die schon im Laufe des 18. Jahrhunderts die steile Kahnplanke und

den Spiegel der Ever erhielten. Hinsichtlich ihrer Deckbauart gehörten sie zu den sogenannten Dollbaumfahrzeugen mit erhöhter Luke, d. h. nur vorn und hinter war in gleicher Höhe ein festes Deck vorhanden, das bis an die Giebel der grossen Ladeluke reichte, während die Luke die ganze Schiffsbreite einnahm. Der Lukenverschluss bestand aus klinkerweise und längsschiffs und steil nebeneinander liegenden Lukendeckeln wie bei den Weserkähnen. Sie hatten die gleiche Wegerung wie die Ever, grosse Scitenschwenter, verzierte Klüsbacken, Ruderköpfe und verzierte Spiegelfenster, ihr Sprung war schwächer als bei den Evern. Getakelt waren sie mit einem umlegbaren Pfahlmast und mit einem losen Bugspriet an denen ein grosses Sprietsegel, eine Stagfock und ein loser Klüver gefahren wurde. Obwohl ihr Neubau schon vor 1830 aufhörte, ist der letzte Störprahm erst im Jahre 1911 abgebrochen worden: „Die Freundschaft“ von Itzehoe, angeblich um 1748 gebaut, Länge 18.02 m, Breite 4.86 m, Raumtiefe 1.33 m, Raumgehalt 31 Brutto-Registertonnen, Besatzung 2 Mann; zuletzt war dieses Fahrzeug als Besahn-Ever getakelt.“<sup>21</sup>

Dieser auch zum Fliesenbild im grossen und ganzen passenden Beschreibung braucht nur wenig hinzugefügt zu werden, da die charakteristischen Merkmale des Bootstyps ausreichend deutlich wiedergegeben sind. Zum Vergleich kann eine Zeichnung Adolf Vollmers von 1828<sup>22</sup> oder das im Altonaer Museum befindliche Modell der von Szymanski genannten „Freundschaft“ herangezogen werden. Christian Kuss erwähnt in seiner 1830 entstandenen Beschreibung von Kellinghusen,<sup>23</sup> dass damals 22 solcher Schiffe die Stör befahren hätten, wovon 4 nach Glückstadt, die übrigen aber nach Itzehoe gehörten, das durch sein Stapelrecht innerhalb der Störschiffahrt eine Sonderstellung besass. Wenn sich also bereits 4 Jahrzehnte früher ein Kellinghusener Einwohner den Besitz eines solchen Schiffes leisten konnte, dann war es eine Besonderheit, deren Verewigung in der vorliegenden Form verständlich wird. Leider war es nicht möglich, über sein späteres Schicksal etwas zu erfahren. Es muss wohl angenommen werden, dass das Schiff nach dem Tod Jochim Möllers wieder verkauft worden ist.



Abb. 6.

6. Fliese mit galoppierendem Reiter. (Abb. 6.)

Auch bei Betrachtung dieser Zierfliese soll wieder von den Aufzeichnungen Detlev Schröders ausgegangen werden, der an einer Stelle schreibt „Eine Fliese zeigte einen Reiter auf einem Schimmel. Dieselbe ist (jetzt) im Besitz des Urenkels Christian Möller in Kellinghusen. Meine Tante erzählte mir, der Reiter auf dem Schimmel wäre der alte Grossvater, der hätte immer einen Schimmel als Reitpferd gehabt...“

Während die ersten 5 Fliesen also ein für Zeit und Umgebung bemerkenswertes Besitztum demonstrierten, wurde die 6. Fliese zur Darstellung dessen bestimmt, dem es zugehörig war. Dass dafür das gleichsam als Symbol des Herrn und Gebieters geltende Motiv

des Reiters<sup>24</sup> gewählt wurde, ist eigentlich weniger verwunderlich als der Umstand, dass damit zugleich die reale Existenz verbunden war. Ihrer Darstellung kommt hier die primäre Bedeutung zu, wenn auch nicht in dem Sinne, dass dieses Bildnis etwa physiognomische Richtigkeit verbürgen könnte. Das Bild gibt Jochim Möller nicht wieder, es bedeutet ihn vielmehr, allerdings in einer Form, die dort der Wirklichkeit angenähert ist, wo es eben diese Bedeutung fordert. Der Schimmel, auch er exklusiver Vertreter seiner Art, ist ein Schimmel geblieben, wie auch angegeben ist, was ihm als Reitpferd zugehörig ist, also Zaumzeug und Zügel, Sattel, Unterlage und Steighügel. Gleiches gilt von den Attributen des Reiters selbst, der Peitsche und den Sporen, schliesslich seiner Bekleidung mit blauem, durch zwei Knopfreihen besetzten Rock, gelben Hosen, hohen Reitstiefeln und schwarzem, breitrandigem Hut. Eine weitergehende Realistik verbot die bei allen Fliesen gleiche beschränkte Farbenskala, die hier schon in der für die Kellinghusener Erzeugnisse geläufigsten Zusammenstellung vorkommt. Die starke Bevorzugung des später nicht mehr fortzudenkenden Gelb scheint sogar bereits so etwas wie ein Signum der unter Jochim Möller besonders einfallreichen und in grösserem Umfang einsetzenden Gebrauchtwarenproduktion gewesen zu sein, der er zumindest einen Teil seiner auf allen Zierfliesen präsentierten Wohlhabenheit und geachteten Stellung verdankte.<sup>25</sup> Letztere werden es dem akademisch gebildeten Arzt Dr. Grauer erleichtert haben, ohne Beeinträchtigung der gesellschaftlichen Achtung sein Nachfolger im Besitz der ältesten Kellinghusener Fayencefabrik zu werden.

#### *Anmerkungen.*

1. Abb. b. K. Hüseler: Geschichte der Schleswig-Holstein. Fayence-Manufakturen. Breslau 1929, S. 79, 81 und bei G. Wietek: Kellinghusen und seine Fayencen. Kellinghusen 1953, S. 15 u. 18.
2. Abb. b. Wietek S. 35. Vgl. H. Stierling: Drei Kellinghusener Zimmer im Kieler Thaulow-Museum, im Heimatbuch d. Kreises Steinburg Bd. 3, 1926 sowie L. Petersen: Beiträge zur Geschichte der Fayence-Manufakturen von Kellinghusen usw. in Nordelbigen Bd. 13, 1937.
3. Abb. b. Petersen S. 214 und Wietek S. 24.

4. Detlev Schröder: Sammlung Schröder Kellinghusen. Handschrift in der Bibliothek des Altonaer Museums, Qd. 23.
5. Nach einer im Museum für Kunst und Gewerbe in Hamburg befindlichen Fotografie existierte eine offenbar aus der gleichen Form hergestellte männliche Fayencebüste mit anderer Bemalung in Schweriner Besitz.
6. Im Altonaer Museum befindet sich eine in der Form abweichende Zierfliese mit plastisch geformtem Rand, durchbrochener Bekrönung und der Darstellung einer Gesellschaft im Freien. Sie entstand 1794 wahrscheinlich ebenfalls in der Jochim Möller gehörenden Fabrik.
7. Programmheft eines Sommerausfluges des Vereins für Hamburgische Geschichte am 23.6.1912 nach Kellinghusen und Bramstedt, S. 12, 22 und 24; ferner b. Hüseler S. 86 und 87 sowie Wietek S. 25 und 26.
8. Bei den gemachten Angaben über Gebäude und Besitzverhältnisse stützt sich der Verfasser auf die verdienstvolle Arbeit von L. Petersen sowie auf Auszüge von Dr. Wilhelm Marx Schröder aus später vernichteten Brand- und Taxationsregistern, deren Benutzung freundlicherweise gestattet wurde.
9. Vgl. Hüseler S. 116.
10. Bei den Ausgrabungen nach Fayence-Scherben, die der Verfasser auf Anregung von Kai Uldall 1953 im Auftrag des Schleswig-Holsteinischen Landesmuseums durchführte, wurde neben dem Packhaus von Jochim Möller u. a. auch die Form zu einer Potpourrivase mit dem Monogramm Christians VII gefunden. (Fundmaterial im Schleswig-Holsteinischen Landesmuseum in Schleswig). Vgl. Wietek: Fayencegrabungen in Kellinghusen, im Jhrb. Kunst in Schleswig-Holstein 1955. S. 175 ff.
11. Abb. Hüseler S. 86 und Wietek S. 29.
12. K. Uldall: Signerede Kellinghusen-Fajencer, in Danske Muscer I. 1950. S. 121.
13. Im Landesmuseum Schleswig zeigt eine querovale Zierfliese mit einer Stadtansicht einen ähnlichen, vielleicht denselben Maler verratenden Zeichenstil.
14. Nach W. M. Schröder: Die Fayence-Industrie von Kellinghusen, Kiel 1917, S. 28 wurde die Fabrik in den Brand- und Taxationsregistern von 1779 mit der höchsten Einschätzungssumme aller Anwesen Kellinghusens geführt.
15. Darauf verweist u. a. das noch jetzt über der Tür befindliche, auf Johann Möller zu beziehende Monogramm.
16. In diesem Zusammenhang ist eine Bemerkung H. Wolf's in den Schleswig-Holsteinischen Prov. Berichten von 1798 S. 63 interessant:  
„Dass diese Fabrikwaren so stark gesucht werden, kommt insonderheit von ihrer Güte und der reellen Bedienung der Fabrikanten. Alle Aufträge werden hier genau, hurtig und reell besorgt und die Waare so sorgfältig gepakt, dass wenn ein damit ganz beladener Wagen umwirft, kein anderer Schade entstehet, als dass er wieder aufgehoben werden muss.“
17. Jetzt im Altonaer Museum.
18. Vgl. hierzu: W. Scheffler: Method. Fragen zur Windmühlensforschung (in Schleswig-Holstein) in Volkswerk, Jhrb. d. Staatl. Museums f. deutsche Volkskunde 1943. S. 135 ff.

19. Eine ebensolche Kappe besitzt die im Frilandsmuseet Lyngby befindliche Holländermühle. Vgl. K. Uldall: Frilandsmuseet Vejleder.
20. Irrige Annahme des Verfassers in Kellinghusen und seine Fayencen, 1953 S. 26.  
Auf den bei Wietek S. 5 und 6 wiedergegebenen Lithographien mit Ansichten Kellinghusens sind solche Bollen zu erkennen.
21. Zitiert aus H. Szymanski: Deutsche Segelschiffe, Berlin 1934 S. 118.
22. Abb. b. Szymanski Nr. 127.
23. Schleswig-Holstein-Lauenburg. Provinzial-Berichte 1830 S. 50.
24. Das Motiv dieser Zierfliese unterscheiden sich von demjenigen eines uniformierten Reiters, das bisher bei vier Stücken bekannt geworden ist. Vgl. K. Uldall: Signerede Kellinghusen-Fajencer S. 123 sowie K. Uldall: Daterede Kellinghusenfajencer, in Arv og Eje, Årbog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening 1959 S. 58.
25. Auch hierüber geben die Aufzeichnungen Detlev Schröders wichtige Aufschlüsse. Kürzlich konnten in Privatbesitz zwei signierte Teetischplatten aus der Fabrik Jochim Möllers ermittelt werden. (Bisher nur eine im Altonaer Museum befindliche Platte bekannt, welche wahrscheinlich einem der Gebrüder Geppel zuzuschreiben ist.)

### Resumé

#### *Seks prydfliiser fra Jochim Möllers fajencefabrik i Kellinghusen*

Den ældste af de seks fajence-manufakturer, som kan påvises i Kellinghusen, var fra 1785–1795 i den dygtige, unge forretningsmand, barkmøller Jochim Möllers besiddelse. På hans initiativ fremstilledes 1794 seks lige store prydfliiser (se ill.), hvoraf 5 nu er i Museum für Kunst und Gewerbe i Hamburg og en i Altonaer Museum. I den foreliggende undersøgelse påvises først flisernes samhörighed og endvidere den kendsgerning, at disse flisebilleder uden undtagelse fremstiller den nævnte fabrikant Jochim Möllers besiddelser og tildels også ham selv.

Det vidnesbyrd om folkelig selvbevidsthed, som således fremtræder, sættes i forbindelse med et lignende mindesmærke, som skabtes af forgængeren Carsten Behrens for 1783 med den såkaldte „Dr. Grauers Stue“ (nu i Schleswig-Holsteinisches Museum på Gottorp). Til denne hører en væg med det ældste perspekt af Kellinghusen og de fire grundlæggeres portrætsilhouetter. Dens tilstedeværelse har antagelig fremkaldt ønske hos Jochim Möller om at skabe de seks omtalte fliser, som henføres til maleren Friedrich Albrecht, hvis signatur findes på lignende frembringelser af senere dato. De seks billeders mening og indhold kunne tydes gennem nogle i Altonaer Museum opbevarede optegnelser af Detlev Schröder, hvis omfattende privatsamling af Kellinghusen fajence allerede for år tilbage blev erhvervet til Altonaer Museum.

# Primitivt pottemageri i Europa

Af *Axel Steensberg*

Der er i de sidste par hundrede år oftere skrevet om tilvirkningen af sorte lervarer i Danmark. Den første samlede behandling findes i tidsskriftet „Iris“ 1791, af Laurids Smith. Og den smukkeste og mest omfattende, Andreas G. Jensens „Jydepotten“, udkom i 1924. Det gamle håndværks sidste udløbere er blevet fotograferet og filmet af Kai Uldall, H. P. Hansen og Aage Rothenborg. Forfatteren af nærværende har i sin tid beskrevet tilvirkningen hos de to eneste dalevende jydepottekoner, Maren Hansen i Rebelsig ved Vejrup og Mathilde Nielsen ved Billund („Primitive Black Pottery in Jutland“, Folk-Liv 1939). Senere udførte forsøg viste, at brændingen i „Ildpotten“ skete ved overraskende lave temperaturer, ca. 400° C.

Hidtil har man kun i ringe grad set tilvirkningen af sorte potter i Jylland og ved Karhuse på Fyn i deres europæiske sammenhæng. Der er ganske vist ikke på dette sted plads til en udtømmende behandling af emnet. Men vi vil opholde os ved nogle eksempler på primitiv pottemagerteknik fra de europæiske lande uden for Danmark, idet der ses bort fra de skotske øer, hvis sorte „Craggans“ formodes at være danske læsere bekendt fra Arthur Mitchells bog „The Past in the Present“ (Edinburgh 1880). Forhåbentlig kan nærværende lille bidrag tjene til at vække interessen hos danske folkelivsforskere for emnet, således at det med tiden kan blive gjort til genstand for en større monografisk behandling set på historisk baggrund.

1. *Den pyrenæiske halvø*. I første bind af festskriftet til professor Fritz Krüger (Homenaje a Fritz Krüger, I, Mendoza-Argentina 1952, s. 335–364) har A. Dornheim skrevet om det primitive

pottemageri i Sierras de Córdoba i Andalusien („La alfareria criolla en los Algarrobos“). Man anvender her som råstof en rød, mineralrig lerjord, der indeholder en stor mængde glimmer. Pottemagersken sætter sig på hug, medens hun anbringer lerklumpen på en „grydefjæl“ af skifer, der hviler på en lav træblok. Stenskiven kaldes *táula*, og pottemagersken former først leret til en konisk figur, ligesom vore jydepottemagersker plejede at gøre. Denne keglestub vender hun, så den står på sin mindste endeflade, hvorefter hun begynder at udbore den med venstre hånds samlede fingre, alt imens hun drejer lerstokken rundt på skiven med højre hånds flade og efterhånden udformer karrets bug, *buco*. Derefter formes randen, ørerne sættes på, og karret skræbes med en kniv. Potterne brændes enkeltvis i én til to timer, idet de stilles på en kreds af sten. De omgives og dækkes med græstørv, der stikkes i brand, hvorefter ilden holdes vedlige, til potterne er brændt på samme måde som i Vestjylland. Undertiden anvendes tørret køgødning som brændsel. Denne form for brændsel bruges også af spaniernes efterkommere i Argentinas fjernere liggende provinser, når de brænder simple lervarer.

Det oplyses med Mortillet som kilde i en fodnote, at den gamle metode: at brænde lerkar i fri luft, også kendtes ved Bagnères de Bigorre i nærheden af Lourdes i det franske departement Hautes-Pyrénées og i Apenninerne (ved Casola de Raverano). Metoden var også vidt udbredt i landene langs Middelhavets sydkyst.

2. *Balkan*. I 1951 offentliggjorde professor Milenko S. Filipović i det serbiske akademis skrifter bd. CLXXXI (Meddelelser nr. 2 fra det etnografiske institut) et arbejde, hvis engelske resumé bærer titlen: „Primitive Ceramics made by Women among the Balkan People“. Denne bog har i særlig grad interesse for os, fordi keramikfremstillingen hos de primitive folk i Balkans bjergegne var forbundet med forestillinger, der viser, hvilken vigtig handling pottemagerens arbejde var i svundne tider. Derfor skal nogle hovedpunkter af denne bog refereres i det følgende.

Leret får, når det formes til figurer, en slags personlighed og bliver til selvstændige væsener. Når man danner gryder, potter og



små lerfigurer, sker der en slags skabelsesakt. Derfor giver man undertiden lerkarrene navne, som om de var levende væsener – man mindes de undertiden obscøne navne, som vore jydepottekoner gav deres glåsten. Der knytter sig i disse egne af Balkan en mængde riter til fremstillingen af lerkar, forskellige fra egen til egen, hvilket viser, at en lang og broget udvikling ligger forud for de ceremonier, der er blevet optegnet i nutiden.

Der fremstilles ikke keramik uden drejeskive i Bosnien og Hercegovina. Men fra Montenegro og Serbien strækker denne primitive pottemagertekniks område sig sydpå til Saloniki. I øst når den frem til Bulgariens hovedstad Sofia. Et andet område går i et bælte tværs over halvøen fra Thrakien over Edirne (Adrianopel) til den bulgarske havneby Burgas.

Keramikken kan deles i tre grupper, hvis enkelte genstande ikke laves overalt. 1. Konkave husholdningslervarer til brug på ildstedet, flade pander, dækkefade til bagning og pander til at stege eller riste i, samt potter. 2. Massive lervarer såsom runde skiver, koniske og afstumpet pyramideformede blokke, væsentlig anvendt som ildbukke. Desuden tenvægte og statuetter. 3. Lerovne og kakkelovne.

Lerpanderne er den mest almindelige form. De laves med en 3–5 cm tyk bund og 8 cm høje sider; diameteren er oftest 40–60 cm. De fremstilles med hel bund i det store sammenhængende produktionsområde, Vest-Bulgarien, Øst-Serbien og Makedonien. I Montenegro, floddalene i syd og vest ved Morava samt på Kosovo- og Metohija sletterne laves de derimod med et lille hul i midten af bunden. Dette hul er til at stikke en træpind i, for at man let kan løfte og flytte den varme pande. Man ridser ofte et kors i bunden til beskyttelse mod onde øjne. Mange steder er disse pander befolkningens eneste keramiske frembringelse, og de laves af kvinderne uden anvendelse af drejeskive. Til gengæld har denne form været overordentlig sejglivet. Den findes hyppigt på forhistoriske bopladser.

Hvor panderne laves af kvinderne, udføres dette arbejde kun til bestemte årstider og på forud fastsatte dage. Kvinderne går i

reglen selv ud og graver leret op. Urenheder og uønskede indblandinger i leret sorteres fra. Leret knuses eller sigtes. Vand tilsættes, og leret opbevares i nogen tid, inden det bliver æltet. Æltningen sker med fødderne, ligesom hos vore jydepottekoner, og det foregår i reglen i fællesskab med flere andre pottemagersker. Forskellige ting blandes i under æltningen for at gøre lervarerne mere holdbare: Gødning, gedeuld, svinebørster, blå, strå, avner, sod, pulveriseret kalk o. l. På denne måde bliver keramikken porøs, og den springer derfor ikke så let under brugen over ilden.

Derefter brækkes lerdyngen op i mindre klumper, der klemmes med fødderne eller hænderne. Efter at randen er bøjet op, arbejder man videre med hænderne, der dypes i vand, for at leret ikke skal klæbe. Selve det underlag, hvorpå formningen sker, er i forvejen overstrøet med sand eller aske, enten det nu foregår på jorden eller på et bræt. Og lerpanden bliver altså ikke drejet rundt på underlaget under formningen sådan som jydepotterne. I den vestlige Moravas nedre dal og i Vest-Makedonien former man dog på en slags rund „grydefjæl“ på størrelse med pandens bund. Men Filipović mener, at det skyldes påvirkning fra professionelle pandemagere i Rasina i Serbien, idet disse bruger et udhulet bræt som form. Ved Dračevo i nærheden af Skoplje, Makedonien, drejede man klumpen på et bredt bræt. – Det er måske tvivlsomt, om Filipović har ret i, at drejebevægelsen her skyldes påvirkning fra drejeskiven? Der kan være tale om en relik. Og pottemagerhulets drejebevægelse skyldes vel i sin oprindelse den ældgamle teknik at vinde leret op i spiraler i form af strimler eller pølser. Drejeskiven er i sin tid opstået ved rationalisering af en ældre teknik som følge af tiltagende specialisering i forbindelse med stigende behov. –

Den færdige pande glattes nu med vand eller lervælling. Men i nogle egne bruger man fortyndet gødning, i reglen kogødning, sjældnere fåregødning; undertiden gentages denne behandling flere gange med en dags mellemrum. Andre steder gnider man den færdige pande med sod. I Montenegro bruger man stedvis en opløsning af jernvitriol og saltvand, hvorefter panderne antager en

grøn farve. Panderne bliver langt fra altid brændt. Thi når de er tørret længe nok, kan man sætte dem over ilden, og så bliver de bagt igennem lidt efter lidt. De anvendes først og fremmest til at bage brød i, men også til forskellige andre dejgretter, især postejer. Desuden anvendes de til fisk, kød, snegle etc. De kan også bruges til at riste umoden havre i for at gøre det lettere for kværnen at male kernerne til mel. Man tørrer salt i dem; bruger dem til at opbevare silkeorme i; til at udgyde smeltet bly i; og endelig bliver de brugt som dækfåde ved bagningen, idet en tom pande hvælvles oven over én med dej i. I mange egne lægger man stor vægt på, at det rituelle brød er blevet bagt i sådanne pander.

Dækfåde, specielt formede til brødbagning, bagedæksler, brugtes allerede i forhistorisk tid på Balkan, og formen var den samme som nu. Disse bagedæksler bliver ikke brændt før brugen, men blot tørret. Brændingen sker lidt efter lidt, medens de anvendes på arnen. I Thrakien og det vestlige Makedonien yndede man søde dejgretter, bagt på flade, runde lerbrikker, bagebrikker, hvis diameter ikke oversteg 50 cm. Undertiden var de forsynet med en lav kant. Sådanne lerbrikker har man fundet forskellige steder i Europa fra forhistorisk tid.

Den anden hovedgruppe af balkanfolkernes primitive keramik, de massive lervarer, keglestubbe, pyramidestubbe og undertiden mindre cylindere, kendes også fra forhistoriske fund på halvøen; og bønderne i Makedonien anvender undertiden keglestubformede lergenstande, som de finder i gravhøjene. Det ejendommelige ved disse genstande er, at en og samme form ofte anvendes til flere forskellige formål. Nogle af dem er gennemboret i toppen, andre forsynet med adskillige huller; der findes dog også nogle, som ikke er gennemboret. Man bruger dem først og fremmest som ildbukke, i reglen tre sammen, således at lerkarrene kan sættes på dem, og man kan fyre imellem dem. Desuden anvendes de som understøttelser for stegespid, brændestykker etc. I den sydlige Moravas dal bruger man at stikke håndtenenes ender igennem hullerne i et par af disse lerblokke, således at de danner en tenstol. I Makedonien brugtes de foruden på ildstedet tillige som tenvægte ved den opret-

stående væv. De forhistoriske eksemplarer var ornamenterede i modsætning til de nu anvendte. Man laver også runde tenvægte, og undertiden bruger kvinder i Skoplje og Strumica forhistoriske tenvægte, som de tilfældigt finder i jorden, men også disse er i modsætning til de moderne forsynet med ornamentik.

Kvinderne laver desuden ovne af ler, af forholdsvis ringe størrelse, „fordi kvinderne ikke forstår at lave hvælvinger af ret store dimensioner“, siger Filipović – han mener vel, at det vil blive for uheldigt for kvinderne at lave store ovne? Det er meget udbredt at lave ovne af et slags skelet af vidjer eller tynde grene, der klistres over med en lervælling. Når man tænder ild i dem, brænder skeletværket væk, mens leret hærdnes. Den samme metode er blevet anvendt i Danmark både i middelalderen og senere. Aromunerkvinderne laver sådanne ovne i Vest-Makedonien og Vardardalen. Det samme gør tyrkiske og bulgarske kvinder i Thrakien. Mændene i det bulgarske Thrakien og i Skopljedalen i Makedonien bruger en anden metode: De bygger en lille høj af avner eller løs jord og laver en kappe af dynd over den. Når hvælvingen er tør, fjernes indmaden gennem en åbning i siden. Metoden minder om den anden måde at bygge klineovne på i Danmark: at kline dem op over en stak af tørv. Men hos os brændte man indmaden ud. – Hos serberne, der boede på Gallipoli-halvøen, byggede kvinderne ovne af dynd, murbrokker og tagstensstumper. En lignende metode blev brugt på Sjælland i renæssancetiden og kendes fra Hejninge og Store Valby.

Det vil føre for vidt på dette sted nærmere at referere Filipović' optegnelser om de magiske forestillinger og handlinger, der knytter sig til lervarerne. Disse handlinger hænger sammen med forestillingen om jorden som de dodes bolig. Leret graves på Sct. Jeremias' dag, den 1. maj efter den gamle kalender, fordi denne dag betragtes som helligdag for „jord og slanger“; andre steder gravede man dog ler på andre dage. På Kosovosletten ofrede man brød på jorden, før man begyndte at grave i den. Også sang, dans og latter indgik mange steder i disse magiske ceremonier, og det opgravede ler måtte ikke bæres af en gravid kvinde eller et dræg-

tigt dyr. Kvinder måtte ikke lave lerpander, når de havde deres mennis, og mange steder skulle det være uberørte kvinder, der lavede panderne.

Pandernes hellighed beror dels på, at de er lavet af jord, og dels på at de anvendes på arnen. Lerpanderne er i besiddelse af en magisk kraft, som gør, at de i visse egne kan tjene til helbredelsesmiddel, og når de er lavet med hul i midten – for at man kan stikke en pind i dem og tage dem af ilden – trænger dejgen under brødbagning ned i dette hul og danner en fremvækst på brodet; denne lille brødtap måtte mennesker ikke spise, men den blev givet til hundene at æde. Man mente, at hekse kunne fange månen i en lerpande; og i mange egne måtte panderne ikke komme ud af huset eller gives væk som gaver. – Også de små lerblokke eller ildbukke har en magisk betydning. De kaldes „starci“, det vil sige „gamle mænd“ eller „bedstefædre“, og man giver dem et måltid mad juleaften som offer til forfædrene.

Persida Tomić har i en lille afhandling i det etnografiske museums skrifter i Beograd, bd. XVI (1954), beskrevet fremstillingen af lignende pander i landsbyen Kotraž i Šumadiska Jasenica i nærheden af Ibar floden og byen Novi Pazar (det østlige Montenegro). Her er man i den nyeste tid kommet ind på at blande en trediedel asbest i leret, og lerpanderne bliver fremstillet på tærskepladsen, der forinden er bestroet med asbest. Lerboldene bliver først udbanket til flade kager, hvorefter randen vrides op. Alle disse pander har et fingertykt hul midt i bunden, og på et fotografi ser man, hvordan de bliver stablet op over en aflang stak brænde og brændt eller i hvert fald tørret under stærk varme. Man tildækker dem øjensynligt ikke med brændselsmateriale som i de jyske „ildpøtte“, og varen bliver derfor heller ikke farvet sort.

I Dalmatien og Kroatien fremstillede man endnu i 1930'erne lerkrukker ved hjælp af en vulstteknik. Professor M. Gavazzi optog i 1930'erne en film af pottemageriet i landsbyerne Potravlje og Veli Iž ved Cetinafloden i Dalmatien (Beskrivelse: „Töpferei in Dalmatien“, Institut für den wissenschaftlichen Film, Göttingen 1957), en film hvoraf en kopi findes i „Statens arkiv for histo-

riske film og stemmer". Leret blandes med  $\frac{1}{3}$ - $\frac{1}{2}$  krystallinsk kalcit, der i forvejen er pulveriseret. Det anbringes på en blokskive, der drejes med venstre hånd. Bunden formes med hånden, således at der bliver en lav rand, hvorefter lerkarrets væg bygges ovenpå af ca. 20 cm lange vulster, idet pottemageren arbejder med begge hænder og snart lægger vulsterne i synlig spiral, snart i parallelle lerringe, der trykkes flade, så de antager karvæggens tykkelse. Når karret således er bygget op i tøndeform, bliver det under stadig omdrejning presset noget ud med begge hænder og derved gjort lavere, samtidig med at overfladen glattes. Med et træredskab skæres randen jævn og bøjes under omdrejning ud i profil ved hjælp af højre hånds fingre og en fugtig grydeklud på lignende måde, som vore jydepottekoner laver „æ brej“. Til slut anbringes ørerne, der udgår fra mundingsranden. Brændingen foregår i fri luft ved hjælp af tørre kviste og grene, og den tager kun et kvarters tid. Potterne antager herunder en rødlig farve, og de bliver ikke glaserede. – En ganske lignende teknik har Gavazzi beskrevet og illustreret med en billedserie fra landsbyen Kaluđerovač i det sydvestlige Kroatien (*Preštampano iz Ličkog kalendara za 1937*).

3. *Polen og Rusland*. Professor K. Moszynski omtaler i „Kultura Ludowa Słowian“, (bd. I, Krakow 1929), at han under sit ophold i Hviderusland i 1914 i egnen ved Vilno hørte ubesteinte forlydender om, at der skulle findes pottemagere, som formede lerkar med hænderne uden brug af drejeskive. Også en tysker ved navn W. Jäger skal i et populært værk om „Weissruthenien“ have omtalt dette. Moszynski nævner, at den samme teknik har været anvendt i distriktet Sjadrin, guvernementet Perm og vist også andre steder i det europæiske Rusland.

D. Zelenin nævner i „Russische (Ostslavische) Volkskunde“, (Berlin-Leipzig 1927), at en mand ved navn A. Soholov i 1908 i kredsen Vytegra ved Andomafloden, guvernementet Olonec, så lerkar blive fremstillet af vulster, der blev lagt oven på hinanden, hvorefter sammenføjningerne glattedes med fingrene. En lignende påklæbnings- eller vulstteknik er beskrevet fra kredsen Dimitrov i guvernementet Moskva i en publikation fra 1924. Zelenin siger,

at udtrykket „at sammenklæbe lerkar“ er almindeligt i det nordlige Storrusland, hvorefter han slutter, at håndfremstilling med anvendelse af vulstteknik har været almindelig overalt i dette område i ældre tid. Tilvirkningen foregår i nutiden på den måde, at man former en rund bund på en drejeskive. Og medens drejeskiven står stille, former pottemageren med hænderne et passende bånd af ler, som han ordner omkring bundens omkreds, inden han går i gang med at bygge og klæbe båndene oven på hinanden, indtil siden har nået sin fulde højde. Denne klæbemetode bruges iflg. Zelenin af alle østslaviske pottemagere, hvis de skal anbringe et øre eller et håndtag på lerkarret; pottemagerskiven drejes ikke under dette arbejde. Samme fremgangsmåde anvendes, når karret skal være meget højt, eller når man skal lave et rør. Til at glatte karret med brugte man en klud af lindebast eller et stykke fåreskind, der blev dyppet i vand. Lerkarrene fik en sort farve ved, at man ved afslutningen på brændingen kastede ét à to stykker brænde eller nogle tynde grønne kviste ind i ovnen, hvorefter man lukkede alle åbninger med ler, for at forbrændingen kunne virke reducerende og karrene blive sorte eller grå.

4. *Ungarn.* I Rumænien er der blevet fremstillet sorte lervarer indtil den nyeste tid, bl. a. i Transsilvanien til den dag i dag. József Szabadfalvi skriver herom i sin publikation »Die schwarze Keramik in Ungarn und ihre osteuropäischen Beziehungen«, (Acta Ethnographica, VII, 1958). Det er dog især fremstillingen af den sorte ungarske keramik, der beskrives i denne afhandling.

Den ungarske sorte keramik fremstilles på drejeskive, ganske som de røde lervarer, med en svingskive, der holdes i gang ved hjælp af foden. Men allerede ovnen virker mere primitiv end vore sædvanlige pottemagerovne, idet den er opført ude i det fri. I Nádudvar øst for Hernád floden, et af de vigtigste tilvirkningssteder, er ovnen gravet 60 cm ned under jordfladen. Den er formet som en bikube med en ca. 50 cm vid åbning foroven, hvorigennem ovnen fyldes og tømmes for lervarer. Væggene er 1½ m tykke, bygget af ler. En fyrkanal fører ned til fyrrummet. Dette dækkes i jordfladens niveau af et gitter, bestående af radiært anbragte

lerplader, der i midten bæres af en lersøjle, medens yderenderne støtter sig på en hylde i væggen. Andre steder findes ovne af lignende type, men lerpladerne, hvorpå varerne hviler under brændingen, er perforerede. I Zürichdalen findes kegleformede ovne bygget af teglsten, hvori lervarerne anbringes i midten, medens der fyres rundt om langs ovnens indervæg.

Lervarerne anbringes i Nadudvar-ovnen i runde kapsler af ler med gennemhullede vægge. De simple og grovere lervarer anbringes nederst på bundgitteret. Man sørger for, at lervarerne berører hinanden mindst muligt, da berøringsstederne bliver grå i stedet for sorte. Oven på det hele lægger man tagsten, der bidrager til at holde på ovnvarmen og forhindrer, at trækket bliver for stærkt. Man brænder fortrinsvis om natten eller i hvert fald om aftenen, fordi man bedre kan iagttage, hvor stærkt der skal fyres, når mørket er faldet på. Der anbringes måtter i passende afstand og stilling foran fyråbningen, for at hindre blæsten i at trænge ind gennem denne. Først fyrer man langsomt op med træ og holder brændingen i gang i fire timer; derefter går man over til at fyre med en blanding af træ og halm i de sidste 3 timer. Indtil dette tidspunkt har fremgangsmåden været den samme for røde som for sorte lervarer. Men vil man have sort keramik, stopper man nu ovnen med brænde og halm, lukker gradvis både for fyrehullet og aftræksåbningen med askeblandet ler eller slam, således at varerne antager den ønskede mørke farve. Det er dog sjældent, at man undgår grålige toner; og Szabadfalvi hævder, at kun produkter fra et polsk lervarecentrum, Lukow, bliver skinnende sorte.

De vigtigste ungarske produktionssteder for sorte lervarer ligger i lavlandet. Og Szabadfalvi betragter forekomsterne øst for Steiermark, Østpreussen og Danmark som rester af et stort sammenhængende fremstillingsområde. Han kender ikke Arthur Mitchells ovenfor nævnte beskrivelse af fremgangsmåden ved tilvirkning af de såkaldte „Craggans“ på Hebriderne, så lidt som den foran nævnte produktion på den iberiske halvø. De skotske Craggans blev brændt enkeltvis på arnen, idet man fyldte karret med tør

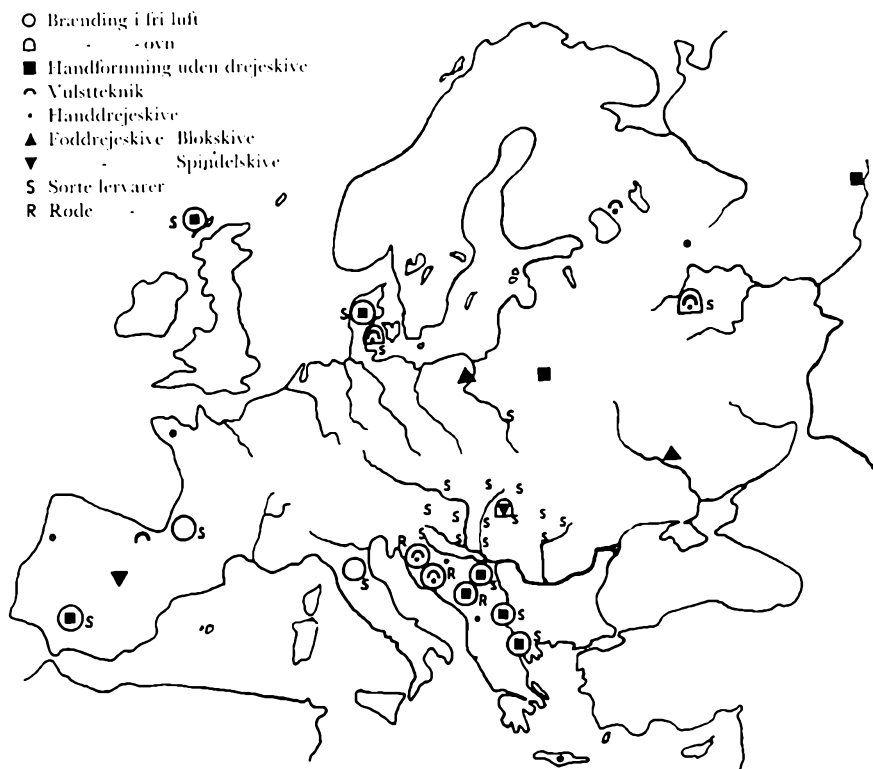


og stablede tørv op omkring dem, ligesom man ofte gjorde det i Spanien.

På kortskitsen (s. 64) er de i det foregående meddelte oplysninger om formnings- og brændingsteknik angivet med forskellige symboler, og dertil er tilføjet nogle oplysninger om den nyeste tids primitive pottemageri på grundlag af Adolf Rieth: „Die Entstehung der Töpferscheibe“ (Leipzig 1939). Kortet kunne sikkert suppleres med oplysninger fra andre kilder. Det er imidlertid ikke hensigten her at give nogen blot tilnærmelsesvis udtømmende oversigt over emnet. Men visse hovedtræk viser sig allerede under denne foreløbige orientering.

Ejendommeligt nok forekommer den mest primitive formeteknik side om side med den højst udviklede spindelskiveteknik i et af Europas ældste og førende pottemagerlande, Spanien. Det er på ingen måde de mest uudviklede lande, der har bevaret resterne af pottemageriets ældste tilvirkningsmåder. Håndformning omtales såvel fra Hebriderne og Jylland i det nordlige Europa som fra Spanien, Balkan, Hviderusland og den nordøstlige del af Storrusland. Vulstteknikken synes nær knyttet til hånddrejeskiven, og den kendes både fra Fyn (Karhuse), Nordspanien, Dalmatien og Storrusland. Brændingen kan foregå enten i fri luft (Dalmatien) eller i ovn. Opgivelser om anvendelsen af hånddrejeskiven foreligger desuden fra Portugal, Bretagne, Albanien, Kreta og Rusland (A. Rieth og D. Zelenin).

Hånddrejeskiven forekom allerede på pyramidetekster fra det 5.-6. dynasti i Ægypten, og Sir Lindsay Scott har i sin fremstilling af pottemageriets historie i „A History of Technology“, vol. I, (London 1954 s. 389, fig. 234) fejlagtigt betegnet denne indretning som en foddrejeskive, skønt denne vigtige forbedring først kendes fra billeder under Ptolemæerne. På det af Lindsay Scott gengivne billede drejes skiven med hånden, og den fod, der ses til venstre, hviler ikke på skiven, men er tilfældigvis anbragt under denne.



Gordon Childe har i sit afsnit af samme værk (s. 200) taget fejl af samme billede.

I Mellemeuropa havde frankerne overtaget drejeskiveteknikken fra det gallo-romerske område i 400–500 årene, medens alemanerne endnu brugte vulstteknikken op til 600–700 årene, da de overtog drejeskiven fra frankerne. Foddrejeskiven var i form af blokskive – ophængt på et leje under selve potteskiven – alm. kendt i Frankrig og Vesttyskland i midten af middelalderen, men den trængte først frem til Østtyskland i 1500 årene. De slaviske folkeslag havde betjent sig af en hånddrejeskive helt fra slutningen af 900 årene, idet de formede lerkarrenes bug ved opvulstning og efterdrejede selve karranden. En tilsvarende teknik mæner nær-

værende forfatter at have sporet på et af de sorte lerkar i Nationalmuseets 2. afd. (*Primitive Black Pottery in Jutland*, s. 137 ff.). I hele Østeuropa havde man øjensynligt ikke lært foddrejeskiven at kende før renæssanceliden. Blokskiven skal være kommet til Polen med tyske håndværkere i 1500–1600 årene, og under sin videre udbredelse til Hviderusland og Ukraine blev den betegnet som den slesiske drejeskivetype. Spindelskiven – pottemagerskiven, hvis aksel løber i et leje på fodstykket – havde derimod været kendt af Maurerne i Spanien og er muligvis derfra trængt ind i Italien sammen med fajencetilvirkningen. Disse oplysninger er hentet fra Rieths bog for i korthed at opridse baggrunden for de tekniske problemer i drejeskivens udbredelse i historisk tid.

Afgørende for bevaringen af resterne af pottemageriets primitive former i Europa har det lokale miljø været. Og herunder har forskellige forhold af økonomisk og social natur navnlig spillet en rolle. Det er velkendt, at småsamfund kan bevare en yderst primitiv struktur kun få kilometer væk fra vigtige bycentre. Som eksempel kan nævnes, at man i England høstede med kornsegl endnu i begyndelsen af forrige århundrede, samtidig med at landet oplevede sin industrielle højkonjunktur, bl. a. fordi landbruget måtte nøjes med den dårligste arbejdskraft, kvinder, børn og gamle, og fordi kapitalinvesteringen samledes omkring de blomstrende industriforetagender og byhandelen. I Jylland blev jdepottetilvirkningen stimuleret af de dårlige konjunkturer for landbruget efter Napoleonskrigene. Den var dog praktisk taget gået af brug, da man begyndte at interessere sig for dens bevaring af en slags romantisk „souvenir-interesse“, og det er nærmest en tilfældighed, at den har overlevet den kritiske periode, da komfuret afløste det åbne ildsted med trefoden. I Ungarn tilvirkes ganske vist endnu sorte lervarer mangfoldige steder, men teknikken er langt fra så primitiv som i Jylland og på Balkan. Det synes nærmest at være en smagssag, at mange i Ungarn foretrækker sorte lervarer for røde. Det er imidlertid betegnende, at resterne af primitivt pottemageri savnes i hele Mellemeuropa. Her har produktionen af røde glaserede lervarer været af en så overvældende

betydning både for det hjemlige forbrug og for eksporten, at tilvirkningen af sorte lerkar tidligt ophørte. Ville man bruge sorte lervarer, kunne de købes af jyske potteførere, der som bekendt med deres hestevogne nåede helt frem til Wiens porte.

Nærværende oversigt drejer sig – som det fremgår af kortskitsen – om meget gamle, spredt forekommende relikter. Derfor kan et nutidigt udbredelseskort kun tjene til en foreløbig orientering. Kulturstrømningerne lader sig på dette område ikke rekonstruere på grundlag af oplysninger fra de sidste par menneskealdre alene, men forudsætter først og fremmest mere indgående historiske og arkæologiske undersøgelser, som endnu kun er i deres vorden.

# Kandestøberlaugets kontrol med tinarbejders lødighed

*Af Poul Halkjær Kristensen*

Det, som vi i daglig tale kalder tin, er i virkeligheden en legering af tin og bly, ofte tillige iblandet lidt kobber, zink, vismut eller antimon. Rent tin er et sølvvidt, forholdsvis blødt og strækbart metalloid, der ved afkøling stivner krystallinsk og er temmelig sprødt. I ren tilstand er det derfor mindre egnet til fremstilling af holdbare brugsgenstande. Derimod har det den gode egenskab, at det let forener sig med de fleste metaller og danner med dem en lang række legeringer, der er særdeles brugbare, idet de i hårdhed og smidighed oftest overgår, hvad de tilsatte metaller hver for sig er i besiddelse af. Ved blanding med bly fås således et materiale, der er mere sejt og smidigt end rent tin, og ved tilsætning af f. eks. kobber fremkommer en legering, der i hårdhed langt overgår både tinnets og det tilsatte metal.

Der kan altså dannes utallige tinlegeringer, og kandestøberen har mulighed for efter behov at kunne variere sit materiale, finde frem til den legering, som passer bedst til formålet. Ved tilsætning af bly opnår han et smidigt og let bearbejdeligt materiale, som ved støbning i faste forme giver en glat overflade; men tinnets glans og sølvagtige farve forsvinder i samme grad, som blyindholdet øges. Jo mere bly der iblandes, desto mørkere og blødere bliver legeringen. Kandestøberen kan ganske vist råde bod på denne blødhed ved at tilsætte lidt kobber, der jo gør legeringen hårdere. Værre er det, at det stærkt blyholdige tin kan være direkte sundhedsfarligt, når det benyttes til fremstilling af husholdningsredskaber. Den syre, som findes i adskillige madvarer, kan opløse en del af blyet, når maden tilberedes eller hentes i et stærkt blyholdigt tinkar eller tinfad, og spisning af

sådan mad kan give en ganske alvorlig blyforgiftning. Dette forhold er sikkert tidligt erkendt og af kandestøbere taget i betragtning ved materialets sammensætning.

Fra omkring midten af 1300-årene synes husholdningsredskaber af tin at blive mere almindelige end i den forudgående tid, og dette hænger måske sammen med, at man nu rundt om i landene får bestemte regler for, hvor blyholdigt materiale der må anvendes til fremstilling af husholdningsredskaber. 1354 påbydes det grydestøberne i de vendiske stæder, at deres støbemateriale ikke må indeholde mere end  $\frac{1}{5}$  bly, og 1361 fastsættes i de lybske kandestøberes laugsartikler, at tinlegeringens sammensætning skal være 4 dele tin til 1 del bly, dog skal fade, flasker og ampuller støbes af blyfrit tin.<sup>1</sup> Hermed var det første skridt gjort til en slags kontrol med kandestøbernes arbejde. Det næste blev indførelsen af en mærkning eller stemping i lighed med, hvad der var gældende for guld- og sølvsager. De hamburgske kandestøbere fik således i 1375 påbud om at forsyne deres tinsager med et bymærke og et mestermærke;<sup>2</sup> senere føjedes hertil et kvalitetsmærke, som angav legeringens blyindhold. Hermed var givet købere af tintøj en vis sikkerhed for, at varen havde den rigtige kvalitet. Den pågældende kandestøber kunne nu drages til ansvar for sin vare, han måtte tæmme sin eventuelle tilbøjelighed til – for vindings skyld – at blande mere bly i legeringen end tilladt ifølge laugsforordningen.

Blandt de mange forskellige tinlegeringer var følgende tre sorter, hvis sammensætning nogenlunde var tilsvarende alle steder, de mest anvendte, nemlig: engelsk tin 15:1 (mange steder dog kun 10:1), krontin eller kandestøbermetal 6:1 og manggods 4:1. Var blyindholdet mere end  $\frac{1}{3}$ , måtte legeringen ikke anvendes til fremstilling af husholdningsredskaber.

I de følgende århundreder indførtes overalt lignende bestemmelser, som stod ved magt, så længe det gamle laugsvæsen opretholdtes.

Hvorledes disse forhold på tinstøbningens område har været i Danmark indtil midten af 1600-årene, ved vi såre lidt om, men



Fig. 1. Stempel for engelsk tin. Mester Jørgen Wilhelm Plønge, København 1702. Tv.: rose-stempel. På tinurskive i Købstadmuseet „Den gamle By“, Århus. Fot.: Dansk Folkemuseum.

man kan sikkert regne med, at udviklingen herhjemme så nogenlunde har fulgt de samme baner som andre steder, selv om vi vel nok i nogen grad har stået tilbage for de store tinproducerende lande. Kandestøberne i Danmark har aldrig udgjort nogen talrig stand. Selv på den tid, hvor brugen af tintøj var på sit højeste stade, fandtes i de fleste provinsbyer kun en enkelt kandestøber, og antallet af kandestøbermestre i København var på samme tid kun ca. 10. Dette er vel også en af grundene til, at de danske kandestøbere først i 1654 opretter deres eget laug. Hidindtil havde de været tilknyttet andre håndværkerlaug, bl. a. smedenes, og selv efter 1654 foretrak en del kandestøbere i provinsbyerne dette fremfor at søge optagelse i det københavnske laug.

De artikler,<sup>3</sup> som Københavns bystyre giver kandestøberne ved laugets oprettelse den 11. maj 1654, indeholder ingen nærmere angivelse af, hvorledes sammensætningen af de forskellige tinlegeringer skal være. I artikel 5 siges blot, at kandestøberne skal forarbejde „saadant louhligt got og W-straffeligt thin som for oprigtigt och thilbørligt Eractis kannd i alle Maader“. Bestemmelsen tyder på, at der har været nogle regler for tinlegeringernes



Fig. 2. Stempel for krontin. Mester Søren Sørensen Muus, København 1712. Tallerken. Dansk Folkemuseum, mus. nr. C 6. Fot.: Dansk Folkemuseum.

sammensætning, men vi kender dem ikke. Først med Christian den Femte's kandestøberlaugsartikler af 1685,<sup>4</sup> der vel stort set lovfæster, hvad der i den nærmest forudgående tid har været skik og brug, får vi nærmere oplysning om de anvendte tinsorter og deres sammensætning af tin og bly.

I artikel 5 påbydes, at „ingen Kandestøber, som her i Lauget er antagen, maae forarløye andet Tin, end Engelsk Tin, Cron-Tin og Manggods, hvilke trende Slags skal være saa gode, at de kand staae deres Prøve i den original Form, som paa Raadstuen og hos Oldermændene findes i Forvaring“.

Og artikel 6 lyder således: „Den original Form, som Kandestøberne skal rette Tinrets Titel og Godhed efter, skal være saa stoor, at et stykke Blye, som næt og uden Huller kand støbes derudi, reent og u-blandet kand veje et halv Pund eller 64 Qvintin Dansk Vægt, imod hvilket halve Pund, Tin Prøverne, som støbes i samme Form, skal være som følger, og ikke der over, om det skal passere for godt og uforfalsket: Nemlig: Engelsk Tin i det høyeste 41 Qvintin, Cron-Tin i det allerhøyeste 44 Qvintin,





Fig. 3. Stempel for manggods. Mester Jacob Turin. København 1753. Kruslæg i privat eje. Fot.: Dansk Folkemuseum.

og Manggods ey meere end  $46\frac{1}{2}$  Qvintin; Og skal hos samme original Form være tre Kaabber-Lod, afrettet efter et hvert slags Tins rette Rigtighed; Nemlig det første paa  $41\frac{1}{2}$  Qvintin for Engelsk Tin, det andet paa 44 Qvintin for Cron-Tin, og det tredie paa  $46\frac{1}{2}$  Qvintin for Manggods, efter hvilken original Prøve-Form, alle andre Prøve-Forme skal indrettes, som for Magelighed skyld kand giøres mindre, saasom paa et eller to Lod, og skal da hver Sortes Vægt efter forskrevne Proportion regleres, og skal hos alle saadanne Prøve-Former være tre smaa Kaabber-Lod, nemlig et for hver slags Tin, hvilke tillige med Formene af Vores til Vegt og Maals Indretning Deputerede skal være stæmplede.“

Hermed var klart og bestemt angivet, hvad der efterdags skulle forstås ved „lovligt og ustraffeligt Tin“. Kun de tre nævnte tinlegeringer måtte anvendes, og deres sammensætning skulle ske efter vægtforholdet mellem tin og bly.

Hvad stempeling af tinsagerne angår, så havde den længe før 1685 været anvendt af danske kandestøbere, sandsynligvis efter tysk forbillede. Således nævnes 1589 i et skifte efter fru Johanne Oxe til Rugaard<sup>5</sup> blandt tinnet i fadeburet „5 Fade aff eet Slaugs meth Kiøbenhaffns Stimpell paa“, og i laugsartiklerne af 1654

hedder det i artikel 4: „Ingen maa gjøre noget nyt arbed med mindre hand det med sit Stempel rigtig teigner saa frembt Thinet ellers er saadant at det billig stempels bør.“ Denne bestemmelse dækkede sikkert, hvad der længe havde været sædvane, og svarede til visse ældre tyske stemplingsregler,<sup>6</sup> efter hvilke der heller ikke krævedes stemping af alt tinarbejde, f. eks. ikke i det tilfælde, hvor det drejede sig om gamle tinsager, som en kunde ønskede omstøbt til nye genstande, ligesom man selvfølgelig heller ikke måtte stemple tinsager lavet af underlødigt materiale.

I laugsartiklerne af 1685 skærpes bestemmelserne om stemping samtidigt med, at der gøres rede for stemplernes udseende og betydning. Det hedder herom i artikel 7: „— skal ethvert slags Tin, som af nogen forarbejdes, tegnes og stæmles med et sært Mærke, som skal betyde Tinnets Qualitet, nemlig Engelsk Tin med en Engel, og derhos et andet stæmpel af en cronet Rose, og inden i Rosen, Stads-Vaabenet hvor det vorder forarbejdet, med Mesterens Navn i begge forskrevne Stæmpler, tillige med det Aars-Tal, som bemelte Mester er kommen i Lauget; Men de som her i Staden allerede ere i Lauget, skal lade deres Stæmpler omgiøre, og der udi sætte dette Aars-Tal, nemlig 1685. Til Cron-Tin skal være allene et Stæmpel af Stads-Vaabenet, hvor Tinnet gjøres, hvorover skal være et Klørblad, med Mesterens Navn i, og det Aars-Tal, som Mesteren er kommen i Lauget. Manggods stæmples allene med Mesterens Mærke to gange, og med hans Navn udi; Skulle noget befindes at afhænde noget Arbejde, som ey saaledes er stæmpet, eller og som ey fuldkommelig svarer til sit Stæmpels Titel i forbemelte Læthed og Fiinhed, da bøde for hver Skaalpund En Rigsdaler, Politie-Mesteren og Børnehuset til lige Deeling, og omendkiønt Eyermanden af Tinnet kunde være begiærendes ringere Tin end nogen af ovenbemelte trende Sorter, da maa Kandestøberen det dog ikke ringere forarbejde, under lige Straf, som oven for er meldt.“

Fig. 1–3 viser eksempler på de lovbefalede 3 slags tinstempler. Dog vil man ofte på tinggenstande fra tiden efter 1700 finde stempler, der har et og et andet udseende. Rosestemplet undlades

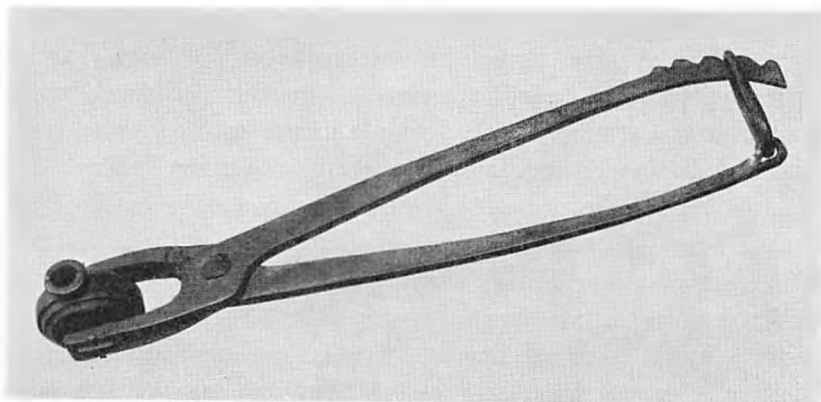


Fig. 4. Tinproveform. Københavns Bymuseum. mus. nr. 459. Fot. Dansk Folkemuseum.

ofte på engelsk tin, og „englen“ optræder i mange forskellige former og indramninger. Krontinstemplets form kan også være lidt anderledes, men den indeholder altid byvaabenet. Mest variabel er selvfølgelig manggodsstemplet, hvis udseende laugsartiklen ikke siger noget bestemt om.

Kontrollen med overholdelse af de givne bestemmelser blev i lighed med, hvad der tidligere havde været tilfælde, overladt til kandestøberlauget, men den bliver betydelig mere effektiv, eller skulle i al fald være det. Efter artiklerne af 1654 (artikel 5) skulle „oldermanden med bisiddere – hvert ferring aar visitere huer Mester och Kandestøber i sit huus, och haffue flittig Insiende med at en huer forarbejder sadant louhligt got och W-straffeligt thin som for oprichtigt och thilbørligt Eractis kannd i alle Maader“. Dette bliver i 1685 ændret på et par væsentlige punkter i artikel 12: „Oldermanden med tvende Mestere, som hver fierding Aar skal ved ordentlig Omgang forvexles, skal og hver fierding Aar visitere hver Mester og Kandestøber i sit Huus, og have flittig Inseende med, at enhver forarbeyder saa oprigtig Tin efter Prøverne, at det i alle Maader ustraffelig kand eragtes.“ Man skal her bemærke, at de „tvende Mestere“ skifter hvert fjerdingår, og at kontrollen foregår „efter Prøverne“. Kontrol-lanterne er ikke som tidligere de samme gennem 4 år, bestikkel-

ser og aftaler lader sig vanskeligere praktisere. Yderligere var laug<sup>et</sup> gjort direkte økonomisk interesseret i, at ingen kandestøber anvendte underlødigt materiale, hvilket meget vel kunne tænkes at forekomme, da den enkelte mester selv foretog stempelingen af de tingenstande, som han forarbejdede. Det hedder nemlig i artikel 9: „Og paa det Kandestøbene skal være befriede for at lade deres Tin hos Oldermændene stæmple, da skal det gandske Laug (om den som Tinn<sup>et</sup> haver gjort, ey selv kand, eller ved Døden kunde være afgang<sup>en</sup>) svare til de Forfalskninger, som herefter kunde skee udi noget Arbejde, saaledes, at om nogen herefter vilde sælge noget gammelt Tin, som kunde være gjort og stæmplet af nogen i Lauget efter denne Forordnings Publication, og det ey skulle befindes at svare til Stæmplet, da skal alle de, som nu i Lauget ere, eller deres Efterkommere være forpligtet til, forskrevne Tin igien at antage, og give den, som Tinn<sup>et</sup> eyer enten Penge derfor, eller andet nyt Tin, hvilket hand selv begjærer, og skal Tinn<sup>et</sup>, om hand vil tage Tin igien, være af det slags eller Titel, som det gamle burde at have været af, og derfor uden betale Arbeids-Lønnen.“

Enhver kandestøber måtte nu anskaffe sig en prøveform og et dertil hørende sæt lodder, så han kunne kontrollere sine tinlegeringer, når han mente det nødvendigt. Mærkeligt nok synes kun et enkelt af disse prøvesæt bevaret til vore dage (fig. 4–5). Det opbevares nu i Københavns Bymuseum, hvortil det i begyndelsen af dette århundrede er kommet sammen med kandestøbersvendenes lade, hvori det lå. Sandsynligvis er det oldermændens prøvesæt, det er meget velholdt og tilsyneladende kun lidt brugt. Selve formen er af malm, hver halvdel er med split fastgjort til en af kæberne i jern<sup>tangen</sup>, der i håndtagsenden kan låses med en bøjle. Hele apparatets længde er 49 cm, bredde ved håndtag 10.5 cm, og bredde ved kæberne 5.5 cm. Selve formen er i diameter 6.5 cm, højde 7.5 cm, tykkelse 3.5 cm. Lodderne (fig. 5), der er af kobber, har indgraveret navnet på den tinlegering, hvis prøvevægt de svarer til; desuden er graveret årstallet 1685 samt indstemp<sup>et</sup> et K, der angiver, at lodderne er justeret af juster-

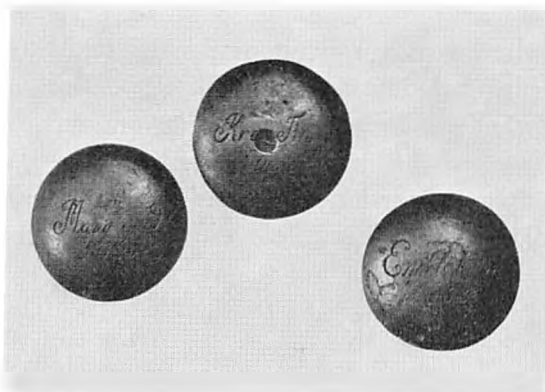


Fig. 5. Lodder til tin-  
prøveform, fig. 4, se samme.

væsenet i København. Lodderne er bikonvekse, lidt fladtrykte, diameteren er 5.10 cm og tykkelsen 1.65 cm. En foretagen prøvevejning viste, at hvert lod vejede, hvad det skulle efter laugsartiklerne af 1685.

Hvor effektiv kontrol kandestøberlauget har udøvet over for sine medlemmer, lader sig kun i begrænset omfang efterforske. Lauget havde ganske vist ved sin oprettelse i 1654 anskaffet en protokol, betegnet som „Kandestøbernes Prøvebog“, hvori det sikkert var meningen, at oldermændene og de to bisiddere skulle antegne resultatet af deres kvartårlige visitationer hos laugets medlemmer.<sup>7</sup> Det første notat om en sådan „prøvetur“ findes imidlertid ikke gjort før 21. september 1735, hvor det hedder: „Var Oldermændene og 2<sup>de</sup> Mestere Nemlig Jørgen Wilhelm Plenge og Jørgen Jørgensen (Wissing) og Probbede Tin hos Enhuer Mester og Var alle Mesterne deris Prøbber Richtige.“ Noget fuldgyldigt bevis for, at prøvninger ikke tidligere har fundet sted, er dette selvfølgelig ikke, visse arkivalier kan være gået tabt, men man får alligevel en anelse om, at laugets kontrol ikke helt har fulgt de givne bestemmelser. I årene efter 1735 noteres disse prøvninger dog vistnok altid i bogen. Indtil 1745 synes de kun at være foretaget halvårligt, hvorefter de indtil 1802 sker 3–4 gange om året for derefter atter at blive halvårlige, fra 1806 endda kun 1 gang om året. Kun et par gange noteres det, at en

mesters prøver findes urigtige, så taget som helhed har de københavnske kandestøbere altså smukt overholdt loven. Hvorledes forholdet har været blandt deres kolleger i provinsbyerne, fortæller laugets papirer os intet om; men helt galt kan det næppe have været. I modsat fald ville det nok være blevet bemærket i laugets, da man jo der efter laugsartiklernes ordlyd kunne drages til ansvar for begåede overtrædelser af forannævnte artikler.

*Noter*

1. Erwin Hintze: Die deutschen Zinngiesser und ihre Marken, Bd. III. Leipzig 1923. pag. 239.
2. Smst. pag. XI og 130.
3. Samling af Københavns Lavs Artikler 1577–1656. Rigsarkivet.
4. Her citeret efter: De kongelige Laugs-Artikler – til Aarets Udgang 1730. Kbh. u. å.
5. Vedel-Simonsen: Rugaards Historie, Bd. II, Kbh. 1844, pag. 56.
6. Erwin Hintze: Die d. Zinngiesser . . ., Bd. III, pag. 41.
7. Kandestøberlaugets arkiv. Københavns Stadsarkiv.

# Oktanten von der Insel Föhr

Von *Ernst Schlee*

Im Fanøgaard des Frilandsmuseums bei Sorgenfri, und zwar auf dem Tisch der Wohnstube, liegt ein Oktant, wie die Seeleute ihn zum „Sterneschiessen“, also zur Standortbestimmung brauchen. Das nautische Gerät soll hier das seemännische Milieu andeuten. Noch heute kann es geschehen, dass einem beim Besuch eines Hauses auf den nordfriesischen Inseln voller Stolz ein solches Instrument vorgeführt wird. Es gehörte zur obligaten Ausstattung der Seeleute, die in ihrem Beruf avancierten.

Das Instrument im Fanøgaard gehört zu den kostbareren Stücken. Nicht nur ist der schwenkbare Arm aus Messing, die Alhidada, mit eingravierten Ranken verziert und mit der Jahreszahl 1782 versehen, sondern eine Inschrift nennt auch den Urheber: „Jan Cornelisz Fecit a Föhr No 227“. Ebenso wie auf Romø und auf den übrigen Nachbarinseln machte sich auch auf Fanø der grössere Reichtum Föhrs an Handwerkern bemerkbar. Es ist also sehr gut denkbar, dass ein Seemann von Fanø seinen Oktanten von Föhr bezog. Ein Bericht von 1793 lautet: „Es gibt auf Föhr eine Menge Handwerker allerlei Art, als Schneider, Schuster, Tischler, Zimmerleute, Maurer, Schmiede, Fassbinder, Reepschläger, Bäcker, Schlächter, Müller . . . Färber, Maler, Uhrmacher, Goldschmiede, 1 Kupferschmied, 1 Buchbinder u. a. m. Keine von ihnen sind zünftig. Noch wohnt daselbst ein Mechanikus, der gute Oktanten, Luftpumpen u. a. Instrumente verfertigt. Auch von ein paar Uhrmachern werden sehr gute Oktanten gemacht, welche nicht nur von einheimischen Seefahrenden, sondern auch von auswärtigen häufig gesucht werden.“<sup>1</sup>

Oft und mit besonderer Sorgfalt berichten die Chronisten Nord-

frieslands auch von den vielen kleinen Privatschulen für Seeleute, die hier und dort von älteren „abgedankten“ Fahrensleuten betrieben wurden und im Durchschnitt Tüchtiges leisteten. Auf ihren Erfolgen beruhte zum guten Teil der hervorragende Ruf, den die von den Inseln kommenden Seeleute bei der Rhedern in Hamburg, Kopenhagen und Holland genossen. Dass dieser Ruf wohl begründet war, geht schon daraus hervor, dass es eine erstaunlich grosse Zahl zu Steuermanns- und Kapitänspatenten brachte. Weniger hat man beachtet, dass ausser der fachlichen Ausbildung auch die Ausstattung mit Gerät wenigstens zum Teil in der Heimat selbst erfolgte. Im 18. Jahrhundert, namentlich in seiner Mitte, entstand dort eine Art Gewerbe, das sich insbesondere mit der Herstellung von Oktanten befasste. Damit leistete Nordfriesland einen beachtenswerten Beitrag zum Bestand der wissenschaftlichen Instrumente, deren historische Erforschung ein besonderes Gebiet der Kulturgeschichte geworden ist. Vor wenigen Jahren erst hat Ernst Zinner in dem gewichtigen Werk „Deutsche und niederländische astronomische Instrumente des 11.–18. Jahrhunderts“, München 1956, die Summe der Erkenntnisse gezogen und damit einen erstaunlichen Reichtum an Nachrichten, Namen und Daten ausgebreitet. Darin findet man auch die wissenschaftlichen und technischen Voraussetzungen für den Gebrauch der Oktanten dargelegt; ich lasse sie hier ausser Betracht. Von den Führer Oktantenmachern kennt Zinner Jens Nickelsen und Jan Cornelisz; von letzterem weist er fünf Arbeiten nach.

Ein bezeichnender Vertreter der nordfriesischen Mischung von Laiengelehrten und Instrumentenmachern, auf der die heimische Versorgung der Seeleute und Landmesser beruhte, war Hans Mommensen (1735–1811) in Fahretoft auf dem nordfriesischen Festland. Er erfuhr noch zu Lebzeiten literarische Würdigung, sodass man über sein Wissen und Können recht gut unterrichtet ist.<sup>2</sup> Er war beschlagen in Astronomie, Geometrie, Trigonometrie, Algebra, Hydraulik, Optik, Mechanik, Navigationslehre und gewiss noch in vielen Fächern mehr. Praktisch wandte er seine Kenntnisse an in der Landmesserei und im Bau von Uhren und Instrumenten, unter



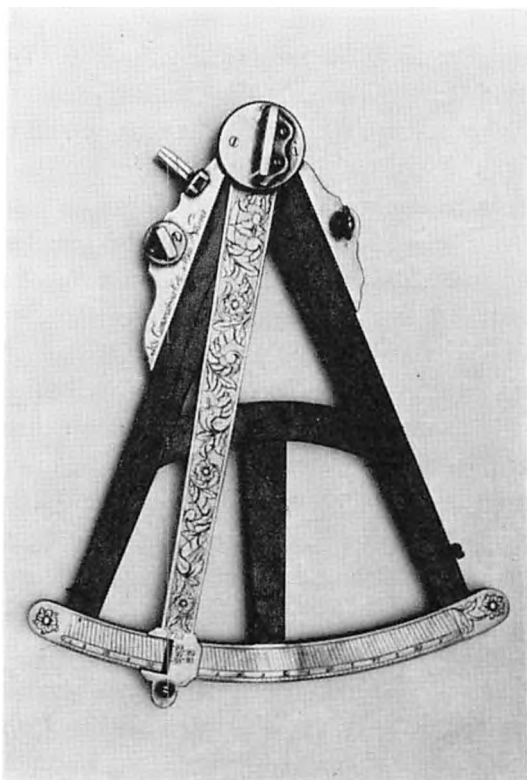


Abb. 1. Oktant von Jan Cornelisz. 1782. Frilandsmuseet Sorgenfri. Auln. Dansk Folkemuseum.

denen Sextanten und Spiegeloktanten eigens genannt werden. Es ist aber auch von Teleskopen, Kompassen, Bestecken, Messketten, Astrolabien, Globen, Drehbänken, Wasserschnecken, Schiffs- und Mühlenmodellen, Uhren, Orgeln und Bucheinbänden die Rede. Es scheint, dass von seinen Arbeiten dieser Art kaum etwas erhalten ist. Gelegentlich einer Tagung 1935 in Fahrenstoft waren ausgestellt: eine Sonnenuhr, ein Geduldspiel und einige von Momsen radierte Kupferplatten. Auch die sandsteinerne Sonnenuhr an der Fahrenstoftter Kirche soll eine Arbeit Momsens sein.<sup>4</sup>

Diese Vielseitigkeit war aber doch wohl eine einmalige Erscheinung. Häufiger begegnen einfachere Naturen ohne grösseren wissenschaftlichen Ehrgeiz und mit geringerem technischen Repertoire, dafür mit umso mehr praktischer seemännischer Erfahrung. C. P.

Hansen, der Chronist Sylts, nennt als Lehrer der Nautik auf Föhr die Pastoren Richardus Petri (1597–1678) und Urban Flor (1692–1739), ferner Ocke Tückis, den Verfasser eines Besteckbuches, Arfst Hansen in Oevenum, Rörd Jensen in Toftum, Arfst Nickelsen in Oldsum, Hinrich Braren in Wyk und noch mehrere andere,<sup>5</sup> einige auch für Sylt.<sup>6</sup> Nicht wenige gaben nautische oder mathematische Lehrbücher heraus. Uns interessieren hier mehr die Praktiker unter ihnen. Jap Peter Hansen, Lehrer auf Sylt, erfand einen hundertjährigen Tafelkalender und eine Kornwaage,<sup>7</sup> Carsten Hansen (1730–1799), ein Fahrensmann von Sylt, verfertigte „in seinen wenigen Mussestunden Sonnenuhren und andere mathematische und astronomische Instrumente, die noch jetzt gerühmt werden“.<sup>8</sup> Nahmen Nahmens (1704–1768) in Nieblum musste den Seemannsberuf aufgeben, begann zuhaus die Herstellung von Kompassen, Oktanten, Stundengläsern und Webekämmen und fand dafür einen guten Absatz.<sup>9</sup>

Das unzüftige Handwerk, das vor allem auf Föhr guten Boden fand, stand mit dieser allgemeinen seemännischen Vorbildung in enger Verbindung, wurde aber ausser von abgedankten Seeleuten gerade auch von den körperlich Schwachen betrieben, die zur Seefahrt nicht taugten. So gab der Kapitän Oluf Lorenzen (1707–1763) in Wrixum seinen Sohn Arfst zu einem Zinngiesser in Amsterdam in die Lehre, weil er einen Beinschaden hatte.<sup>10</sup> Hans Karstens (1767–1819) in Uhlebüll „war als Kind schwächlich, hatte einen Klumpfuß. Er erhielt die väterliche (Bauern-)Stelle und war nebenher Uhrmacher, Zinn- und Messinggiesser“.<sup>11</sup>

Bei dem Urheber des Oktanten im Fanøgaard, Jan Cornelisz, sind die Lebensumstände im einzelnen nicht bekannt. Er muss identisch sein mit Jens Nickelsen, der in Goting wohnte, am 5. Juni 1721 geboren war und am 24. November 1785 starb. Am 14. Oktober 1749 heiratete er Inge Jung Peters, die ebenfalls aus Goting stammte.<sup>12</sup> Aus der Tatsache, dass er nicht mit seinem Föhrer Namen, sondern mit seinem holländischen „Übernamen“ signierte, ist zu erschliessen, dass er zur See gefahren ist. Die nordfriesischen Seeleute nahmen meist einen holländischen Namen an. Die Iden-

tität der Person lässt sich bei der Verschiedenartigkeit der Namen nicht immer ganz sicher erweisen, obwohl gewisse Entsprechungen zur Regel wurden.<sup>13</sup> Im Falle Jan Cornelisz = Jens Nickels wird sie zur Gewissheit, da von den beiden Oktanten, die einander am ähnlichsten sind, und unbedingt von derselben Hand sein müssen, der eine Jens Nickelsen (a in der Liste weiter unten), der andere Jan Cornelisz (b in der Liste) gezeichnet ist. Jens Nickels wird im Kirchenbuch als Uhrmacher bezeichnet. Eine von ihm signierte Standuhr befindet sich in Amrummer Privatbesitz. Von den vielen Oktanten, die aus seiner Werkstatt hervorgingen, habe ich 12 in Museums- und Privatbesitz aufgefunden, darunter die fünf schon von Zinner nachgewiesenen.<sup>14</sup>

*Liste der Oktanten des Jan Cornelisz = Jens Nickels.*

	Datum	Nummer
a. Keitum, Sylt, Sylter Heimatmuseum .....	1762	
b. Hamburg-Altona, Altonaer Museum <sup>15</sup> .....		
c. Hamburg, Museum f. Kunst u. Gewerbe <sup>16</sup> .....	1770	34
d. Lübeck, Holstentor-Museum .....		118
e. Hamburg-Altona, Altonaer Museum .....	1777	149
f. Schleswig, Schl.-Holst. Landesmuseum .....	1777	153
g. Bremen, „Focke-Museum, Seefahrtsschule 7“ <sup>17</sup> .....	1777	172
h. Sorgenfri, Fanogaard .....	1782	227
i. Flensburg, Städtisches Museum .....	1783	236
k. Wyk/Föhr, Haeberlin-Museum .....	1783	251
l. Schleswig, Schl.-Holst. Landesmuseum .....	1784	257
m. Dresden, Mathematischer Salon		

Die Chronologie der hier aufgeführten Instrumente ist nur in wenigen Punkten zweifelhaft, am stärksten bezüglich b. Dies Stück ist hier gleich hinter das Keitumer Exemplar gesetzt, weil es diesem am meisten ähnelt. Offenbar ging Jan Cornelisz erst im Laufe der Produktion dazu über, mehr oder weniger konsequent zu signieren und zu numerieren. Diese Praxis ist aufschlussreich insofern, als sie erlaubt, den erhaltenen Bestand zur Gesamtherstellung in Beziehung zu setzen. Zwischen Nr. 34 und 257 liegen 14 Jahre. Es entfallen also auf das Jahr im Durchschnitt 16 Exemplare. Allerdings muss offenbleiben, ob die Nummernfolge nur

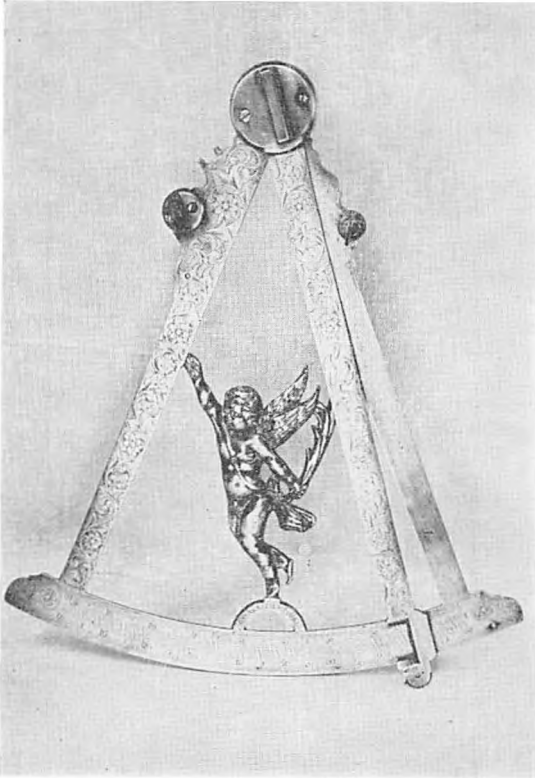


Abb. 2. Oktant von  
Jan Cornelisz. 1762, Sylter  
Heimatmuseum, Keitum.

für die Oktanten oder auch für andere Arbeiten galt. Notwendig war sie weil zu jedem Instrument ein besonderer Rechenfaktor für die Verbesserung der Ungenauigkeit gehörte. Besonders fruchtbar scheint das Jahr 1777 gewesen zu sein, auf das mindestens 24 Nummern entfallen. Völlige Konsequenz in der Art und Vollständigkeit der Vermerke ist nicht erreicht, auch ist ihr Ort am Stück verschieden, wie denn schliesslich auch die Schreibweise des Namens schwankt. Auf f steht „Jan Cornelisz v. Vöer fecit“, auf k „Jan Cornelisz fecit a Föhr“. Bei der früheren Form scheint „van oder von) Vöer“ enge zum Namen zu gehören, wie er fern der Heimatinsel galt, also im Sinne einer Herkunftsbezeichnung beim Seemannsnamen; das spätere „a(uf) Föhr“ gibt den Wohnsitz an und ist durch „fecit“ vom Namen abgetrennt: auch für das eigene

Bewusstsein ist der Seemann sesshaft geworden. Allerdings ist auch denkbar, dass Jan Cornelisz nicht als Seemann, sondern als Handwerkslehrling nach Holland gekommen war, wie es oben schon von Arfst Lorenzen aus Wrixum berichtet wurde. Auch diese Praxis scheint nicht selten gewesen zu sein. Das Landesmuseum in Schleswig besitzt einen Oktanten mit der Signatur „Jan van Wyk Fecit Amsterdam“. Dieser Föhrer Jan, dessen weiterer Name unbekannt bleibt, übte also in Holland sein Handwerk aus.

Bei aller Einheitlichkeit in der Bauweise der Geräte des Jan Cornelisz wie im Gepräge ihres eingravierten ornamentalen Schmucks sind doch mancherlei Verschiedenheiten zu bemerken. a, b und i bestehen ganz aus Messing, während bei den übrigen die Schenkel, der Bogen und die Verstrebungen aus Ebenholz gemacht sind. a und b sind einander sehr ähnlich: die Verstrebung wird hergestellt durch eine Engelsfigur mit Palmenzweig, das eine Mal nach links, das andere Mal nach rechts gewandt, beide Male auf einem kleinen bogenförmigen Steg balanzierend. i steht für sich: die Verstrebung ist wie die sonst hölzerne geschnitten, besteht aber aus Messingstäben, die gänzlich mit Ornament überzogen sind. Bei a und b gilt dies nur für Schenkel und Alhidade, bei den übrigen Stücken nur für letztere. Der Messing-Gradbogen kann seine hölzerne Unterlage völlig bedecken oder auf eine schmalere Leiste beschränkt sein. Im ersteren Falle schliessen sich häufig an die Skala kleine Schmuckmotive – Sternblumen – an. Verschiedenformig ist auch der Einblick am Ende der Alhidade. Namensinschrift und Nummer sind meistens auf das Ansatzstück eingetragen, das die Sonnengläser trägt, und die Jahreszahl über die Ablesekante.

Der gravierte Schmuck lässt deutlich eine gewisse Entwicklung erkennen. a muss das älteste Stück schon deshalb sein, weil hier die Ranke noch sehr feingliedrig und in vielen Windungen über die Leisten spielt. Schon b ist wie in der Gesamtform so auch im Ornament plumper, die Ranke verschwindet ganz im fleischig gewordenen Blattwerk, das mehr Roccaillenformen annimmt, und hat ihre Schwünge vermindert. Diese Art bleibt dann ziemlich

gleichförmig bis ans Ende der Reihe bewahrt; doch ist der Verlauf der Ranke bei jedem Stück neu gezeichnet und nicht mechanisch wiederholt.

Sehr ähnlich den Oktanten des Jan Cornelisz sind zwei Exemplare mit einer Signatur, die das eine Mal „Cornelis Willemsz junior v. Föhr fecit“ lautet, das andere Mal „Cornelis Willemsz junior fecit Föhr“. Vielleicht deutet auch diese feine Abwandlung auf das Sesshaftwerden eines Seemanns? Das eine Stück befindet sich im Handels- und Søfartsmuseet auf Kronborg,<sup>18</sup> das andere im Landesmuseum in Schleswig.<sup>19</sup> Hinter dem holländischen Namen verbirgt sich wahrscheinlich Nickels Wögens (25. August 1716–8. März 1790) in Nieblum auf Föhr.<sup>20</sup> Jens Jacob Eschels, der Föhrer Kapitän, der 1774 Nickels Wögens' Schule besuchte, berichtet in seinen Lebenserinnerungen: „Ich ging diesen Winter in die Steuermannsschule und zwar Abends von 6 bis 12 Uhr, denn am Tage hatte der Lehrer Nickels Wögens, welcher auch in jüngeren Jahren zur See gefahren und nun das Uhrmacherhandwerk trieb, keine Zeit“.<sup>21</sup> Das Kronborger Stück ähnelt denen des Jan Cornelisz am meisten; beim Schleswiger ist die Alhidade stärker verjüngt und nur teilweise graviert, das linke Ansatzstück hat eine andere Form.

Ein vierter Föhrer Oktantenmacher, von dem signierte Stücke überliefert sind, ist Hinrich Volkerts, der vom 20. Juli 1748 bis zum 20. März 1803 in Oevenum auf Föhr lebte. Auch er wird als Uhrmacher bezeichnet; auch seine Produktion scheint umfangreich gewesen zu sein. Ein Oktant von seiner Hand im Altonaer Museum trägt neben seinem Namen, der nicht ins Holländische übertragen worden war, wohl weil sein Träger die Heimat nicht verliess, die Nummer 165.

Von den gesicherten Arbeiten dieser vier Meister ausgehend, wird man bei näherer Durchsicht der Sammlungen gewiss noch weitere Instrumente für Föhrer Werkstätten in Anspruch nehmen können. Dabei wird ein stilkritischer Vergleich des gravierten Dekors die wichtigsten Anhaltspunkte geben. Das kulturgeschichtliche Interesse aber richtet sich besonders auf die technische und

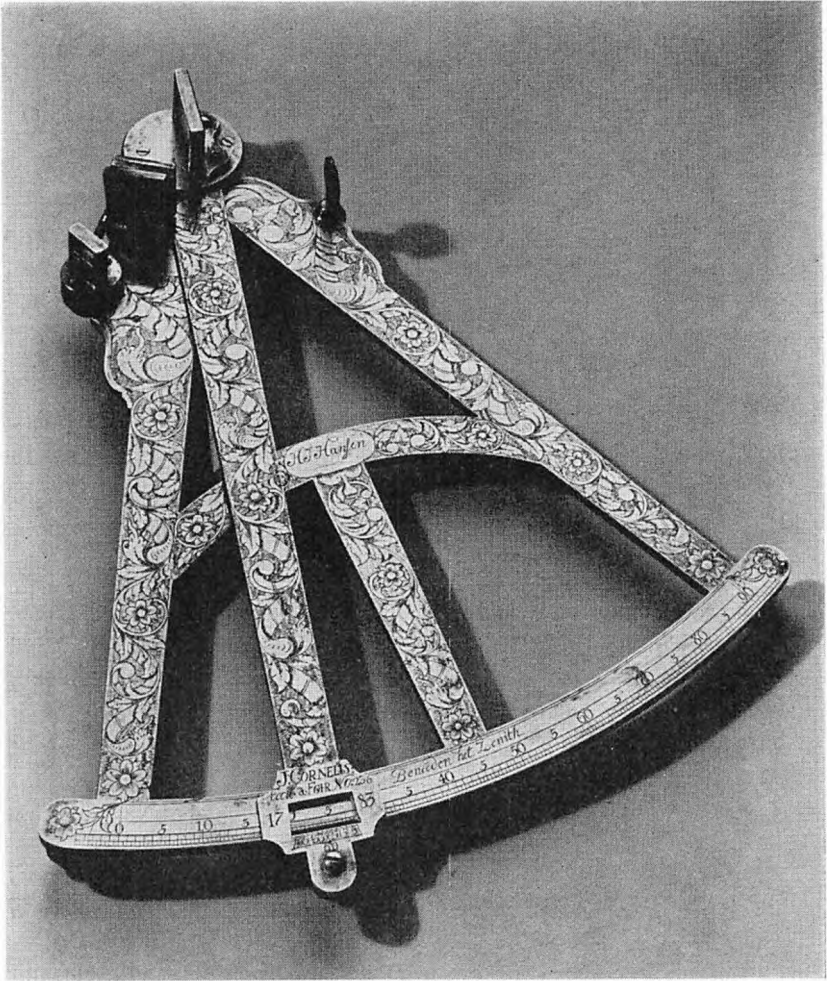


Abb. 3. Oktant von Jan Cornelisz. 1783. Städtisches Museum Flensburg. Aufn. Museum.

gewerbliche Praxis ihrer Urheber. Sie waren unter Umständen von grosser Vielseitigkeit: Bauern, Seeleute, Lehrer und Handwerker zugleich. Innerhalb des Handwerklichen stand im Vordergrund gewiss der Uhrenbau. Er hatte ein Bedürfnis zu befriedigen, das an Ort und Stelle seit der Mitte des 18. Jahrhunderts ständig im Wachsen begriffen war. Auf Föhr war eine grössere Zahl von

Uhrmachern tätig, die vorerst nur als solche bekannt sind, möglicherweise aber auch als Oktantenmacher in Betracht kommen. Ich nenne: Peter Jensen in Goting (laut Kirchenbuch St. Johannis lässt er am 5. Sept. 1798 ein Kind taufen), Thomas Gren (eine von ihm signierte Standuhr im Museum, Wyk), Jürgen Hinrichsen.<sup>22</sup> Zum grossen Teil wird die Praxis solcher Uhrenbauer derjenigen gleichen, die sich in vielen Gegenden Deutschlands, so auch im Schleswigschen, auf dem Lande zur Winterzeit in diesem Handwerk betätigten, als kleine Bauern oder Kätner.<sup>23</sup> Wie aus den zitierten Nachrichten hervorgeht, nahm die Praxis gerade der Föhner „Mechaniker“ vielfach auch andere Zweige des ländlichen Hausfleisses in sich auf, so etwa die Herstellung von Webekämmen, die Zinggiesserei, deren primitivste Form, nämlich die Knopfgiesserei, auch von kleinen Leuten im Hausfleiss geübt wurde,<sup>24</sup> anderseits anspruchsvollere handwerkliche Techniken, nämlich den zünftigen Zingguss, die Goldschmiederei und das Gravieren. Letzteres war z. B. Sache eines Johann Boettcher, der im Jahre 1750 in Messingschilder die Namen von Inhabern der Boldixumer Kirchenstühle gravierte, mit Engelskopf und Blütenzweigen zierte und diese Arbeit stolz signierte (zwei Beispiele im Wyker Museum).

Als Graveur verzierte ja vor anderen Jan Cornelisz seine Oktanten, und diese Kunst konnte er auch an Uhren betätigen. Daneben brauchte man zum Schmuck des Zifferblatts und seiner Eckzwinkel auch gegossene Teile, Engelsköpfe oder Ranken in flachem Relief. Während die bäuerlichen Uhrmacher anderer Gegenden solchen Zubehör vielfach von fernher bezogen und nur anmontierten, haben die Meister vom Schlage des Jan Cornelisz dergleichen selbst hergestellt, wie denn das Giessen von Metallzierat und -beschlügen offenbar zu ihrer Praxis gehörte. Darauf deutet das frühe Paar der Oktanten in Altona und Keitum (a und b der Liste oben). Der Engel mit dem Palmzweig, der in beiden Fällen die Verstrebung herstellt, stammt aus einem anderen Zusammenhang, nämlich aus einem Figurenkanon, der besonders für den barocken Sargschmuck galt. Im Bereich des städtischen Hand-



werks war es mindestens seit dem 17. Jahrhundert Sache der Zinngiesser, Schrift- und Schmuckplatten, Kantenbeschläge, Rosetten usw. für den Schmuck der Särge hochgestellter Personen zu liefern. Darüber unterrichtet in aufschlussreichster Weise ein Bodenfund in der Lübecker Altstadt, der das halbe Werkstattinventar des Zinngiessers Johannes Brüning zutage brachte. Etwa 1735, nach dem Tode des Meisters und seiner Witwe, war es verworfen worden und kennzeichnet also den Formbestand vom Anfang des Jahrhunderts. Franz Adrian Dreier, der diesen Fund bekannt gemacht hat,<sup>25</sup> hebt mit Recht die Bedeutung hervor, welche der Sargschmuck des 17. Jahrhunderts bis zur Mitte des 18. für das Zinngiesserhandwerk hatte. Obligate Motive und Formen wurden von Werkstatt zu Werkstatt übernommen. Dazu gehört der fliegende, Palmenzweige schwenkende Engelputto,<sup>26</sup> der regelmässig paarweise auftritt, beiderseits eines Wappenschildes etwa. Ein Paar von Modellen dieser Art besass also auch Jan Cornelisz. Es liess sich vielfach verwenden, so bei der Herstellung von kirchlichem Inventar, etwa einem Klingbeutel (Beispiel in Eddelak/Dithmarschen) oder einer Altardecke mit aufgenähten Metallfiguren (Beispiel von 1708 in Kirchbarkau/Holstein).

Es ist nicht wahrscheinlich, dass um die Mitte des 18. Jahrhunderts auf Föhr die Särge der Seeleute und Bauern dieselbe Art Zinnschmuck trugen wie etwa in Holstein oder Lübeck die Särge der Edelleute und Grossbürger. Auf einen ziemlich aufwendigen Beschlag der Särge auch auf Föhr deutet aber ein sehr eigenartiges Stück Schieferstein, das auf einem Acker der Gemarkung Nieblum gefunden wurde und jetzt im Wyker Museum liegt. In die beiden Flächen der Platte sind eigenartige Bortenmuster eingetieft, auf einer Seite mit einer Reihe von Köpfen. Man hat damit bisher nichts rechtes anzufangen gewusst, hat sie wohl auch für vor- oder frühgeschichtlich gehalten. Ohne Zweifel handelt es sich um eine Form des 18. Jahrhunderts für Zinn- oder Bleiguss, und die Borte, die man nur stückweise damit herstellen konnte, dürfte zur Umsäumung des Sarges gedient haben, vielleicht des offenen. Die Art des Musters ist aber weit vom barocken



Abb. 4. Schieferstein, Bodenfund von Föhr, Haeberlin-Museum, Wyk. Aufn. Museum.

Formenkanon der gesellschaftlich Führenden entfernt und im Sinne genuiner Volkskunst völlig originell.

Solche Hinweise auf die Aufwendigkeit des volkstümlichen Sarg schmuckes im 18. Jahrhundert machen es verständlicher, dass auf Föhr eine grössere Anzahl von Metallhandwerkern der geschilderten Art Nahrung finden konnte. In praktischer Unabhängigkeit vom Zunftzwang des städtischen Handwerks konnten hier findige und geschickte Leute einen sehr mannigfaltigen Bedarf befriedigen und, je nach Können und Gesinnung, dem massgebenden Stil der Zeit oder mehr einer naiv-ursprünglichen Gestaltungs- und Schmuckfreude folgen. Unter solchen Umständen musste besonders gedeihen, was man Volkskunst nennt. Die Oktanten der vier genannten Föhrer Meister, besonders die Prachtstücke des Jan Cornelisz in Keitum, Altona und Flensburg, ragen schon fast in den Bereich des anspruchsvolleren Kunsthandwerks, die Schieferplatte dagegen gehört ganz der naiven volkstümlichen Bildnerei an, und der Abstand zwischen beiden ist weit. Er bezeichnet die Spanne, innerhalb deren die volkstümliche Kultur

der nordfriesischen Inseln ihre Eigenart entwickelte und in der sich auch das vielseitige Metallhandwerk Nordfrieslands betätigte. Die Insel Föhr hatte daran einen grossen Anteil und wirkte stark auf die Nachbarinseln ein, auch auf die dänischen, auf Rømø und Fanø. Das mag der Oktant im Fanøgaard andeuten.

*Anmerkungen.*

1. Schleswig-holsteinische Provinzialberichte VII, 2, Altona u. Kiel, 1793.
2. Über Momsen: Niemann in den Schleswig-Holsteinischen Blättern für Polizei u. Kultur, Altona und Kiel 1799 II, S. 194 ff.
3. Abdrücke davon im Städtischen Museum, Flensburg.
4. Die Heimat, Kiel, 1913, S. 248.
5. C. P. Hansen, das Schleswig'sche Wattenmeer, Glogau 1865, S. 110 ff.
6. Ebendort S. 225 ff.
7. Die Heimat, Kiel, 1923, S. 8 ff.
8. C. P. Hansen, Wattenmeer, S. 225.
9. Jens Jacob Eschels, Lebensbeschreibung eines alten Seemannes, Altona 1835.
10. Aufzeichnungen im Besitz von Ferdinand Zacchi, Südstrand/Föhr.
11. Aufzeichnungen des C. G. Heinsen von 1890 im Besitz von Frau Bohn, Nieblum/Föhr.
12. Für freundliche Mitteilung der Eintragungen in den Kirchenbüchern und für andere Auskünfte danke ich herzlich Herrn Nickels Martens, Nieblum.
13. Lorenz Braren, Geschlechter-Reihen St. Laurentii-Föhr, Privatdruck, I. (1949), S. 41.
14. Zinner, Astronomische Instrumente, S. 285.
15. Abgebildet bei E. von Bassermann-Jordan, Uhren, 3. Aufl., Berlin 1922, Abb. 52.
16. Inv.-Nr. 1888/443, ohne Signatur. Das Stück stammt aus der Sammlung C. C. Magnussen und wird von Föhr selbst in diese gelangt sein.
17. So bezeichnet bei Zinner, jetzt wohl Privatbesitz. Für freundliche Bemühungen um Aufklärung der Besitzverhältnisse danke ich Herrn Dr. Frenzel, Bremen.
18. Inv.-Nr. K 3586. Für freundliche Auskunft danke ich Herrn Museumsinspektor Henning Henningsen.
19. Inv.-Nr. 1902/162.
20. Freundl. Nachricht von Herrn Nickels Martens.
21. Eschels, S. 47.
22. Hubert Stierling, Goldschmiedezeichen von Altona bis Tondern, Neumünster 1955, S. 121.
23. Hejselbjerg-Paulsen, Det gamle slesvigske Urmageri og dets Udovere, in: Sonderjydsk Månedskrift 27, 1951, S. 145 ff.
24. J. Hansen, Aus der Knopfmacherzeit im Kirchspiel Hostrup, in: Die Heimat, Kiel, 1929, S. 281 ff.

25. Franz Adrian Dreier, Eine Lübecker Zinngiesserwerkstatt des frühen 18. Jahrhunderts, in: Zeitschr. des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde 38, 1958, S. 142 ff.
26. Vergl. z. B. Dreier, Abb. 19.

### Resumé

#### *Oktanter fra øen Føhr*

Sømænd fra Føhr fik på sødeoen ikke blot deres uddannelse på små, private styrmandsskoler, men også de nautiske instrumenter, først og fremmest oktanterne til måling af stjernenhøjden og bestemmelse af positioner til søs. I Nordfriesland virkede i det 18. århundrede talrige ældre søfolk som navigationslærere og instrumentmagere. Andre gav sig som håndværkere, f. eks. urmagere eller tinstøbere, også af med fremstilling specielt af oktanter. I tyske og danske museer kan påvises talrige arbejder af de oktantmagere, der virkede på Føhr, 12 alene af Jens Nickels (1721–1785), som også brugte det hollandske navn Jan Cornelisz. De fordeler sig på årene 1762–1784; et eksemplar fra 1782 findes i Fanohuset på Frilandsmuseet. Af Cornelisz Willemsz junior, alias Nickels Wögens (1716–1790), kendes to oktanter, hvoraf den ene findes på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg; andre stammer fra Hinrich Volkerts. En Jan van Wyk i Amsterdam fremstillede ligeledes oktanter. Men fælles for dem alle er instrumentets almindelige form og karakteren af den indgraverede dekoration på messingarmene, navnlig på allhidaden. – Fra Jan Cornelisz stammer de kostbareste stykker, hvoraf navnlig eksemplarerne i Altona, Flensborg og Keitum på Sild må fremhæves. Den indgraverede dekoration viser en vis udvikling. Englefiguren, som på to stykker (Altona, Keitum) er anvendt som afstivning, hører til de modeller, som ellers navnlig brugtes til de fornemmes kistepynt. En anden slags kistepynt af tin blev imidlertid fremstillet på Føhr, som det fremgår af en dér fundet støbeform af skifer på museet i Wyk. Formentlig udsmykkede man med sådanne tinbortet kanten på den åbne kiste.

# Stege Kirkes Taarnur

Af *Hans Stiesdal*

Den omsiggribende Sans for Orden og Rationalisering sætter sig Spor helt ind i vore gamle Kirker, hvor man dog ellers umiddelbart vilde tro, denne for vor Tid saa karakteristiske – og under mange Omstændigheder selvfølgelig prisværdige – Stræben ikke havde noget særligt at gøre. Alt sættes i Stand, intet faar Lov at ligge hen til ingenting, der restaureres som ingensinde før og desværre endnu ofte, trods mange gode Kræfters Medvirken, lige saa haardhændet, men mindre talentfuldt end ved mange af de Restaureringer fra forrige Aarhundrede, man i Dag saa gerne havde set udførte.

Naar man tidligere gik til Restaureringsopgaverne med den største Ildhu og med alle Autoriteters Velsignelse, var det blandt andet fordi man optimistisk troede saaledes bedst at tjene „det historiske“. Man fremdrog skjulte Værdier, man sorterede og kasserede, man konserverede og rekonstruerede – og var almindeligvis lykkelig over Resultatet; men den, der havde en lidt mere nuanceret Fornemmelse for Historiens Tale gennem Tingene, for historisk Atmosfære, maatte næsten altid se sig bedraget af de velmente Bestræbelser.

Tilbage er nu kun faa Kirker, hvor der ikke er fejlet grundigt ud. Den, der søger et følsomt Stævnemøde med Fortiden, maa lede grundigt og ofte se sig hensat til ellers upaaagtede Rum over Hvelvinger og i Taarne, før det bringes i Stand.

Dér ser man Murflader, som de blev efterladt af Bygmesteren. Ingen Reparationer var nødvendige, fordi Vejr og Vind ikke gnavede og fordi der ikke var Façader, som skulde ses og derfor være „fine“. Dér finder man endnu ofte prægtige gamle Tømmer-

konstruktioner – og dér hænger Klokkerne, de ældste egentlige Maskiner, vi kender. I de sidste Menneskealdre er dog Hundredevis af dem skammeligt mishandlede i Bestræbelserne for fremfor alt andet at gøre dem lette at betjene.

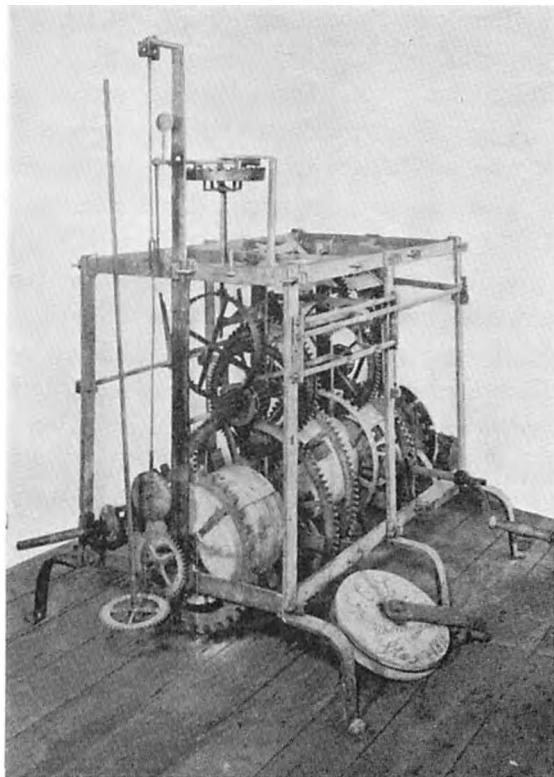
Er man heldig, vil man ogsaa oppe i et af Taarnets Rum finde et gammelt Urværk – men Heldet skal være særlig stort, hvis Værket ikke er mer eller mindre haardhændet ændret og fornyet i det sidste halve Aarhundrede. Paa dette Punkt har man endda været noget tidligere paa Færde end for Klokkernes Vedkommende.

Som Maskiner betragtet hører ogsaa Hjulurene til det allerældste Aristokrati, tankevækkende, fordi deres Mekanisme er langt mere kompliceret end Klokkernes, ja i Virkeligheden indeholder et Urværk mange af de Komponenter, som er fundamentale i næsten alle moderne Maskiner. Set fra et rent mekanisk Synspunkt, forekommer Skridtet fra det middelalderlige Hjuler til den nyere Tids maskinelle Revolution forbavsende lille. Helt andre Faktorer end de rent tekniske har dog som bekendt vist sig at være mere afgørende for Udviklingen – ogsaa for den tekniske.

Da Stege Kirke ved Aarhundredskiftet blev gennemgribende restaureret, lod man hele Spørgsmaalet om Taarnuret staa uløst. Det gamle Urværk blev sat ud af Funktion og Urskiverne taget ned. Inde i Taarnet skete iøvrigt ikke meget. Den store Oprydning gik nogenlunde sporeløst hen over Taarnrummene. Op mod Syd væggen i Klokestokværket staar endnu det af Brædder opførte Urhus, der gemte det store og komplicerede gamle Taarnurværk. Dramatisk strakte de rustne og bøjede Aksler til Viserne sig hid og did oppe mellem Bjælkerne over Klokkerne. De mægtige Kampestenslodder var forlængst gaaet i Bund og hvilede paa Hvælvingen i det prægtige Mellemstokværk.

I 1957 kom det imidlertid paa Tale at faa Ur paa Kirken igen, og man overvejede at „genanvende“ det gamle Værk. Fornyelse af mange bevægelige Dele og en radikal Ombygning af Gangværket vilde dog være den eneste Forudsætning for at faa det til at fungere tilfredsstillende. Efter Nationalmuseets Henstilling valgte saa Menighedsraadet at lade opsætte et helt nyt og

Fig. 1. Urværket fotograferet paa Nationalmuseet 1960. Forrest Gangværket med Ganghjul og Pendulophængning højt løftet over selve Værkrammen. Lige under Pendullinsen ses Tandhjulsudvekslingen til Viserne. Paa Gulvet en Snorerulle til et af Lødderne.



tidssvarende Urværk med tilhørende nye Skiver. Det gamle Værk vil herefter kunne bevares som et interessant kulturhistorisk Minde og – hvad der i det følgende skal vises – som et vigtigt Bidrag til Belysningen af Urmageriets Historie i Danmark.

Stege Kirkes Regnskaber (i Landsarkivet for Sjælland) fortæller, at Uret for 650 Rdl. blev leveret i Maj 1729 af Maribo-Urmageren Johan Henrik Musenberg, om hvem der iøvrigt ikke vides meget andet, end at han ved kgl. Bevilling af 18. Februar 1735 blev Frimester paa Lolland-Falster. Han fremstillede Uret i Maribo. De forskellige Dele blev kørt til Bandholm og herfra sejlet til Stege, monteret i Taarnet og sat i Gang i Overværelse af Provsten, Byfogeden og Kirkeværgen .... det er befundet at slaa baade Time og Quarteer, oprækkes ikkun hver 8de Dag, med

4 Visere paa Taarnet, saa og et lidet Uhr i Kirken, som driver een Visere . . .“ Videre hedder det: „Ved Accorten om det nye Uhrs Indrettelse var ey der under begravben nogen aparte Klokke Slaug i Kirken, hvorføre det af Kirkens Inspecteurer eragtedis nytteligt at saadant Klokke Slaug blef indrettet, som og er skeet af for- bem<sup>e</sup> Uhrmager, for samme hand efter sin Regning prætenderede 12 Rdl. 2 mrk., men lod sig aftinge til 8 Rdl. . . .“

Foruden paa de fire Skiver paa Taarnet kunde man altsaa ogsaa inde i Kirken følge Timevisernes Gang paa en Skive, ligesom der ogsaa herinde anbragtes smaa Klokker, som angav Kvarter og Timeslag, et Arrangement svarende til det, der endnu er bevaret for Eksempel i Vor Frelzers Kirke i København, og som det iøvrigt tidligere har været at finde i adskillige andre Kirker. Den indvendige Skive og Klokkerne er forlængst fjernede, men maaske er det en af Klokkerne, der omtales i 1895 som henliggende i Taarnet. (Danmarks Kirker, Præstø Amt, S. 223.)

Ogsaa det endnu bevarede Urhus omtales i Regnskaberne: „ . . . Som det var fornøden at bem<sup>e</sup> Seyerverk blef indlugt med et Fudderal eller Huus af Bredder for at conservere det fra Fugtighed af Regn og Snee, saa er forfærdiget og opsatt saadan et Huus . . . hvorfor er betalt Stephan Jensøn Timmermand 8 Rdl.“

„Ved Seyerverkets Opsettelse i Taarnet blef holt en Dagleier som holtes Uhrmageren til Tieniste i 7 Dage . . .“

For den fremtidige Pasning af Uret blev der ogsaa ifølge Regnskaberne sørget: „Efter gjorde Accordt af Kirkens Inspecteurer med Abraham Simonsen Smed i Steege om en aarlig Løn for Kirkens nye Seyerverk at opvarte, til rette Tiid at opdrage, stille og smøre . . . 6 Rdl. 4 mrk.“

Anskaffelsen af Kirkeuret har været en stor Begivenhed i den lille, stille By, langt større end vi, som hver især gaar rundt med et teknisk Vidunder af et Ur, kan forestille os. Og saa havde man tilmed flottet sig særlig i Stege. Uret slog baade Time- og Kvarter- slag, og det kunde gaa 8 Døgn mellem hver Optrækning. Almindeligvis gik Taarnure kun et Døgn.

Mange nysgerrige Stegeborgere har sikkert fundet Vej op i



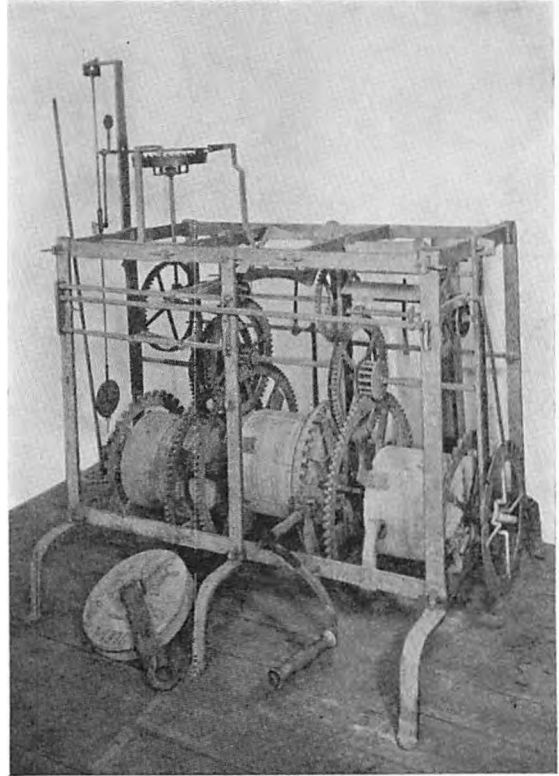


Fig. 2. Urværket set paa Siden. I Midten Kvarterslagværket, til venstre Gangværket og til højre Timeslagværket, hvis Slagskive ses udenfor Værkrammen forneden til højre.

Kirketaarnet for at beundre det vældige og indviklede Maskineri, der nu i mange Generationer skulde udmaale Timerne i Staden. Værket har vel staaet for dem som det mest moderne, man da formaede at frembringe i Urmagerkunsten. Helt saaledes forholdt det sig dog næppe.

Urværket, der er mandshøjt, 181 cm, bestaar af en kraftig Smedejernsramme, der er samlet med Kiler. Paa Bagsiden af en af Fødderne er indhugget en bomærkelignende Signatur. Dette findes ofte i gamle Taarnures Værkrammer og er vel Signaturen for den Smed, som leverede Rammen eller Jernet til den. Indenfor Rammen er de tre forskellige Værker anbragt: Gangværket, Kvarterslagværket og Timeslagværket, hver drevet af sit Lod. Værkerne sidder saa at sige i Forlængelse af hverandre, en noget be-

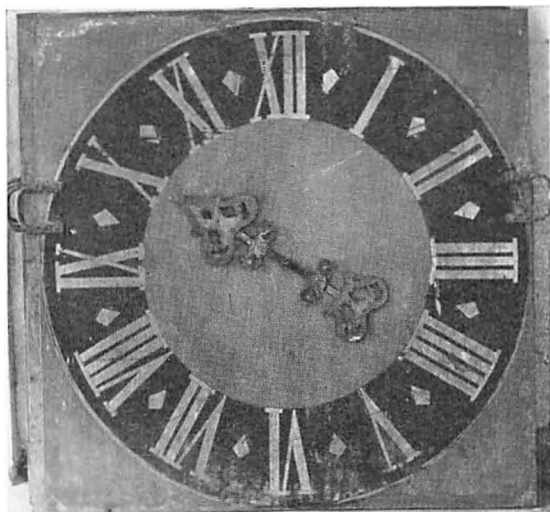


Fig. 1. De kolossalt tunge Skiver af Jern maaler 157 × 157 cm og er 11 mm tykke. De er blaamaalede med fergyldte Tal og fergyldt „stiv“ Viser. Sammenspillet mellem Skive og Viser prægtes af Barokkens fascinerende Sikkerhed og Drøjde.

sværkelig Anbringelse, idet det midterste, Kvarterslagværket er helt utilgængeligt for større Reparationer, helt laast inde af Gangværket, som maa demonteres, før man kan komme til Kvarterslagværket. Hyppigt ser man paa Ure fra samme Tid Gangværket anbragt i Midten, vinkelret paa de to Slagværker ved Siderne. Det medfører bekvemmere Adgang til de forskellige Dele samt at Vindfanget, de „Møller“, som forhindrer Slagværkerne i at løbe løbsk, kan føres uden for Værkrammen og gives en mere hensigtsmæssig Form. Stegeurets Disposition betinger, at Vindfanget – i al Fald for Kvarterslagværkets Vedkommende – nødvendigvis maa holdes indenfor Værkrammen og gives en forholdsmæssig lille Diameter, med mindre en helt utraditionel Løsning tænkes indført. Begge Slagværker har da ogsaa smaa firbladede Vindfang.

Det er dog navnlig Gangværket, der tiltrækker sig Opmærksomheden. Gangen, eller Echappementet, den Mekanisme, der regulerer Gangværkets Hastighed saa nøjagtigt, at det ved Hjælp af Visere kan bruges som Tidsmaaler, er her udført som en Spindelgang, der styres af et Pendul. Spindelgangen er den ældste Form for Echappement, der overhovedet kendes. Den er behæftet med mange Fejl i Forhold til alle senere opfundne Echappe-

menter. Den er mindre hensigtsmæssig som Tidsregulator og er meget stærkt udsat for Slid og deraf følgende hyppige Justeringer og Reparationer. I de ældste Ure sad Spindelen lodret og reguleredes af en horisontal Balancestang, Folioten. Spindelen i Stegeuret ligger vandret og virker paa det horisontalt stillede Ganghjul. Dens Bevægelser reguleres af et Pendul gennem en Arm, der griber ind i en rektangulær Aabning i Pendulstangen. For at Spindelen kan fungere, d. v. s. for at dens Palletter, de smaa Lapper, der griber ind i Ganghjulets Tænder, skiftevis kan udløse disse, maa den foretage ret kraftige Svingninger, der, hvis Pendulet skulde gøre tilsvarende Udsving, vilde bevirke slette Betingelser for Pendulets Regulering. Dets Ophængning er derfor flyttet ligesaa højt op i Forhold til Spindelens Omdrejningspunkt, som Spindelens nedadhængende Arm er lang. Ved dette usædvanlige Arrangement opnaas, at Pendulet kun svinger halvt saa meget som Spindelen, men samtidig opstaar der en højst uheldig Friktion mellem Spindelens Arm og Pendulet i det rektangulære Aabning. Stege-Uret er – saa vidt vides – det eneste helt bevarede danske Taarnur med Spindelgang. Haderslev Domkirkes gamle Urværk, nu i Den gamle By i Aarhus, har haft en lignende Gangmekanisme, men desværre er dette interessante Ur ukomplet, idet bl. a. Ganghjulet mangler. Haderslev-Uret, der kunde fortjene en særskilt Beskrivelse, tilskrives Wismarurmageren Berthold Liebold 1637 (Danmarks Kirker, Haderslev Amt, s. 157).

Det var Hollænderen Huygens, der i Praksis gjorde Pendulet til Regulator for Ure; dermed indførte han med eet Slag den Reguleringsanordning, som den Dag i Dag er uovertruffen, naar det gælder nøjagtig Tidsmaaling.

I Princippet er vort Ur indrettet ligesom Huygens forbedrede Ur fra ca. 1673 – og som de fleste Bordure fra de følgende Aar, sandt at sige ret gammeldags naar man betænker, at den store engelske Urmager William Clement – sandsynligvis Ankerangens Opfinder – allerede i 1671 forfærdigede det sobre og gedigne Taarnurværk til Kings College i Cambridge (nu i Science Museum, London). Dette er forsynet med Ankerang, et Echappement, der

paa alle Maader er Spindelgangen overlegen, og det vilde den Dag i Dag uden Vanskelighed kunde gøre fyldest som offentlig Tidsmaaler. Fra vort eget Land behøver vi blot at tænke paa det velkendte af Johan Mercki 1699 forfærdigede Kæmpeurværk til Vor Frelsers Kirke i København, præget af kunstnerisk og teknisk Overlegenhed. Ogsaa dette Ur havde Ankergang. Hvis vi med det 30 Aar ældre Mercki-Ur i Tankerne atter vender os til Stegeuret, maa det erkendes, at Mester Musenberg ikke helt har været med paa de sidste Noder. At dømme efter hans Arbejde synes han at have været en forsigtig Mand, der tænkte i gamle, prøvede Baner. Han valgte vel Spindelgangen, fordi han var fortrolig med den. Den var til Trods for de ovenfor antydede Fejl let at faa til at fungere – og den tjente da ogsaa Stege i mange, mange Aar, selvom Spindelen sikkert er blevet fornyet adskillige Gange. Han afstod fra at pynte Værkrammen selv med de simpleste Spir eller Volutter, som man ellers ser paa de jævreste Landsby-Kirkeure. – Og saa synes han at have redet en lille, ogsaa gammeldags og teknisk set ikke særlig hensigtsmæssig Kæphest: Knivlejerne. Saadanne Lejer, der endnu i Dag bruges i finere Vægte, kan kun anvendes til Understøtning af Legemer med en meget begrænset Bevægelse. Det bevægelige Legeme har en skarp Kant, Kniven, der hviler i og styres af en Rille. Baade Pendulets Ophængning, det ene af Spindelens Lejer, samt Urhammervellerne er udførte paa denne Maade, i alle tre Tilfælde med højst uheldigt mekanisk Resultat. Baade Hammervellerne og Spindelen har Behov ikke blot for Understøtning, men ogsaa for Sidestøtte; Knivlejerne kommer da til at virke helt imod deres Hensigt. For Pendulophængningens Vedkommende overgaas Knivlejerne langt af den simple Fladfjeder, som da ogsaa har været almindelig anvendt baade før og efter Musenbergs Tid.

Af det foregaaende maa ikke forstaaes, at Musenberg var en ubetydelig Urmager. Haandværksmæssigt har hans Værk mange gode og veludførte Detailler. At planlægge og udføre et saa stort Værk, endda med 8 Døgn Gang, er ingen ringe Opgave. Men Pioner har Mesteren ikke været – og for os har dette netop været

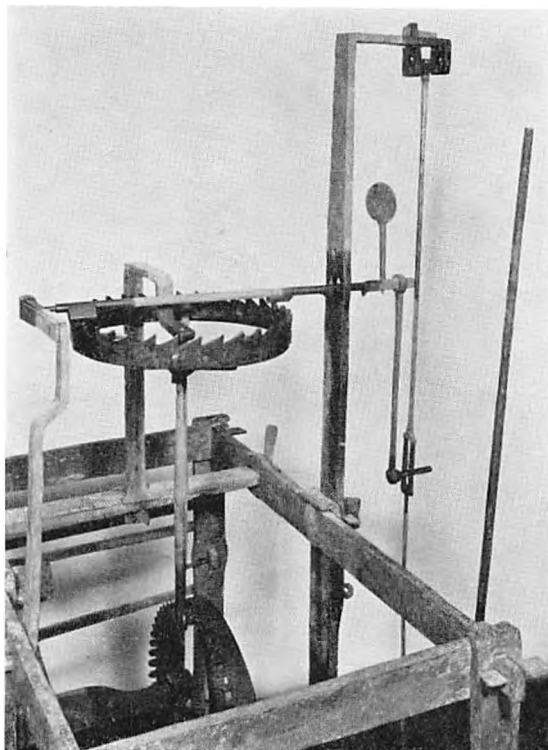


Fig. 4. Gangmekanismen.  
sammenlign Opmaalingen.  
Fig. 5.

af særlig Værdi, fordi Værket bærer Vidnesbyrd om en Konstruktion, der er beslægtet med de allerældste Ure. Værket bliver for Tiden rensat og konserveret paa Nationalmuseet. Det bliver derefter atter sendt tilbage til Stege, hvor det i Fremtiden vil staa til Glæde for alle Yndere og Dyrkere af Urmageriets ædle Kunst – og som en Paamindelse om, at man overalt omhyggeligt bør søge at bevare det lidet, der endnu er i Behold, af urestaurerede eller skønsomt restaurerede gamle Urværker.

#### *Kort supplerende Karakteristik af Værket:*

Værkrammens Længde 142 cm, Bredde 81 cm (med Fødderne 121 cm), Højde 120 cm (deraf Føddernes Højde 21 cm). Værkets totale Højde 181 cm. Pendulets totale Længde 134 cm (dets matematiske Længde ca. 118,1 cm). Valsernes Diameter ca. 33 cm, Drivhjulenes Diameter ca.

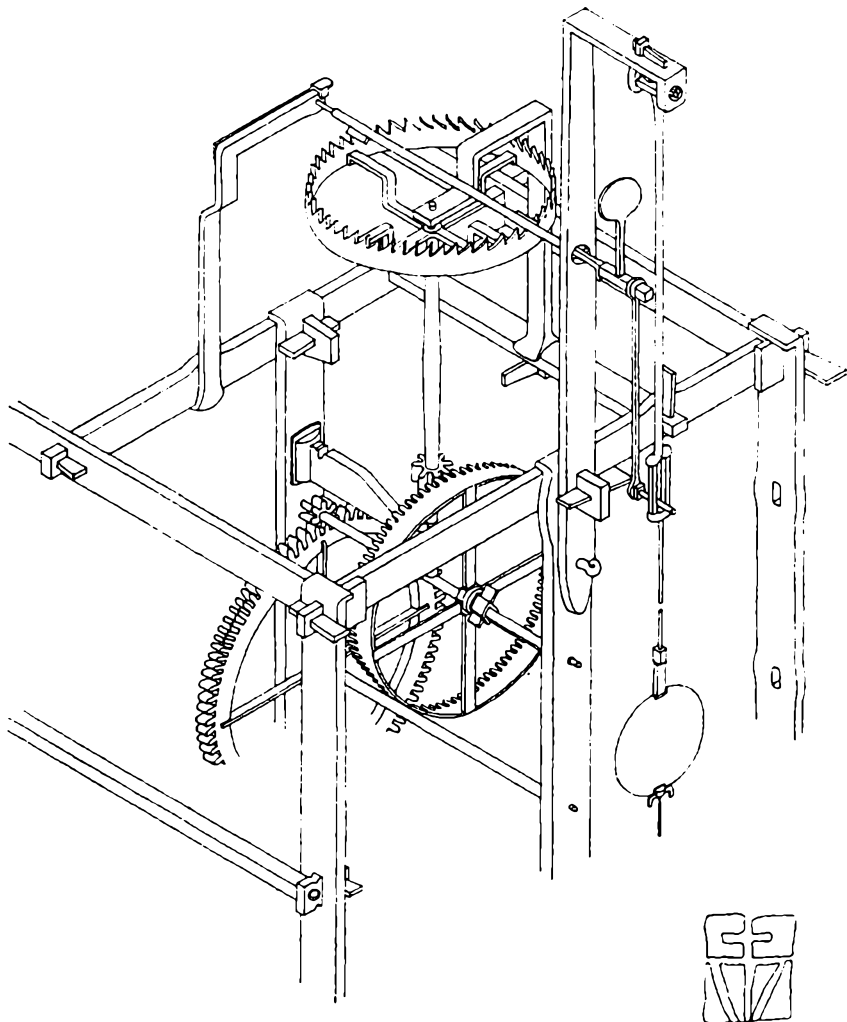


Fig. 5. Isometrisk Opmaaling af en Del af Gangværket. I Midten det horisontalt stillede Ganghjul og Spindelen, hvis Lapper griber ind i Ganghjulets Tænder, hvorved den faar en vuggende Bevægelse, der atter ved en Arm med en Tap overføres til Pendulet. Forneden til højre Stempel i Værkrammen (Holger Schmidt del.).

64.5 cm. Spærhagerne drejer om radialet stillede Aksler og holder mod Drivhjulenes Egre. Spor af Kontraspærværksanordning, hvis Konstruktion nu ikke lader sig bestemme. Udvekslingsforhold i Gangværket: Drivhjul 96 Indgreb, 1. Mellemhjul: Drev 16 Indgreb, Hjul 80 Indgreb; bærer endv. 6 Udløsningsstifter til Kvarterslagværket. 2. Mellemhjul: Drev 8 Ind-

greb, Kronhjul 60 Indgreb. Ganghjul: Drev 6 Indgreb, Hjul 33 Indgreb. Ganghjulet, Diameter 26.75 cm, er 72 Sek. om en Omdrejning. Pendulet, hvis Linse vejer 2.9 kg, gør 55 Svingninger pr. Minut. Drivhjulet gør 1 Omdrejning i Løbet af 12 Timer og har altsaa samme Omløbstid som Timeviseren, der ved Udvekslinger med ens store Hjul er forbundet med dette.

Kvarterslagværkets Drivhjul: 96 Indgreb, 1. Mellemhjul: Drev 8 Indgreb, Hjul 60 Indgreb; Hjulet har i Kransen 10 Hammerstifter til Kvarterslagshammeren, samt Kvarterslagskiven og Udløsningen til Timeslagværket; 2. Mellemhjul, Ifaldshjulet: Drev 6 Indgreb, Hjul 48 Indgreb. Vindfangets Drev har 6 Indgreb.

Timeslagværkets Drivhjul: 84 Indgreb, 1. Mellemhjul: Drev 14 Indgreb, Hjul, der i Kransen har 13 Hammerstifter til Timeslagshammeren, 78 Indgreb, 2. Mellemhjul, Ifaldshjulet: Drev 6 Indgreb, Hjul 48 Indgreb. Vindfangets Drev har 6 Indgreb.

Stokkedrev findes kun paa 1. Mellemhjul i alle tre Værker samt paa Drevet til Optrækningen. Vindfangene gør 8 Omdr. for hvert Slag. Det ene Vindfang har endnu Spærhjul til Friløb, men ude af Funktion. Begge drives nu af Akslen ved senere indsatte Friktionsfjedre. Timeslagskiven sidder udvendig paa Værkrammen direkte paa Drivhjulets Aksel. Timeslagværket har Spor af Tilløbsanordning; den er dog paa et eller andet Tidspunkt fjernet og er jo ogsaa ret beset unødvendig i Betragtning af den hastige Udlosning gennem Kvarterslagværket.

Echappementet er omtalt i det foregaaende. Her skal blot tilføjes, at Ganghjulets Stilling i Forhold til Spindelen lader sig regulere ved en Skrue, hvorpaa den lodretstaaende Aksels nederste Tap hviler i det underste Leje.

Ved Flytningen af Værket til Nationalmuseet blev der i Urhuset fundet en lille linseformet Vægt paa en kort Arm. Den er malet i samme blaa Farve som Resten af Værket og maa saaledes paa Forhaand menes at høre til dette. Armen ender med en lille Tap, hvis yderste Ende synes at være brudt af. I Spindelen er der imidlertid et Hul, hvori Tappen nøje passer, naar den sættes i fra oven (Tap og Hul er let koniske). Denne mærkelige Anbringelse af en Vægt, der i Teorien maa siges paa dette Sted at være saare uheldig for Urets Regulering, har formodentlig tjent til at holde Spindelen paa Plads i Knivlejet. Praktiske Forsøg har vist, at uden Vægten er Ganghjulet tilbøjelig til at trykke Spindelen ud af Leje.

For gode Raad og praktisk Hjælp under Arbejdet med Uret takker jeg mine Kolleger, Stud. mag. Fru Else Marie Boyhus, Konservator B. Brorson og Arkitekt Holger Schmidt. Fotografierne er optaget af Ole Woldbye.

# Slotssnedker og Laugsmester

Af *Otto Norn*

Tømreren, Mureren og Smeden var i Middelalderens feodale Samfund, ja helt op til Industrialismens Gennembrud uundværlige paa Kongens Borg og Herremandens Gaard. De havde til Stadighed Arbejde nok ved Nybygning og Vedligeholdelse, ikke blot af Fyrstens og Baronens, men ogsaa af Fæsterens Boliger. Forholdene undergik ikke paa dette Omraade større Forandring før Udskiptningen. Godsejerens Murer og Tømrer var Folk som snart fuskede i Arkitekturens Kunst ved Opførelsen af Naadigherrens nye Hovedbygning, snart maatte nedværdige sig til at yde Hjælp, naar hans Fæsteres Gaarde var ved at falde sammen. Snedkeren træffer man forholdsvis sent i Senmiddelalderens større Byer som Kiste- eller Kontormager. Paa Slottet og Herregaarden var han lettere at undvære end Mureren og Tømreren, men hørte dog til blandt de faste Funktionærer. Stærkest glimrede Slots-snedkeren i Renaissancen, da der fra hans Værksted udgik livgivende Impulser til Billedskærerhaandværkets Udøvere i Land og By.

Saalænge Hoffet ustandselig maatte flytte fra Slot til Slot med alt Liggendefæ lige fra Kancelliernes Breve til Vægtæpper og Gangklæder, maatte Møblerne have en praktisk og simpel Form. Kisten og Skabet gik let paa Vognen, faste Bænke, Senge og Skabe fandtes overalt, hvor man tog ind, Stole og andre lettere Møbler kom efterhaanden til; men herhjemme steg Kravet til større Luksus paa Boligindretningens Omraade først i den økonomiske Opgangsperiode i Slutningen af 1500'rne. Da fik Snedkeren et – omend tit kummerligt – Levebrød paa Slottet og Herregaarden. Det stod Godsejeren frit for at pille fingernemme Bondedrenge ud og sende



dem i Lære i Købstaden. Der var Straf for ikke at vende tilbage med de erhvervede Færdigheder.

Første Gang, man hører om en Kistemager eller Snedker paa Københavns Slot, er i Vinteren 1520, da Christiern II her havde et større Ombygningsarbejde for under Ledelse af en Hollænder, *Mester Michiel*. Karakteristisk nok meldte Kistemageren sig selv og fik anvist Arbejde ved Stoleværket i Kirken. Slotskapellets Udstyr var stationært og stillede ogsaa siden Snedkeren de største og vanskeligste Opgaver. Saalænge Indretningen af Slottet eller Herregaardens Hovedbygning stod paa, havde Snedkeren og hans Svende Hænderne fulde, navnlig da Renaissancen havde bragt Vægpaneler, kasseterede Lofter og finere Møbelformer paa Mode. Men var først alle Rum udstyrede og taget i Brug i de Perioder, Hoffet holdtes paa Slottet, indskrænkede Slotssnedkerens Virke sig til den almindelige Vedligeholdelse, og for at kunne eksistere var han ofte henvist til at søge Arbejde for Adel og Borger.

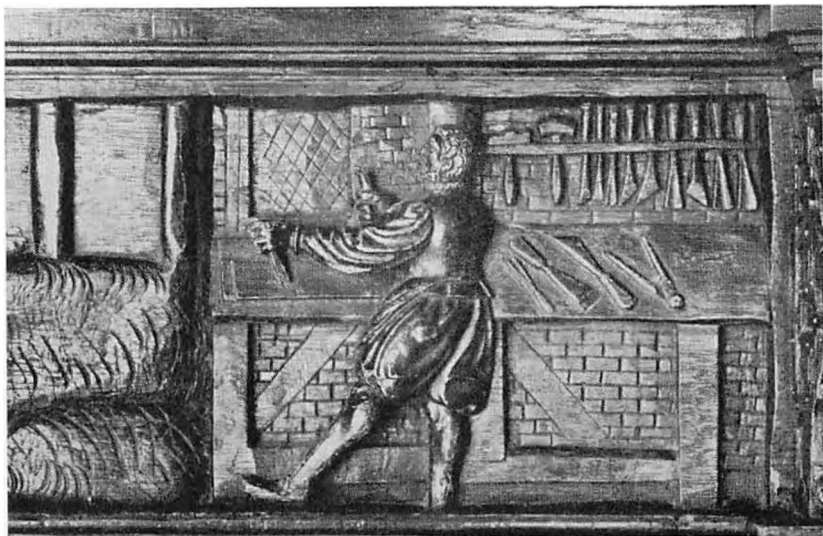
Det første større kongelige Byggeføretagende, hvorved Slotssnedkeren kom til at spille en Hovedrolle, var Frederik II's Kronborg. Da Byggeriet nærmede sig sin Afslutning, begyndte den store Skare af Specialister: Billed- og Stenhuggere, Murere og Tomrere at bryde op for at søge Levebrød andetsteds ganske som Tilfældet havde været ved Middelalderens Katedralværksteder. Kongen havde sin Bekymring i den Anledning og udtrykte i 1585 Frygt for, at der, naar de Snedkere og Billedsnidere, som havde haft Arbejde paa Kronborg, blev aftakket, vilde opstaa Mangel paa Haandværkere i disse Fag. I dette Tilfælde kom det nu ikke til at gaa saa galt takket være det unge, men velkonsoliderede Snedkerlaug i Helsingør. Byen havde faaet sin Snedkerskraa i 1581, altsaa paa et Tidspunkt, da Haandværket bar sine rigeste Frugter paa Slottet, og Slotssnedkeren *Jasper Mathiesen*, en indvandret Nordtysker eller Nederlænder blev Oldemand. I Aarene 1586-87 færdiggjorde han det endnu bevarede Snedkerarbejde i Kirken paa Kronborg og fik siden Opsyn med Slottets Inventar. Gennem Lauget førtes den rige Virksomhed videre ad andre Baner, der opstod en Skole, hvis Grosted var Kronborg, og

hvis Forgreninger markeres ved „Øresundsgruppen“s talrige Altertavler, Prædikestole og andet Snitværk i nordsjællandske og skaanske Kirker.

Jylland kan ikke opvise noget tilsvarende den nordsjællandske Skoles Højrenaissance fra 1500'ernes Slutning. Det blev aldrig til ret meget med Frederik II's Modernisering af Skanderborg Slot, selvom Kirken fik nyt Inventar. Ude i Vest fra Ribe helt op mod Holstebro og over mod Kolding virkede en Skare Landsbysnedkere teknisk saavel som kunstnerisk paa gammelt Arvegods; kun hist og her i en driftig Købstad eller hos en velhavende Jorddrot kunne en mere moderne Mester finde Arbejde for en kortere Tid. Mikkell van Groningen, der i 1598 betegnede sig selv som „nu boindes i Hornslet ved Rosenholm“ (hos Jørgen Rosenkrantz) er et kendt Exempel. Men Skaføgaard var jo ikke Kronborg, og de nødvendigste Betingelser for, at en Skole kunde opstaa, fandtes endnu ikke i Jylland.

Paa Dronning Sofies Slot i Nykøbing paa Falster har der et kort Aaremaal o. 1600 været Arbejde for en Slotssnedker, hvis Navn iøvrigt er os ubekendt. Altertavlen i Byens Kirke, som blev bekostet af Dronningen, maa være et af hans Arbejder, men hans Virksomhed satte sig kun ringe Spor paa Øerne, fordi ingen af Byerne gav tilstrækkelig Grobund for et Billedskærerværksted. Skulde en af Kirkerne have en ny Altertavle eller en Prædikestol, stillede man sig ogsaa paa disse Kanter tilfreds med, hvad en af de lokale, mere gammeldags Mestre kunde præstere.

I Begyndelsen af 1600'erne kom Billedskærerkunsten til fuld Blomstring, og der sattes nu et skarpere Skel mellem Snedkeren og Billedsnideren, idet sidstnævnte i Kraft af en supplerende Uddannelse var i Stand til at smykke sine Møbler saavel de verdslige som de kirkelige med udskaarne Figurer og rig Ornamentik i den yppige Bruskstil. Impulserne fra Slotssnedkerens Virksomhed blev kraftigere og greb videre om sig. Vi kan ikke i alle Tilfælde følge deres Veje, men gennem nogle Exempler dog tydeligt konstatere deres Tilstedeværelse. De voldsomt prangende Møbler afløser lidt ind i 1600'erne Højrenæssancens arkitektonisk formede Snedker-



Billedskæreren i sit Værksted. Panelfrise paa Herregaarden Lystrup, o. 1580-90.

arbejder, og overalt, hvor Christian IV byggede, havde hans Snedkere travlt med at beklæde Vægge og Lofter med Paneler og med at fremstille udskårne Møbler.

En ledende Stilling blandt Christian IV's Slotssnedkere – svarende til Jasper Matiesens under Frederik II – indtog *Gregers Greus*, som i Aaret 1600 fik Ansættelse paa Kronborg, men snart efter flyttede sin Virksomhed til Sparpeng og Frederiksborg; han forestod her de meget store Snedker- og Billedskærerarbejder med Undtagelse af Kirkeinventaret. En Tid havde han sit Værksted paa Københavns Slot og leverede Arbejde til Rosenborg, hvor hans Efterfølger blev *Willum Mohr*. Greus' Placering indenfor sit Fag var helt central og kan sammenlignes med den, som Kongens ledende Bygmester indtog. Omkring og under Slotssnedkeren virkede en Skare Mestre med forskellige Specialer og af forskellig Duelighed. Fra de store Værksteder i Hillerød og i Hovedstaden udgik vel oplærte Svende og Mestre, som supplerede Arbejdet paa Slottet med Fremstilling af Inventar til Landsbykirker, Kronens egne først og fremmest. Gennem Lensmændene eller de adelige

Gods- og Kirkeejere, som færdedes ved Hove, og som havde Gaarde i Hovedstaden, skaffede mange Slotssnedkere sig Arbejde: Møbler til Godsejeren, Altertavler, Prædikestole og Stoleværk til hans Kirker. Det medførte Rejser stundom længere Tids Ophold i Provinsen, hvilket ikke altid var Købstadens Laugsmester lige kært.

Blandt Greus' Medarbejdere, som paa denne Maade udvidede Virksomheden, er Grund til at nævne de to kendte Billedskærere *Statius Otto* og *Engelbert Melsted*. Otto dukker op 1603 som Svend i Helsingør, faar efter 1607 hyppigt Arbejde for Kongen især paa Frederiksborg, men udstrækker jævnsides hermed sin Virksomhed til Kirker paa begge Sider af Sundet og kan tegne sig for en betydelig Part af „Øresundsgruppen“s Arbejder. Melsteds Karriere følger samme Linie, ogsaa han tager sin Del af det rigelige Arbejde paa Frederiksborg og supplerer det paa Holmen, som saalænge Træskibene existerede, altid kunde beskæftige en Billedskærer; men hans „private“ Virksomhed indskrænkede sig til vestre Side af Sundet, specielt Stevns, hvor han nød Lensmandens Gunst paa Tryggvældegaard. Melsteds Arbejdsmark laa saa nær Køge, at han kom for Skade at træde denne Bys Billedsnidere for nær, og for at faa sit konfiskerede Værktøj tilbage, maatte han betale Lauget, hvis Skraa udtrykkeligt siges at skulde omfatte baade Billedskærere og Høvlarbejdere. De meget dygtige og produktive Billedsnidere i Roskilde, Holbæk og Næstved synes at have været saa stærke, at Slotssnedkerne ikke formaaede at genere dem. Det kunde tværtom hænde, at Kongen bestilte et Arbejde hos Familien Schrøder i Næstved. Christian IV kunde naturligvis sætte sig ud over Hensynet til de strænge Laugsbestemmelser og beskytte, hvem han fandt for godt. *Claus Gabriel* leverer et Vidnesbyrd herom. Skønt uddannet hos Mester *Hendrik Lageman* i København, der stod udenfor Lauget, men var yndet af Kongen, lykkedes det alligevel Gabriel at faa Lærebrev; da han 1633 nedsatte sig i Flensborg, nægtede Lauget her imidlertid at optage ham, indtil Magistraten ved et kongeligt Magtbud maatte bøje sig. Gabriel har dog nok haft svært ved at klare sig i det sønder-

tydske, for sin sidste Tid tilbragte han som Slotssnedker paa Frederiksborg og supplerede sin beskedne Aarsløn ved at levere et Par Altertavler til nordsjællandske Kirker. Gabriel havde en Kollega paa Kronborg, hvor efter Slottets Brand i 1629 atter var Brug for en Slotssnedker. 1639 fik *Hans Barchman*, som tidligere havde arbejdet paa Frederiksborg, bl. a. paa de pragtfulde Kirkestole, overdraget Inspektionen med Snedkerarbejdet paa Kronborg, og 1646 udnævntes han til Forvalter, en Løbebane svarende til Jasper Matiesens under Frederik II. Den sidste Slotssnedker, som Christian IV ansatte, var den alsidige *Caspar Herbach*. Han fik 1649 fornyet sin Bestalling „til at forfærdige alt hvis Arbejde af os naadig bliver anbefalet og dertil antage Svende uden Forhindring af Laugene“. „Kunst Caspar“ var i sine sidste Aar Frederik III's Medhjælper i Kunstkammeret. I Slotssnedkeren og Inventarforvalteren laa Spiren gemt til vore Dages Museumsinspektør.

Selvom det ligesom i Frederik II's Tid kun var de to store nordsjællandske Slotte, som i længere Perioder kunde give Brødet til en Slotssnedker, beskæftigede Kongen ogsaa Haandværkere af dette Fag paa sine Slotte i Jylland og Slesvig. Efter en grundig Uddannelse i Nordtyskland bosatte *Hans Dreier* sig i Segeberg, hvor Statholderen Gert Rantzow tog sig af ham og skaffede ham Indpas i Kongeriget. 1617 blev han Hofbilledsnider paa Haderslevhus, men da her ikke var meget at bestille, drog han rundt hos Adelen baade paa Sjælland og Fyn for at opretholde Livet, indtil han paa sine gamle Dage fandt Asyl hos sin Svigersøn i Oksenvad Præstegaard.

Ogsaa paa Koldinghus beskæftigede Christian IV en Slotsnedker, som maa have haft fuldt op at gøre med at erstatte, hvad Svenskerne ødelagde i Thorstenson-Krigen. Det var en westfalsk Billedsnider *Frederik Slache*, der 1641 blev bevilget Skattefrihed ligesom Forgængeren Nicolaus. Bortset fra, at han 1647 fik Betaling for Kongens Stol i Kirken, erfarer vi intet om hans Arbejde. Hans Søn Arent og Sønesøn Jørgen førte Billedskærertraditionerne videre som fremtrædende Medlemmer af Sned-

kerlauget i Horsens, det eneste i Jylland, som langt ind i 1700-Tallet vedblev at være i Stand til at give sine Læredrenge den dobbelte Uddannelse, tre Aar som Snedker og mindst ligesaa lang Tid som Billedskærer, et Forhold, hvis ældre Sidestykke kendes fra Roskilde. Naar Horsens alene blandt de jydsk Købstæder kunde frembringe en Billedskærerskole, skyldes det naturligvis i første Række, at de rette økonomiske Betingelser var tilstede i Byen og dens rige Opland mod Nord og Syd. Men sikkert har ogsaa Traditioner baade fra Slotssnedkerens Værksted paa Koldinghus og det solide Laug i Roskilde her fundet sammen. Stilistiske Kriterier viser, at Horsensskolens store Navn, den dygtige, men gammeldags *Peder Jensen Kolding* maa være Elev af Roskilde-Billedsnideren Brix Michgell; hans Tilnavn røber, at enten han selv eller i det mindste hans Slægt maa stamme fra Kolding. Slotssnedkerens Søn Arent overtog den førende Stilling indenfor Horsens-Lauget efter Peder Jensen.

Vil man til Slut paa Grundlag af vort stadigt stigende Kendskab til de danske Billedskæreres Arbejder i Perioden o. 1580 til 1660 prøve paa sammenfattende at vurdere Slotssnedkerens Indsats i Forhold til Laugsmesterens, tegner Hovedtrækkene sig saaledes. Slotssnedkeren – som oftest indvandret fra Tyskland, i sjældnere Tilfælde fra Nederlandene – var den, som bragte Nyhederne til Landet. At Kronborg paa dette som paa andre Omraader blev Højrenaissancens Indfaldsport i Kongeriget er udenfor al Tvivl, og man tager næppe Fejl ved at mene, at Kendskabet til Bruskarokkens bizarre Former har spredt sig fra den westfalske Slotssnedkers Værksted paa Koldinghus til Skolen i Horsens og herfra ud over Halvøen. Hermed skal ikke paastaaes, at Laugsmesteren i alle Tilfælde har været gammeldags og i Opposition til det Nye, som Slotssnedkeren bragte med sig. Nyheder kan paa mange Maader bl. a. gennem Stik have fundet den direkte Vej til Værkstedet i Købstaden, og eet er sikkert, Snedkerlauget som Roskildes, Køges og det i Horsens formaaede i langt højere Grad end de »frie« Mestres Værksteder paa Slottene at holde Liv i Traditionerne og formidle Kendskabet til Udøvelsen af det kræ-

vende Kunsthåndværk. Det maa være en Opgave for Fremtidens Forskning at forfølge de mange krydsende Bindeled mellem Værkstederne og at fastslaa Formernes Vandring.

Gennem C. A. Jensens grundlæggende Oversigt: Danmarks Snedkere og Billedsnidere, Kbh. 1911 suppleret ved samme Forfatters Bidrag til den af V. Thorlacius-Ussing redigerede Danmarks Billedhuggerkunst, Kbh. 1950, Amtsoversigterne i Danmarks Kirker udgivet af Nationalmuseet og Biografierne i Weilbachs Kunstnerleksikon vil Læseren kunde finde frem til de Kilder, som er benyttet til at tegne ovenstaaende Kontur af en Kunsthåndværker.

# Låse af træ

Af *Ole Højrup*

Sakse fortæller, at Frode Fredegod efter store sejre over landets fjender bød, at ingen måtte sætte slå for sit hus og sin kiste eller overhovedet gemme noget af sit eje bag lås og lukke, og han lovede at ville godtgøre trefold, hvis noget blev stjålet.<sup>1</sup> Når man iøvrigt læser Saksens beretninger, hvor vold og ran hører til dagens orden, forstår man, hvor forbavsende en sådan retstilstand måtte forekomme, og de arkæologiske fund vidner da også om, at såvel middelalderens som oldtidens danskere har søgt at værge deres gods med lås og slå.

Nøgler af metal dukker op i gravfund fra ældre romertid,<sup>2</sup> da talrige impulser fra middelhavskulturen nåede herop.<sup>3</sup> Disse første nøgler har en dirklignende form, og de optræder som gravgods i kvindegrave.<sup>4</sup> Husfruen med nøgler ved bæltet, således som vi blandt andet kender det fra folkevisen om German Gladensvend,<sup>5</sup> og som det stadig kan ses i visse norske folkedragter,<sup>6</sup> er altså et af de meget gamle kulturelementer, der går bag om det dybe kulturskel ved kristendommens indførelse.

Hen mod vikingetiden fremkommer kannøgler beregnet til at dreje, således som vi kender dem fra nutiden,<sup>7</sup> og i Trelleborg<sup>8</sup> fandtes nøgler til flere forskellige låsetyper. Der er fundet store portnøgler med kam, små nøgler til boltlåse<sup>9</sup> og dertil nøgler bestående af en mere eller mindre bøjet jernstang med et antal tappe, en type, som også kendes fra andre af yngre jernalders fund.<sup>10</sup> Princippet i disse nøglers låse anskueliggøres af fig. 2. Denne lås stammer fra nutiden, fra fiskerlejet Nabbe på det traditionsrige Gotland.<sup>11</sup> A viser dørens yderside med nøglehul og slåens håndtag. Selve låsemekanismen er indfældet i en træklods. B viser slåen, to faldrigler og nøglen af jern.





Fig. 1. Gårdejer Rasmus Madsen Rasmussen låser op for fiskebøden, Lyø 1948. Ole Højrup fot.

En lås af beslægtet konstruktion med faldrigler, men helt af træ, ses på fig. 1, der er fotograferet i 1948, da en lyøgårdmand låste op for den bod, hvori fiskeredskaberne blev opbevaret nede ved stranden. Døren har to fløje, hvoraf den til højre er kroget fast indvendig og bærer låsen, medens fløjen til venstre kan åbnes ud efter ved træk i ringen, når låsens slå trækkes til højre.

Også hjemme i gårdene er trælåse i brug på Lyø. I 1880'erne ville man i en ældre gård finde trælåse for yderdørene til lo og lade, brændselsrum og huggehus samt for døren til det skab ved skorstenen på stuehusloftet, hvori det røgede kød og flæsk blev opbevaret. Stalddørene lukkedes med klinkefald, og de kunne spærres indvendig med kroge, hvilket også gælder stuehusets bagdør i bryggerset. Kun forstuedøren og inderdørene til de to stuer, hvor kisterne med linned og gangklæder stod, var forsynet med smedede låse.

På fig. 3 til 5 ses tilsvarende låse, der består af et låsehus, hvori der er udstemmet et leje til slåen, der på Lyø kaldes „skå“, og til to eller tre faldrigler, der passer ned i udskæringer i slåen. „Nøglen“

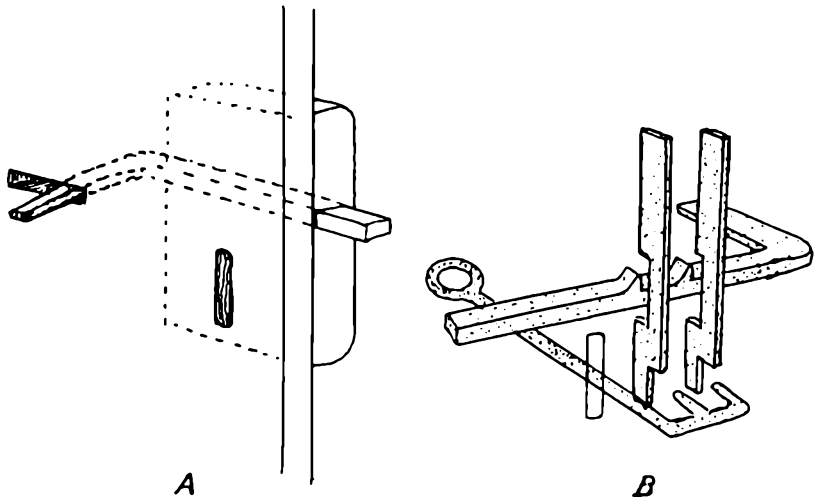


Fig. 2. Lås med nøgle og faldrigler af jern. Fra fiskerlejet Nabbe på Gotland. A dørens yderside. B selve låsemekanismen, der er indfældet i en træklods. Denne låsetype er kendt fra yngre jernalder. Efter Sigurd Erixon.

stikkes ind gennem et hul på siden af låsehuset og ind gennem et hak eller et hul i riglerne. Den er forsynet med „kamme“, der passer sammen med riglerne, således at disse løftes ud af slåens udskæringer, når nøglen bevæges opad. En lås med to rigler kaldes en „halvlås“ på Lyø i modsætning til de mere sikre „hellåse“ med tre rigler. Ved at variere afstanden mellem riglerne gøres låsene individuelle.

Det ses, at låsetypen kun kan åbnes og lukkes fra dørens ene side<sup>12</sup> i modsætning til fig. 2, der kan lukkes også fra indersiden.<sup>13</sup>

Lyøboerne lavede selv trælåsene med huggehusets enkle værktøj, og der lever endnu et par gamle mænd, som forstår at lave dem. Da låsen på fig. 1 blev brækket i stykker, blev den straks erstattet af en ny. På øen anser man iøvrigt låsene for at være en lokal specialitet, og man har stolt lavet modeller til flere husflidslærere, som har besøgt øen og er faldet i forundring over den enkle, men snilde lås, og en af mine meddelere gjorde opmærksom på, at yalelåsen bygger på lyølåsenes princip.

Forf. har ikke bemærket tilsvarende låse i brug i nutiden andre steder i Danmark, og måske er Lyø virkelig det eneste sted, låse-

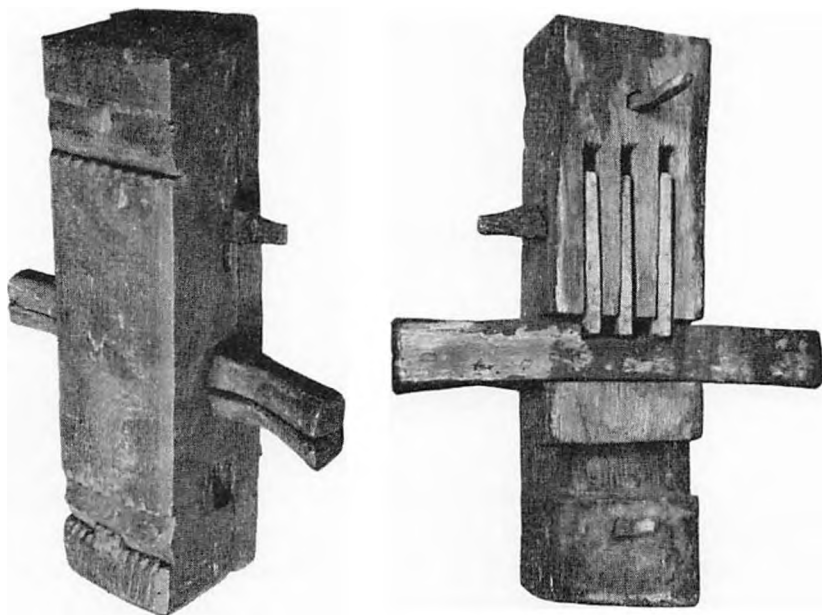


Fig. 3. Portlås fra Vindeby på Tåsinge. Trænoeglen føres ind gennem hul i faldriglerne. Når noeglen bevæges opad, luftes riglerne ud af slæen, og denne kan trækkes til side. Ole Højrup fot.

typen er i brug. Det viser sig dog, at gamle mennesker kan huske tilsvarende låse på nabøen Avernakø og på Tåsinge og Langeland,<sup>14</sup> og på Drejø fandtes der trælåse indtil branden i 1947 lagde det meste af den gamle landsby i aske. Heldigvis er en drejlås bevaret i Svendborg museum,<sup>15</sup> der også ejer en stor portlås fra Vindeby på Tåsinge,<sup>16</sup> se fig. 3 og 4, og en fra Kogtved i Svendborg sogn.<sup>17</sup> I Landbrugsmuseet i Lyngby findes en lås, der er indsendt i 1890 af forpagter Steensen Leth i Lohals, Hov sogn på det nordligste Langeland, fig. 5,<sup>18</sup> og en kopi tilvirket 1904 angives at efterligne de låse, som blev anvendt i udhusene på Svendborgegnen omkring 1800.<sup>19</sup> I Dansk Folkemuseum findes der en lås fra Hov mejeri på Langeland,<sup>20</sup> fra Bregninge på Tåsinge<sup>21</sup> og to stykker stammer fra Fensmark teglværk på Midsjælland. Disse oplyses at være tilvirket 1820 af en nordslesviger, og det tilføjes, at sådanne låse fandtes ved mange teglværker fremstillet af tyske arbejdere.<sup>22</sup>

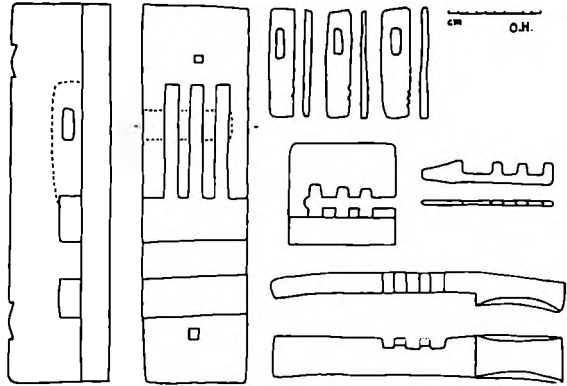


Fig. 4. De forskellige dele af portlåsen fra Vindeby. Alt er af træ.

På Lyø anvendes et skært stykke bøgetræ til låsehus, medens der af hensyn til styrken skal bruges ask til rigler, slå og nøgle. De omtalte låse fra Svendborgegnen og Sjælland viser dog, at også andet løvtræ og fyrretræ er blevet anvendt. Låsene har iøvrigt alle mindre afvigelser i riglernes dybde og navnlig i slåens form. Låsen fra Kogtved skiller sig desuden fra de andre ved at være forsynet med klap for nøglehullet, og ved at lejerne er stemmet ind i låsehusets yderside, der dækkes af et låg, medens de andre har udstemningen fra indersiden, således at dækbrættet sidder mellem underlaget, dør eller dørkarm, og det svære låsehus. På denne måde er låsen mindre sårbar for vold. Særligt for de to låse i Svendborg museum fra Drejø og Tåsinge er det, at nøglen føres ind gennem et hul i riglerne, medens disse i de andre låse er forsynet med en indskæring fra den ene side til nøglen. Afvigende er dog kopien i Landbrugsmuseet, idet denne lås har en drejelig nøgle, og riglernes udskæring danner et kvart cirkeludsnit. Da kopien er udført med stor akkurate i mahogni, er der sikkert tale om et forædlet husflidsskoleprodukt, som ikke kan tillægges kildeværdi.

Inden for rigets grænser genfindes trælåsene på Færøerne, hvor de stadig er i brug. De optræder her dels i en simpel form svarende til de danske med indskæring i riglerne,<sup>23</sup> dels i en mere indviklet udformning med riglerne liggende i to planer, idet riglerne løftes med en jernnøgle, hvis kamme er bøjet til siderne, se fig. 6,<sup>24</sup>

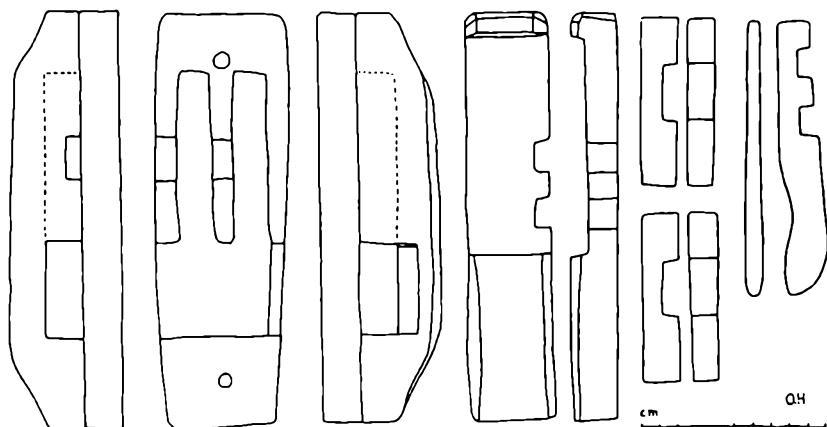


Fig. 5. De forskellige dele af trælåse fra Lohals på Langeland. De to faldrigler har en indskæring i siden til nøglen.

eller med nøgler af træ, men kunstfærdigt tilskåret.<sup>25</sup> En tilsvarende lås er afbildet af J. Chr. Svabo fra 1780'erne.<sup>26</sup>

Vender man sig mod Norge og Sverige, finder man låse svarende til de enkle låse med udskæring i riglerne rigt repræsenteret i museerne,<sup>27</sup> og enkelte steder er de vedvarende i brug. I Trøndelag findes en variant, hvor der er sat en fjeder ind over riglerne, og nøglen drejes, ikke løftes.

Også på de to øer ved Estlands kyst, Rågö,<sup>28</sup> og Runö,<sup>29</sup> hvor der indtil sidste krig boede en svensktalende befolkning, fandtes låsene. Det sidste sted kunne de have indtil fire rigler. Endvidere kendes trælåsene i Finland og hos det finske folk tjeremisserne i Nordrusland,<sup>30</sup> i Estland, Letland<sup>31</sup> og i det slaviske område med op til seks rigler,<sup>32</sup> dertil i Tyskland,<sup>33</sup> Schweiz<sup>34</sup> og Holland<sup>35</sup> samt i Grækenland. På den græske ø Karpathos fandtes en lås med faldriglerne liggende i to planer ligesom de færøske, idet de løftedes med en dobbelt trænøgle.<sup>36</sup> En lås fra Politiko på Cypern havde derimod riglerne i enkelt plan ligesom de sydfynske låse.<sup>37</sup> Også i Spanien skal låsetypen have været i brug, idet spanierne menes at have ført låsen med til Mexiko og Peru,<sup>38</sup> og måske er det også europæere, der har bragt den med til Surinam i Sydamerika.<sup>39</sup>

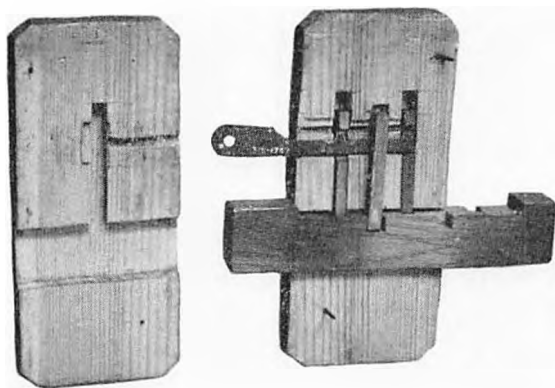


Fig. 6. Lås fra Færøerne med riglerne liggende i to planer. Nøglen er af jern. Resten af træ. Ole Højrup fot.

Låsen på fig. 7 adskiller sig fra de europæiske ved sit materiale og ved låsehusets og slåens ornamentik. Selve konstruktionen er derimod den samme. De fire rigler har en indskæring i den side, der vender ind mod låsehuset. Låsen stammer fra de tropiske Bissagosøer ved Vestafrikas kyst.<sup>40</sup> Her kan der være tale om indflydelse fra middelhavskulturerne, men det viser sig, at samme lås er vidt udbredt i Afrika syd for Sahara, idet den kendes i Nigerbuen, på Sansibar og, hvad der har mest vægt, fra Kizulu sydøst for Brazzaville i Belgisk Kongo.<sup>41</sup>

Længere nordpå i Afrika træffer man derimod en anden udformning af samme konstruktionsprincip med faldrigler, idet disse består af sømformede pinde, hvis skrøbelighed opvejes af deres store antal. Den tandbørsteformede nøgle stikkes ind gennem et hul i selve slåen. En lås af denne type fra oasen Tuat i Sahara ses på fig. 8 og findes i Nationalmuseets etnografiske samling,<sup>42</sup> som også er i besiddelse af en tilsvarende lås fra dogonfolket i Fransk Sudan,<sup>43</sup> og en lignende lås med tre noget sværere rigler uden hoved er kendt fra bantufolket makonde i det sydlige Tanganyika.<sup>44</sup>

En anden udformning af denne type ses på fig. 9, der er fremstillet i 1913 i Dafadif i Øvreægypten.<sup>45</sup> Den krumme nøgle føres her ned gennem et hul i slåens overside. Låse med tynde, sømformede rigler benævnes ofte den ægyptiske, idet typen var kendt i

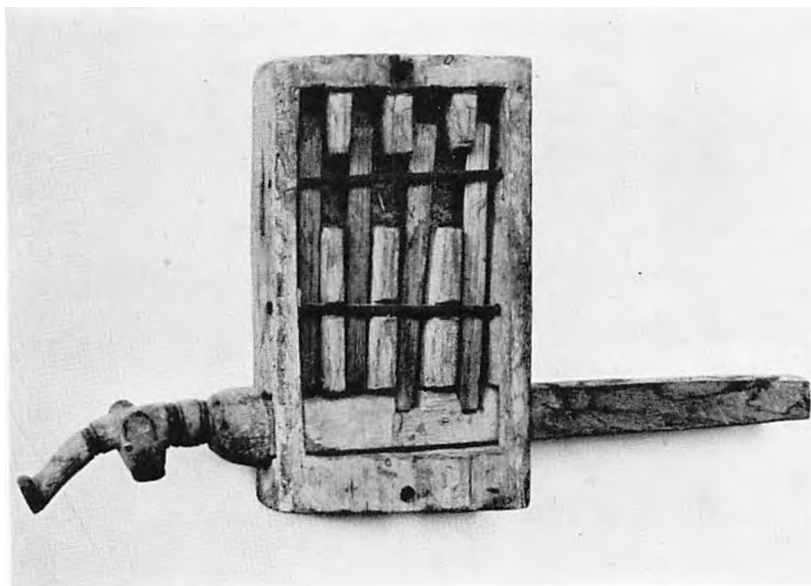


Fig. 7. Trælås fra Bissagoserne syd for Kap Verde i Vestafrika. De fire faldrigler har en indskæring til nøglen ligesom fig. 5. L. Larsen fot.

oldtidens Ægypten, hvor låse med faldrigler er kendt i hvert fald fra 1200-årene f. v. t.<sup>46</sup> Låse som fig. 9 er kendt fra Syrien, Tyrkiet og Iraq, og i Mesopotamien har låse med faldrigler gamle aner. På seglsten fra 2000-årene kan man se den babyloniske solgud Shamash stående i himmelporten med en lang nøgle med takker på. Nogle har tolket nøglen som en sav, men ligheden med en nøgle til en faldrigellås er så stor, at man må gå ud fra, at himmelporten, der hver morgen blev slået op for solens stråler, om natten har været låst med en faldrigellås,<sup>47</sup> og det er meget rimeligt at tænke sig, at disse låse er opfundet i disse første bysamfund. Til Grækenland skal faldrigellåse være kommet i 400-årene f. v. t.<sup>48</sup>

Den såkaldt ægyptiske låsetype er vanskelig at dirke op, men konstruktionen er skrøbelig, og man skulle tro, at den har et tørt klima til forudsætning. I nyere tid er typen med sømformede rigler dog kendt så langt nordpå i Europa som i Tyskland og i Polen<sup>49</sup> i samme udformning som fig. 8. Fra en vandmølle i Kärnten ken-

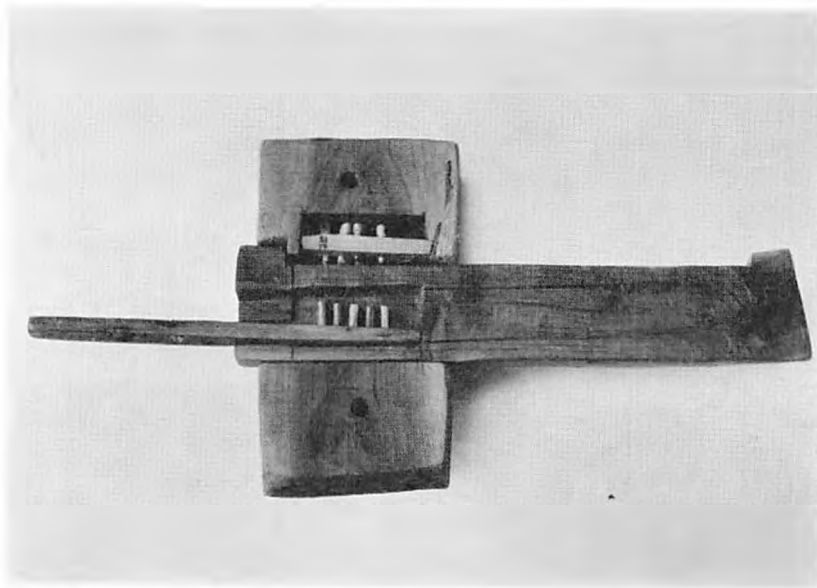


Fig. 8. Trælås fra oasen Tuat i Sahara. Nøglen føres ind i låsen gennem et hul i slåen. Der er ti faldrigler. I. Larsen fot.

des dog en lås, der har tre svære rigler, men nøglen føres ind gennem et hul i slåens underside.<sup>50</sup> Låsen er altså en blanding af de to hovedtyper med trænøgle. I Norden har den ægyptiske låsetype ikke kunnet påvises. Låsene med de svære rigler synes da at være videre udbredt end den ægyptiske både i Afrika og Europa, medens den ægyptiske har en udpræget central udbredelse, hvorefter man vil være tilbøjelig til at antage, at formen med de svære rigler er den tidligst udbredte, men det kan dog være de klimatiske forhold, der har sat en grænse for den ægyptiske låsetypes anvendelse i de mere nedbørsrige egne mod nord, vest og syd, idet de mange tynde rigler må have tilbøjelighed til at sætte sig fast i hullerne, hvis træet bliver fugtigt og bulner ud, hvilket næppe kunne undgås, hvad enten låsen sad inden- eller udendørs i en gammel dansk gård.

Moszynski tilføjer dog, at ingen af låsene med faldrigler er at finde i de mest utilgængelige dele af Polen og Hviderusland, selv om trælåsene iøvrigt i Europa kun er bevaret op mod vor tid i de



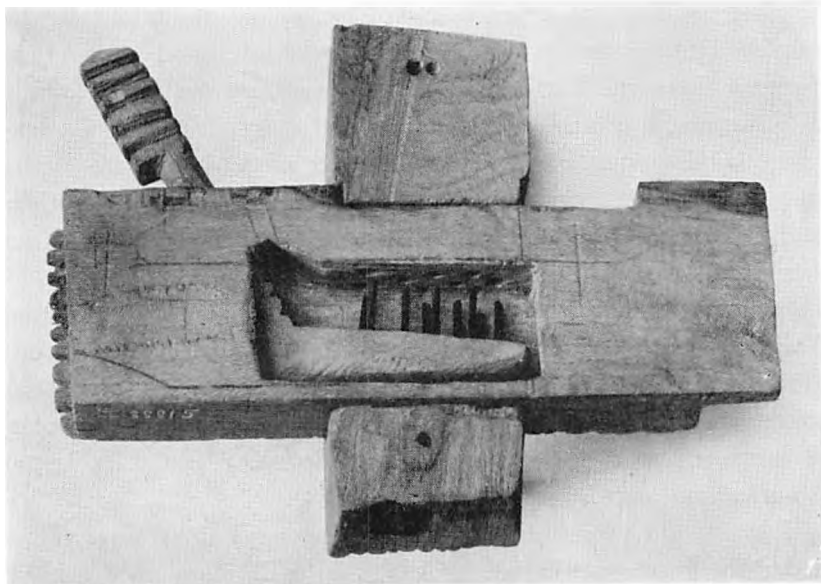


Fig. 9. Lås fra Dafadif i Ægypten. Den krumme nøgle føres ind i låsen gennem et hul i slåens overside. Nøglets tænder er af jern, resten af træ. Der er ni faldrigler. L. Larsen fot.

mere gammeldags egne, idet de på mere fremskredne steder er afløst af smedede låse med drejelig kamnøgle. At låsene engang må have været udbredt over hele Danmark må dog af det anførte og af deres miljø på Sydfyn og de sydfynske øer anses for givet.

Låsenes ensartethed over store dele af Europa og Afrika vidner endvidere om, at den her i Norden ikke skal tolkes som en lokal afledning af jernalderens smedede låse. Den er uden tvivl indført fuldt specialiseret som en trælåse let at fremstille som husflidsprodukt, men med begrænsede anvendelsesmuligheder. Når nogle vestnorske låse er forsynet med fjedre over palerne og drejelig nøgle ligesom de sveitsiske, kan dette derimod skyldes lokal opfindelse, idet der er mulighed for, at man har taget ideen fra en nærtstående type af vridtaplåse, som har været kendt i Norge i vikingetiden,<sup>51</sup> men det kan også være moderne låse, som har været forbilledet. Den variation med huller gennem riglerne, der er kendt fra Drejø og Tåsinge synes at være en helt lokal forbedring. Hvor man kan

se riglernes form på de europæiske låse, er der en indskæring til nøglen. De færøske og græske varianter kan derimod være gamle former. Færøerne kan på flere områder fremvise meget gamle reliktfomer,<sup>52</sup> og det må tilføjes, at det materiale om gamle former for lukketøjer, som er for hånden, er meget sparsomt, således at der udmærket kan ventes oplysninger fra andre europæiske reliktområder, som kan føje flere enkeltheder til det billede, der her er skitseret af de gamle trælåseformer.

Spørgsmålet om hvornår trælåsen med faldrigler er kommet til Danmark, er der ikke holdepunkter for at besvare, men efter nutidens udbredelse at dømme er det meget vel tænkeligt, at den har været med i den strøm af kulturelementer, der kom hertil under Romerrigets storhedstid sammen med de metallåse af beslægtet konstruktion, som fundene fortæller om.<sup>53</sup>

I hvert fald viser trælåsene, hvorledes et primitivt, men veltilpasset og let fremstilleligt redskab kan holde stand mod teknisk mere fuldkomne former. Først de industrielt fremstillede hængelåse i forbindelse med landbrugets intensivisering, der ikke har levnet tid til andre sysler, har medført, at trælåsene om nogle år vil være gået af brug her i landet. Hvor længe det vil vare, inden det samme sker i Afrika, vil tiden vise.

Låsene har også vist, hvorledes en genstand, der antoges at være en lokal specialitet, alligevel viste sig at vidne om et kulturelt slægtskab med store dele af den gamle verden. Denne situation er typisk for de lokale variationer, som prægede den gamle bondekultur. Kulturelementer, der tidligere har været almindelige, men som af en eller anden grund er fastholdt i enkelte egne, er en af årsagerne til de lokale forskelle, men situationen kan også være den, at de nye kulturelementer kun har nået at brede sig til en bestemt grænse, eller at kun ganske enkelte områder har optaget de nye skikke, som aldrig har fået almindelig udbredelse. Dette er således tilfældet med de mere luksusbetonede træk, som har bredt sig fra de højere stænder, og det præger også billedet af kulturen på vore skipperøer. En anden årsag til lokale variationer er den geografiske tilpasning, der selv i vort lille land kan give sig udslag,

ligesom de sociale forhold kan gøre sig gældende, men der kan også forekomme forskelle, der skyldes egentlige nyskabelser ud fra det almene grundlag. Dette er således tilfældet med broderierne på den ø, som vi her er gået ud fra, hvor kvinderne i indbyrdes kappestrid i løbet af hundrede år udviklede en særlig tekstil udsmykning.

Spørgsmålet om, hvorfor et kulturelement netop er bevaret på en bestemt egn, er som regel vanskeligt at besvare, omend det kan være fristende at forsøge. Man kan i låsenes tilfælde foreslå det skovrige Sydfyn som velegnet for bevarelse af en gammel trækultur, men det passer dårligt på småøerne, hvor det ville være mere rimeligt at nævne sparsommelighedshensyn, for at passe på skillingerne er øboernes hoveddyd. Nu synes låsene ukendte på Ærø, hvis beboere regnes for de mest nøjeregnende af alle øboerne. Virkeligheden kommer man måske nærmest ved at tage begge de nævnte forhold i betragtning, samtidig med at det konstateres, at Fyn har bevaret flere meget gamle kulturelementer. Dette gælder både inden for husbygning (sulekonstruktion) og inden for arbejdsredskaberne (hildeplejl). Dertil kommer, at en række kulturelementer har bredt sig over Fyn fra nordvest, og en nyhed inden for arbejdsvognens konstruktion nåede ikke længere end til en linie fra Horne og til Odense fjord. På en del af de sydfynske øer har den én-længede gårdtype holdt sig enerådende, ligesom en række gamle benævnelser er bevaret i øboernes dialekt. Miljøet har med andre ord været gunstigt for bevarelse af gamle kulturelementer.

Det kan desuden tilføjes, at trælåsenes virkning for en del er symbolsk. De er effektive i et samfund, hvor det at „låne“ en ting er en almindelig foreteelse, men hvor det er ødelæggende for en mands anseelse, hvis han tager noget, der er låset inde, selv om nøglen så sidder i tagskægget. Denne indstilling har haft gode betingelser for at holde sig i de små sluttede samfund, som har været at finde langt op i tiden både på Sydfyn og på øerne.

## Henvisninger:

1. 5. bog; Jørgen Olrik: Saksnes danesaga, I, s. 268, Kbh. 1911.
2. Johs. Brøndsted: Danmarks oldtid, III, s. 152 f., Kbh. 1940.
3. Ole Klindt-Jensen: Foreign influences in Denmark's early iron age, Kbh. 1950, der dog ikke omtaler låsene.
4. Knud A. Larsen: Bornholm i ældre jernalder. Årb. f. nord. oldk. og hist. 1949, s. 103.
5. F. eks. Axel Olrik: Danske folkeviser, Kbh. 1899, s. 27.
6. Gunvor Trættestad: Lindefat og lindefatsolje, Norge I, Oslo 1951, s. 41 ff.
7. Johs. Brøndsted: Danmarks oldtid, III, Kbh. 1940, s. 327 og Bertil Almgren: Bronsnycklar och djuvornamentik, I, Uppsala 1955, s. 96 ff.
8. Poul Norlund: Trelleborg. Nordiske fortidsminder IV, I, Kbh. 1948, s. 125 f., pl. XXI ff.
9. Rekonstruktion af middelalderlige boltlåse i Ragnar Blomqvist: Medeltida bultlås och bultlåsnicklar från Lund, Kulturen 1940, s. 92-104 og Sigurd Erixon: Ur låsets utvecklingshistoria. På järnets fasta grund, Eskilstuna 1946, s. 68 f.
10. Jvf. Jan Petersen: Vikingetidens redskaper, Oslo 1951, s. 467.
11. Sigurd Erixon, s. 61, jvf. s. 63.
12. Denne ulempe kan selvfølgelig opvejes ved et hul i døren til at stikke hånden igennem, således som det har været brugt i Orienten og Afrika, hvorved man tillige opnår at kunne anbringe låsen på dørens inderside beskyttet mod vold og væde, men denne løsning er ikke bemærket på europæiske låse. måske fordi disse da er mindre iøjnefaldende. Se V. Eras: Over Sloten en Sleutels, Amsterdam 1949, fig. 3.
13. Sigurd Erixon, s. 61.
14. Avernako: NEU. nr. 12185, lærer Lars Larsen. Langeland: NEU. nr. 12184 lærer Carlin Klæsøe, født på Klæsøgård i Lindelse sogn: „Vi havde en sådan lås for vort huggehus. Det samme var tilfældet hos naboen, og jeg husker også at have set den enkelte andre steder i vort nabolag og hos fars fætre i Klavsebølle og Kasebølle og hans svoger i Vesterby. Men det var først i 1890'erne. Det var mest for huggehusdørene, at de blev brugt, og jeg var så heldig, at vor huggehuslås gik i stykker, så fader måtte lave en ny, så jeg fik at se, hvordan den var indrettet. Den gamle havde 3 paler, den nye havde kun 2.“ Derimod har godt orienterede meddelere fra Bjørnø (NEU. nr. 12186), Ringe sn. (NEU. nr. 12139), Veflinge sn. (NEU. nr. 12187), Keldby sn. på Møn (NEU. nr. 12152), Hørve sn. i Odsherred (NEU. nr. 12188), Glud sn. i Østjylland (NEU. nr. 12189) og Sunds sn. i Midtjylland (NEU. nr. 12134) oplyst, at de ikke havde set sådanne låse, bortset fra meddeleren fra Glud, der havde set tilsvarende låse fra Færøerne i Glud museum, og meddeleren fra Ringe, der havde set en trælås på Tåsinge. På Ærø har jeg for-gæves efterspurgt trælåse, skønt ærøboere i vid udstrækning har arbejdet på sønderjyske teglværker.

I Dansk Folkemuseums fotoarkiv med flere tusinde billeder af gamle gårde er trælåse bortset fra Lyø kun fundet på fotografier taget 1927 af Kai

- Uldall i Vindeby, Bregninge sn. og i Vemmenæs, Bjerreby sn. på Tåsinge og 1941 på Drejø.
15. Svendborg museum nr. 5774, låshusets længde 36 cm.
  16. Svendborg museum nr. 17498, låshusets længde 40.5 cm.
  17. Svendborg museum nr. 18185, låshusets længde 24.3 cm.
  18. Landbrugsmuseet nr. 7815, låshusets længde 22.5 cm.
  19. Landbrugsmuseet nr. 7814.
  20. Dansk Folkemuseum nr. 45/1892, låshusets længde 26 cm.
  21. Dansk Folkemuseum nr. 4139/1948, låshusets længde 26.5 cm.
  22. Dansk Folkemuseum nr. IX 663.
  23. Dansk Folkemuseum nr. 171 og 172/1949 fra Nolso og 2531/1956 fra Kultur.
  24. Dansk Folkemuseum nr. 315/1937, låshusets længde 18.8 cm, nylavet lås skænket af A. Weihe, Selatrad.
  25. Dansk Folkemuseum nr. 59/1906, har tilhørt Daniel Bruun. Lås husets længde 16 cm.
  26. J. Chr. Svabo: Indberetninger fra en reise i Færøe 1781 og 1782, udgivet af N. Djurhuus, 1959, s. 271.
  27. Dansk Folkemuseum nr. 252/1896 lås fra Sjö, Ullared sogn i Halland. Låshuset længde 24,5 cm.
  28. Per Söderbäck: Rågöborna, Stockholm 1940, s. 85.
  29. Sigurd Erixon, s. 59.
  30. Irja Sahlberg: Byggnadsskick och heminredning, Kimitiobygdens historia, Åbo 1942, s. 116 f. og U. T. Sirelius: Suomen kansanomaista kulttuuria II, 1921, s. 274 ff. (dupl. svensk oversættelse i Dansk Folkemuseum). Låsen er dog misforstået på tegningen.
  31. A. Bielenstein: Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten, Petrograd 1907–18, s. 46 ff.
  32. K. Moszynski: Kultura Ludowa Slowian, Krakow 1929, s. 513 (dupl. svensk oversættelse i Dansk Folkemuseum) og Rudolf Bednarik: Slowakische Volkskultur, Bratislava 1943, s. 161.
  33. Richard Andree: Braunschweiger Volkskunde, Braunschweig 1901, s. 198 f. og Wilhelm Bomann: Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen, Weimar 1927, s. 46 ff.
  34. Walter Kern: Graubünden II, Das Volkserbe der Schweiz IV, Basel 1946, s. 41. I Dansk Folkemuseum findes 4 store trælåse fra Emmental, nr. 7249–52/1958, hvis faldrigler af træ løftes med en stor, drejelig jernnogle. Låsene har været brugt for hø- og kornlader. Tidligere brugtes der trænogler.
  35. Lås i gård fra Limburg i Arnhem frilandsmuseum.
  36. R. M. Dawkins: Notes from Karpathos, i Annual of the british school at Athens IX, London 1903, s. 191.
  37. Hermann Diels: Antike Technik, Leipzig 1914, s. 48.
  38. R. Andree, s. 198.
  39. V. J. M. Eras: Over Sloten en Sleutels, Amsterdam 1949, s. 27. Der er dog også mulighed for, at negerlaver har medbragt låsetypen fra Afrika.
  40. Nationalmuseets etnografiske samling nr. G 2719, lås husets højde 23.5 cm.

41. F. v. Luschan: Über Schlösser mit Fallriegeln, Zeitschrift für Ethnologie 1916, s. 416 ff.
42. Nr. G. 173-74, låsehusets højde 19 cm. Slå med nøgle og låsehuset hører ikke sammen. I låsehuset er der 10 rigler, i slåen er der huller til 8 rigler.
43. Nr. G 3840.
44. F. v. Luschan, s. 417.
45. Nationalmuseets etnografiske samling nr. G 1888. Låsehusets højde 14.2 cm. 9 rigler.
46. Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1921.
47. F. v. Luschan, s. 422 ff. Seglcylinder med motivet er afbildet i: W. H. Ward: The seal cylinders of Western Asia, Washington 1910, s. 87 ff. Han opfatter nøglen som et træsværd med indsatte stenstykker. H. Frankfort: Cylinder seals, London 1939, pl. 15, 18, 19 og s. 95. Her opfattes nøglen som en sav. Det samme gør Edith Porada: Corpus of ancient Near Eastern seals in North American collections, Washington 1948, nr. 178-199. Litteraturen om motivets tolkning er anført i Journal of the Society of Oriental Research 1928, s. 1-24.
48. H. Diels, s. 48. Aristofanes hentyder til den i komedien Thesmophoria.
49. S. Erixon, s. 60 og K. Moszynski, s. 513.
50. F. v. Luschan, s. 410 f.
51. B. Almgren I, s. 35.
52. Ragnar Jirllow: Drag ur färöisk arbetsliv, Rig 1931, s. 97-133, Alfa Olsson: Färöiska kostvanor, Rig 1954, s. 90 og Holger Rasmussen: Korntørring og tærskning på Færøerne, Kuml 1955, s. 149-151.
53. B. Almgren I, s. 32.

Ordbogsredaktør Chr. Lisse har henledt min opmærksomhed på en trælås i Pederstrup herregårdsmuseum på Lolland. Denne lås sad på et af Pederstrups fæstehuse, der blev nedrevet 1894. Låsehuset er 26,5 cm langt. Der er tre rigler med indskæring til nøglen. Gamle mennesker på egnen husker ikke trælåse i brug.

Forf. vil være taknemmelig for oplysninger om danske trælåse.

# Det sidste tangtag på Endelave

*Af Peter Michelsen*

Tangtagene på Læsø udgør et ejendommeligt og iøjnespringende træk i den stedlige bygningskultur og er samtidig – kulturhistorisk betragtet – et relikv af den allerstørste interesse, nu også til at se på et for de fleste lettere tilgængeligt sted, Læsøgården på Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Disse tangtage fortæller ikke blot om det lille ø-samfund, hvor alt, hvad en karrig natur kunne yde, blev taget i kulturens tjeneste. Ved nærmere undersøgelse aflægger de tillige vidnesbyrd om ældre teknik i fremstilling af tage. Tangtagene er ikke bundet, men i hovedsagen løst ophobet. En sådan enklere teknik har også været anvendt i tage af andet materiale, men eksempler herpå er ikke mere bevaret. I drøftelsen af de løse tages indretning og forekomst i Danmark er tangtagene derfor et hovedpunkt, som man stadig må vende tilbage til. I denne forbindelse nævnes undertiden tangtagene på Endelave. Men nogen nærmere redegørelse for disses indretning findes ikke, og deres forhold til tangtagene på Læsø og til løse tage iøvrigt er ikke klargjort.

Den lille ø Endelave i det sydlige Kattegat er på flere måder et i kulturhistorisk henseende interessant område. Der har således på den været flere bygninger i sulekonstruktion,<sup>1</sup> ligesom det var tilfældet på de nærliggende Hjarnø og Alrø i Horsens fjord og i det syd derfor værende Bjerger herred. Med hensyn til anvendelsen af tang på Endelave kan anføres, at kampestdigerne blev lagt lagvis med tang imellem, hvilket dog i reglen hurtigt blev tilsløret på grund af en rigelig tilgroning med bukketorn.<sup>2</sup> Til mønning af halmtage er tang her som andetsteds i landet i en del

tilfælde blevet benyttet, hvorimod kun ganske få hele tage af dette materiale er kendt.

Et af dem fandtes på et beboelseshus i sulekonstruktion.<sup>3</sup> Med dette tag som udgangspunkt fortaltes om fremstillingen af tangtage, at man forneden langs tagskægget oven på kæppene ved den nederste lægte lagde et svært lag tang. Derefter fortsatte man opefter at lægge tang oven på strølaget af halm. Man vedblev at træde tangen sammen, indtil man nåede mønningen. Et vellagt tag skulle fra først af være ca. tre alen tykt i sammentrædt stand. Efterhånden ville det så synke noget sammen. Gavlene har vistnok undertiden også været tangklædt, men tangen har da været benyttet i håndfulde som dukker, der er blevet stoppet ind.<sup>4</sup>

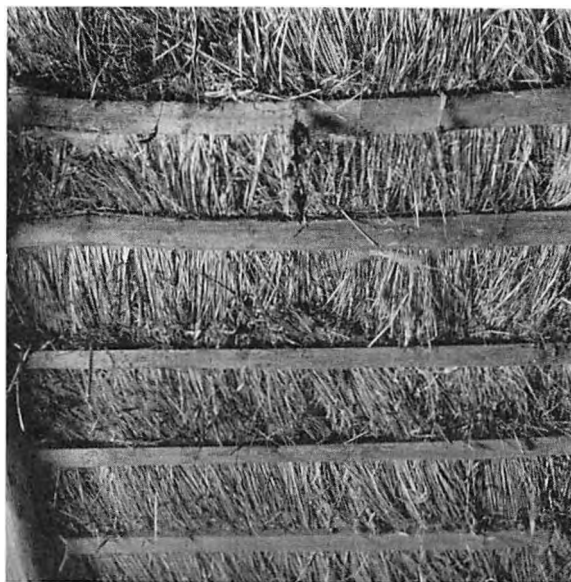
Endnu en sulebygning, en udlænge til en udflyttet gård, skal oprindeligt have været tangtækket, men om dette tidligt forsvundne tag findes der ingen nærmere oplysninger.<sup>5</sup> Derimod foreligger der fra et lille hus øst for Endelave by en skitse, som i tværsnit viser tagskægget af et tangtag med et ca. seks tommer tykt strølag af halm underneden. Det interessante ved denne skitse er den lodrette stok, der rager op i tækkematerialet, og som forneden sidder imellem remmens yderside og den nederste lægte, der hviler på den udragende bjælkeende.<sup>6</sup>

Det sidste tangtag fandtes på et lille bindingsværkshus i den østlige del af Endelave by.<sup>7</sup> Det er et uanseligt hus, opført i den yngre bindingsværksteknik, der bl. a. kendetegnes ved bjælkernes placering oven på remmen. Et idyllisk beliggende hus, hvis hyggelige præg blev understreget af en frodig vegetation af husløg, græsser o. a. på taget. De fandt her grøbund i en højst ujævn skrålade af blandede tækkematerialer, hvis oprindelige hovedbestanddel var tang, hvori der i tidens løb ved reparationer var indstukket halm.

Set fra tagets inderside, fra loftsrummet, tog taget sig ingenlunde særlig mærkeligt ud: Et normalt spærtag, på hvis lægter tækkematerialet hvilede. Og fra denne side af taget sås kun halm, der overalt lå som et – undertiden temmelig tykt – strølag under tangen. Kun eet træk måtte ved nærmere eftersyn fange opmærk-



Fig. 1. Tagets underside. Af mangelen på tækkébånd uden om lægterne ses, at tækkematerialet ligger løst. På undersiden af taget er kun strølaget af halm synligt. (Dansk Folkemuseum, Peter Michelsen fot. 1952).



somheden, fordi det klart viste forskellen fra det normale halm- eller rørtag. Der lå ikke nogen bånd – af den ene eller anden art – rundt om lægterne. Tækkematerialet var således ikke bundet eller syet fast, men det drejede sig om et løst tag (fig. 1).

Selv om det anvendte tækkemateriale var af en sådan karakter og dertil var lagt på en sådan måde, at det ville forblive liggende på sin plads, så måtte dog i hvert fald en nedskridning af det nederste af tækkematerialet hindres. Det har været det afgørende punkt i opbygningen af et løst tag. Hvordan dette spørgsmål var blevet klaret på det lille hus i Endelave by, kunne ses på tagskægget. Her var den nedre kant af taget så meget i forfald, at konstruktionen nogle steder trådte tydeligere frem, end det ellers ville have været tilfældet.

Ved tagskægget sad der med mellemrum nogle pinde, som ragede skråt op gennem tækkematerialet. De har støttet de nederste lag af tang, sådan at de ikke skred ud, og sådan at disse nederste lag atter kunne danne underlag for de ovenover liggende lag af tang. Et enkelt sted var så meget tang faldet af tagskægget, at der

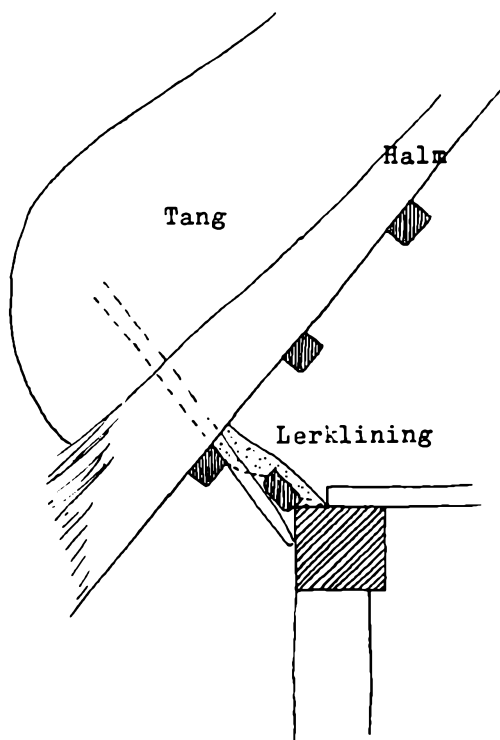


Fig. 2. Snit gennem tagskægget ved gavlen. Mellem den nederste lægte og gavlbjælken sidder en skråt opragende pind i spænd. Den er længere end 55 cm, men har på grund af tangen ikke kunnet måles nøjagtigt. (Dansk Folkemuseum, NEU 12.564, skitseopmåling af Bjarne Stoklund 1952, retegnet af Ester Andersen).

på yderst anskuelig vis fremkom et snit i tækkematerialet, hvis struktur demonstrerede, hvordan det var sunket sammen om pinden.

I løbet af tagets levetid var en del af støttepindene blevet fornyet, men endnu til det sidste var dog så mange af de gamle i behold, at man kunne få et indtryk af måden at anbringe dem på. Fælles for dem var, at de ganske enkelt var stukket ind mellem den nederste lægte og remmen. De var ikke sømmet på eller på anden måde fæstnet. Kun tækkematerialets skråt nedadgående pres har sat dem i spænd mod den nederste lægte, sådan at den nederste ende af pinden var presset ind mod remmen (fig. 2).

Pindene sad i noget forskellig hældningsgrad. Dette faldt sammen med tagfladernes større og mindre stejthed på henholdsvis gavle og langsider, men det skyldtes rent umiddelbart, at der var

Fig. 3. Tagskægget ved gavlen. Med mellemrum ses det nederste af de skrat opdragende pinde, som forsvinder op i tagets to lag tekkemateriale, nederst strolaget af halm, derover tangen. (Dansk Folkemuseum, Peter Michelsen fot. 1952).



to forskellige anbringelsesmåder for den nederste lægte. Ved gavlen blev den båret af stikspærene. Pindene kom her på grund af den store afstand mellem lægte og gavlbjælke til at hælde en del ud fra væggen og fik derved også en retning mere på tværs af det på gavlen temmelig stejle tag (fig. 3). På husets langsideside hvilede den nederste lægte derimod på de udragende ender af bjælkerne, der som nævnt lå oven på remmen. Lægten kom herved til at ligge meget tættere på væggen end ved gavlen, og støttepindene, der blot var stukket ned i mellemrummet, fik en meget mere stejl placering, som åbenbart nok kunne gå an på langsiden, hvor tagfladens hældning var mindre (fig. 4). Ovsbordslukningen bestod overalt på huset enten af et bræt i stærkt varierende bredde samt lerklining eller af lerklining alene. Denne lukning havde i den form, hvori den var bevaret, ingen konstruktiv betydning, men var blot en lukning af mellemrummet mellem rem og tag.

Om tilblivelsen af dette tag fortaltes på stedet, at det blev lagt, da huset blev opført i 1860. Det var ikke blot det sidste tangtag,

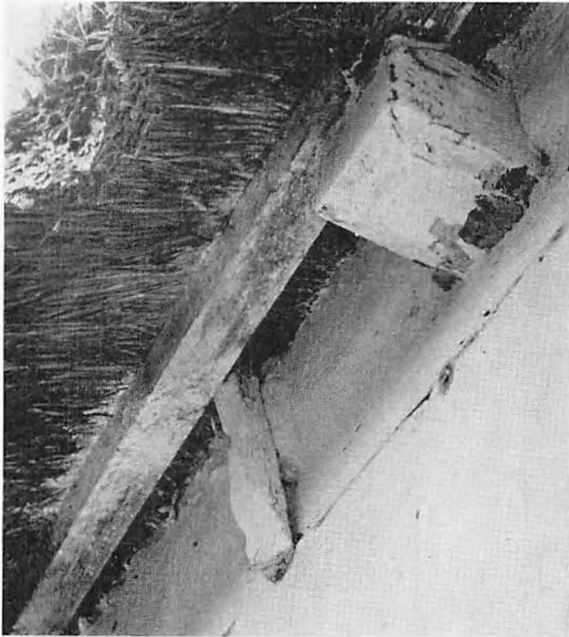


Fig. 4. Tagskægget ved husets langside. Man ser det nederste af en støttepind, som sidder i klemme mellem remmen og den nederste lægte, der hviler på den udragende bjælkeende.  
(Dansk Folkemuseum.  
Peter Michelsen fot. 1952).

som var bevaret på øen; det var også det sidste, der var blevet lavet. Det var nogle bestemte mænd, som påtog sig det arbejde, men de havde ikke rigtigt været opgaven voksen. De havde bl. a. lagt tanglaget for tyndt. Arbejdet var foregået på den måde, at mændene havde lagt eet lag tang ad gangen og trådt det fast sammen.<sup>8</sup>

Det vil fremgå af den foregående beskrivelse, at tangtagene på Endelave – så vidt de er os nærmere bekendt – ikke har været indrettet på samme måde som tangtagene på Læsø i deres almindeligste form. Snoningen af de nederste lag tang til vasker og gumlinger<sup>9</sup> er ikke konstateret på Endelave, men ligheden med den antagelig ældre læsøske tagskægskonstruktion med pinde op i tangen er tydelig. De læsøske pinde kan enten være sat i klemme mellem det kraftige ovsbordslukkende skokbord og remmen, eller de kan være stukket ned i huller i remmen.<sup>10</sup> I de første tilfælde er pindene altså ligesom på Endelave ganske enkelt sat i spænd,

hvor der var mulighed for det. Den anden metode, anbringelse i borede huller i remmen, synes der derimod ikke at være belæg for på Endelave.<sup>11</sup>

Sådanne pinde, anbragt i remmen, kendes i Danmark især fra to steder som opstandere i et gitter eller fletværk, der havde den funktion at holde tagskægget oppe. Det drejer sig om et punkt i beskrivelsen af et hus i Gullev i Houlbjerg herred, Viborg amt,<sup>12</sup> som uden tvivl med rette er blevet fortolket i lys af det andet tilfælde, en tegning af tagskægskonstruktionen på et hus i Rebild, Hellum herred, Ålborg amt.<sup>13</sup> Kun på disse to steder, bortset fra de to Kattegat-øer, kender man noget nærmere til tagskægskonstruktionen på et løst tag, der i hvert fald i Rebild var af lyng. I de få øvrige tilfælde af godt beskrevne løse tage i Danmark<sup>14</sup> gives der ingen oplysninger herom. Men det antages normalt, at de ikke mindst i Østjylland bevarede risflettede ovsbordslukninger er en slags rudiment af tagskægsgitteret,<sup>15</sup> ligesom de bornholmske „våborranagler“ i denne forbindelse inddrages i diskussionen. Disse bærer nu den nederste lægte i et normalt bundet stråtag, men formodes oprindeligt sammen med denne lægte at have understøttet både rafterne og det løse tækkemateriale.<sup>16</sup>

De løse tage blev efterfulgt af de bundne ved en fortrængningsproces, der i tidens løb har omfattet store dele af Europa, og hvis yderste udløbere har kunnet studeres grundigt for Sveriges vedkommende.<sup>17</sup> Der er herved givet mulighed for bedre forståelse af den almindelige udviklingsgang på et område, hvor der næppe nogensinde i Danmark vil kunne indsamles tilstrækkeligt stof for forskningen. I detaljer kan man dog ikke parallellisere med de svenske forhold, og de på Sveriges Kattegat-kyst forekommende tangtage<sup>18</sup> er endnu ikke beskrevet så indgående, at en sammenligning med dem på Læsø og Endelave kan foretages. At der skulle være et vist slægtskab mellem Læsø-tagene med vasker og de vestsvenske såkaldte „virade halmtak“,<sup>19</sup> er en tanke, som vel nok ikke helt kan afvises.

Ikke blot på grund af de afsides Kattegat-øers almindelige karakter af reliktområder, men også ganske enkelt fordi man på

dem anvendte et særlig holdbart tækkemateriale, er der her bevaret ældre tagformer, som i det øvrige land er fortrængt for så længe siden, at man kun netop aner deres tidligere forekomst. At det sidste tangtag på Endelave frembød interessante afvigelser fra de øvrige kendte løse tage i Danmark, uddyber og nuancerer vor viden på dette punkt. Ret perspektiv kan først opnås, når disse pinde i et gammelt tag ses i sammenhæng med forskningsresultater fra naboområder. Det må da erkendes, at vore få eksempler kun er små brudstykker af et kompliceret mønster, hvoraf store dele uigenkaldeligt er gået tabt.

#### Noter

1. H. Zangenberg: Gamle Bondebygninger i Østjylland, Turistforeningen for Danmark. Aarboeg 1937. s. 243 f. Samme: Danske Bondergaard. 1925. kortet s. 87. Endvidere fra sammes hånd forskelligt utrykt materiale i Dansk Folkemuseum, Nationalmuseets 3. afdeling. Ved Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser på Endelave 1952 var der ikke flere suler tilbage.
2. H. Zangenberg, lommebog fra rejser i 1923, i Dansk Folkemuseum.
3. Gavlen af dette hus, ofte efter en ejer kaldt postbud Olsens hus, med en synlig sule og udhængende tangtag, er afbildet hos H. Zangenberg: Gamle Bondebygninger i Østjylland, s. 244.
4. H. Zangenberg, forskelligt utrykt materiale i Dansk Folkemuseum. bl. a. lommebog fra rejser 1923. Hans meddelere har været det nævnte postbud Oluf Olsen samt købmand M. Christiansen.
5. NEU (Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser) nr. 1541 (Peder Lassens gård, notat ved H. Zangenberg 1923).
6. Skitse i Dansk Folkemuseum af Søren Knudsen. Glud, 1923, fra Rasmus Sørensen Larsens hus.
7. Matr. 71 a af Endelave by og sogn, 1952 ejet og beboet af Christine Jensen. Huset blev ved Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser besøgt af Bjarne Stoklund og forf. 1952. Indberetning herom findes i Dansk Folkemuseum, NEU 12.564. Kort efter denne undersøgelse skulle taget erstattes af et moderne. Huset er som helhed, set fra syd, afbildet i Peter Michelsen: Byggeskik på landet, Danmark For og Nu, Østjylland, 1953, s. 171. Her omtales også s. 170 f. dets særegne tag.
8. NEU 12.564. Heri findes dels skitseopmåling af taget og beskrivelse af det, dels optegnelse af ejeren, Christine Jensens fortælling om tagets tilblivelse, i hovedsagen tradition efter hendes mor.
9. Hans Henrik Engqvist: Læsø Byggeskik, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1944, s. 57. Se også Kai Uldall: Tangtagene på Læsø, Danmarks Nationalmuseum, 1957, s. 176.

10. Engqvist, s. 58 f.
11. Det ses således ikke, hvad grundlaget for Endelaves vedkommende er, når det siges, at der fra (Læso og) Endelave kendes „fodlange nagler, der er boret skraat ned i tagremmen“, som det hedder hos D. Yde-Andersen: Gullevhuset. Et studie i dansk bygningshistorie, Fortid og Nutid, 17. bd., 1947, s. 56.
12. J. Christensen: Et Bøndergods's Tilstand for 150 Aar siden, Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, VII, 1878-79, s. 223. Citeret og fortolket hos D. Yde-Andersen, s. 55.
13. Skitse og beskrivelse af R. Mejborg i Dansk Folkemuseum. Gengivet hos D. Yde-Andersen, s. 56. R. Mejborg: Gamle Danske Hjem, 1888, s. 64.
14. Axel Steensberg: Byggekonstruktioner i Danmark, Nordisk Kultur XIV, 1953, s. 89. Desuden kan anføres de almindeligt forekommende løst ophobede tage af lyng eller halm på småhuse af underordnet betydning, rochuse, læskure, tørveskjul etc., se f. eks. NEU 762, 1858, 2146, 2366, 2504, 3097. 3960, 4958. Eksempel på løst tag af tang af denne karakter kendes fra Lindelse sogn på Langeland, NEU 8489.
15. D. Yde-Andersen, s. 56. Jf. Svend Jespersen i Håndbog for Danske Lokalhistorikere, 1952-56, artiklerne ovsbord (s. 385) og tag (s. 478).
16. D. Yde-Andersen, s. 64.
17. Sigurd Erixon, biträdd av Anders Nyman: Halmtakstyper i Sverige, Folk-Liv 1948-49, s. 53-86. Sigurd Erixon: Svensk byggnadsteknik i jämförande belysning, Nordisk Kultur XIV, 1953, s. 66 ff. Atlas över Svensk Folkkultur, I, 1957, s. 45. Se også Gösta von Schoultz: Dalslandsgårdar, Nordiska Museets Handlingar 39, 1951, s. 139 ff.
18. Albert Sandklef: Hallandsgårdar, Nordiska Museets Handlingar 45. 1953, s. 61.
19. Erixon - Nyman, s. 80 ff. von Schoultz, s. 141.

# Primitive hjem i Midtjylland

Af *H. P. Hansen*

I ældre topografier og navnlig i brandtaksationsprotokoller, lejlighedsvis også i tingbøgerne, finder man temmelig overfladiske beskrivelser af boligerne på landet i ældre tid. Kun, hvis der er foretaget syn over forfaldne bygninger, får man noget mere konkret at vide om disse.

Gr. Begtrup har i sit værk, „Agerdyrkningens Tilstand“ bd. 7, 1812, et lille afsnit om byggemåden i Ringkøbing a. Han fortæller, at ældre bygninger er opført af eg og fyrretræ med lerklinede vægge; men, hvad der bygges af nyt, er grundmur.

Våningshuset ligger i alm. skilt fra udhusene; men man begynder at sammenbygge længerne og indelukke gården med porte for at holde vinden ude og småkreaturer inde.

I „gode Bøndergaarde“, og kun sådanne omtales, er der indgang til en trefags storstue med to alkover, og mellem disse er der et lille kammer til et eller andet. På den anden side af forstuen er indgangen til dagligstuen og i denne sædvanlig fire døre, én til sovekammeret, én til køkkenet og én til en mælkestue eller et spisekammer. I værelserne er der dels fjæl- og dels lergulv. Senere hedder det, at der „i sædvanlige Bøndergaarde“ ikke er sovekammer, men alkover i dagligstuen. Vi får også at vide, at der ikke bruges fodrem, at stolperne står på sten, og at der om efteråret sættes „Grøntørv“ op mod husenes vest- og sydside især, for at beskytte lervæggene mod regnen. (S. 117f.).

Det er let at se, at beskrivelsen gælder jævnt store gårde i de bedre egne – den passer ikke på hedeegnens gårde.

En snes år efter fortæller J. C. Hald i sin Ringkøbing amts beskrivelse, at bondens bygninger sædvanlig består af 4 sammenbyggede huse. Våningshuset, der oftest ligger i syd, plejer at have



2 indgange, én til forstuen, som på den ene side fører ind til dagligstuen, og på den anden side til køkken og bryggers. En anden indgangsdør fører fra gårdsiden ind til bryggerset. Medens de fleste grundmurede stuehuse er nette og bekvemme, som forfatteren skriver, så er heste- og kvægstalde såvelsom fåre- og svinestier sædvanlig for lave, og følgelig for dunstfulde. S. 275.

### Ås- eller sulehuse

Tømmerkonstruktionen nævnes ikke i nævnte beskrivelser udover, at ældre huse er opført af bindingsværk, og man får ikke at vide, om der har været såkaldte ås- eller sulehuse i Midtjylland; heller ikke udskud, der dog var så almindelige ved de snævre stuehuse, nævnes, og hverken husmandshjemmene eller de yderst primitive nybyggerhjem på heden nævnes med en stavelse.

Selv om åshuse lejlighedsvis nævnes i de ældre, skriftlige kilder, kan man dog ikke ud fra de få tilfælde danne sig nogen mening om, hvor alm. denne bygningskonstruktion var eller ikke var. Snarest skulle man tro, disse huse var ret sjældne i de træløse hedeegne, hvor træet skulle købes og hentes langvejs fra. Og da museumsinspektør Kai Uldall og arkitekt H. Zangenberg i 1920-30-erne rejste rundt i Vestjylland for at opmåle, fotografere og beskrive gamle bønderhjem, fandtes der i Herningegnen, såvidt jeg ved, når undtages en åshuslade fra Staulund, Haderup s., som nu findes ved Herning Museum, kun én lade af denne konstruktion i Stoubæk, Aulum s. Dette hus brændte forresten kort tid efter.

Men ved at udsørge gamle folk har jeg i årenes løb kunnet optegne en del eksempler på, at der rundt om i sognene endnu omkring midten af forrige århundrede fandtes såvel udhuse som stuehuse, der var opført som åshuse.

Undertiden stod der en række stolper, såkaldte *hyw-su-ler*, langs husets midtlinie, dog var det endnu mere alm., at hveranden sule var en *stri-su-l*, dvs. to skrævende bjælker, der var samlet under tagrygningen og der dannede en kløft, hvorpå åsen, den svære bjælke, hvorpå hele tagkonstruktionen hvilede, lå. Højsulerne

havde enten en naturlig kløft, den primære form, eller der var slået en klampe på hver side som leje for åsen. Strisulerne, der var pindet mod loftsbjælkerne, gav selvfølgelig huset en større stabilitet.

Det har, som bekendt, været almindelig skik, at folk fra forskellige egne drillede hinanden, når deres sprog og skikke var afvigende. Således fortalte sønderjyderne, ifølge Feilberg, at nørrejyderne havde en pæl i deres stue, og at man bød gæsten velkommen ved at sige: Vær så god, gå hen og klø dig!

Jeg tvivler ikke om, at beboerne nu og da har gnutbet sig mod omtalte „kløpæl“, når utøjet irriterede.

Det var ikke sjældent, at der stod en højsule frit i stuen. Her enkelte eksempler fra mine optegnelser: Ved Pilgård, Skarrild s., lå der i 1870'erne et aftægtshus, hvori der midt i stuen stod en sådan; Palle Smokrog, der boede på Kilsgård mark, Sunds s., havde en sule i stuen og én i køkkenet. Stuehuset i Meldgård, Lundby, Aulum s., var et åshus, og åsen var et egetræ, der var gravet op i engen; i væggen mellem stuen og køkkenet stod en højsule.

I Hamborg, Rind s., stod der endnu i 1890 et meget gammelt stuehus med en svær sule frit i stuen og én i køkkenet. Der var meget lavt i rummene, og man skulle bøje sig for at gå gennem dørene. Konen stod en dag og slagtede et får i køkkenet, og deres to tjenestedrenge så til: da var den ene så uheldig at støde sit hoved mod *æ hylde-bur* (hylde ved loftsbjælken), hvorved en skål faldt ned og gik itu.

Stuehuset i Kjærdal, Nr. Omme s., var o. midten af forrige årh. et åshus, hvis loftsbjælker lå under remmen og keg ud. Både yder- og indermurene stod på store kampesten, der var synlige i rummene. De små, blyndfattede vinduer sad højt oppe mod taget, dørene var lave, men dørtrinene lå ca.  $\frac{1}{2}$  alen over gulvene, hvorfor man halvvejs skulle krybe ind i rummene. I stuens østervæg så man en strisules to bjælker. Da min fortæller engang var inde i dette hjem, lå en gammel mand i en alkove i stuen; denne seng gik ind i et udskud, og man så det skrå tag uden dækning.

Jens Knudsens østerhus i Tulstrup, Ikast s. var et åshus. Dette hus var så lavt, at man kunne stå på jorden og nå den tredie lægte under taget.

I Vester Høgil, Rind s., stod der i deres *kjörres* (kostald) en sule midt i grebningen, og der stod 4 køer ved hver side.

I Barde, Vorgod s., var der flere åshuse, og i Søndergård i Vorgod var stuehuset et åshus.

### Loft og tag

Det er indlysende, at man under fattige forhold måtte klare sig med de materialer, man lettest kunne få fat på, og havde man ikke råd til at købe bjælker og brædder, ja så fandt man andet som erstatning. Som et interessant eksempel kan nævnes, at man ikke havde råd til at købe bjælker til Tvis gamle kro's kørestald, der vistnok var opført af jordtörv; men så snoede man tykke tov af rævlingreb, som de snoede om spærenes ender, og så strammede man disse „bjælker“ ved hjælp af en pind, som de snoede rundt! En lignende bjælke-erstatning havde man et sted i Jøng, Vinding s.

Ydermurene var i ældre tid klinet op af ler, enkelte steder „stampet“ op af ler med lyng i, et meget holdbart materiale; men indervæggene blev, i hvert fald i forrige århundrede, muret op af ubrændte lersten. Der boede o. midten af forrige årh. en mand, man kaldte Henrik Tysker, i Fjalde, Nr. Omme s. Hans forstue var skilt fra køkkenet ved en mur, der var opført af *skål'törre*, der i dette tilfælde er betegnelsen for klyne.

Hos Anders Pedersen, der boede i et lille hus vest for Vorgodby, var en del af væggene opført af klyne – der var kun en alen til tagskægget i dette hus. Og da man brækkede et hus ned ved hovedgaden i Herning, viste det sig, at noget af en inderbalk var muret op med klyne (mosetörv).

I Sunds, hvor man ikke havde ler, måtte man købe og hente det fra Lindbjerg i Gjellerup; et læs kostede 8 skilling. Det havde Kræ Tamsen i Sdr. Os ikke råd til; men så fandt han på at stryge „sten“

af *kly·ndøj'* (tørvedynd) og sand, og den slags var lige så holdbare som grå sten.

Det var meget alm., at folk, der ikke havde råd til at købe brædder til et loft, klarede sig med *laj*, dvs. lægter eller rafter med store græs- eller lyngtörv over, og fjælgulve havde man ingen steder, når undtages i proprietær- og præstegårdene.

Da man spekulerede på at lægge et bræddegulv i en gård i Ahle, Vorgod s., sagde gårdens forrige, nu gamle, ejer: *Da æ de åsse swæ'r – da a kam hæ· te A·le, ku vi et' so fjæ'l öw'r wås – o no vel di ha fjæ'l o go' o'!* Det var en urimelig flothed i hans øjne. Det var først ved Treårskrigenes slutning, at enkelte gårde efterhånden fik lagt bræddegulv i en stue – et sådant var lettere at danse på, end på et lergulv!

Et sted på Gammelmark i Sdr. Felding s. bestod loftet af brede lægter, antagelig de såkaldte *ballinger*, der lå med ca. 4 tommers mellemrum, og derover var lagt mursten, der var hvidkalkede på undersiden, hvad der utvivlsomt har set godt ud. Over loftet havde man foder.

I Palle Smokrogs førnævnte hus var der lagt lægter med åsiv og store mosetörv over som loft. Konen havde gemt sin mands skrå-tobaks-karduspapir, og det havde hun fæstet under loftet. *De so et' så ild· u'r*, som sønnen sagde.

Men flottere var det, hvor man slog en løbbundet halmflage, lerklinet og kalket, op under lægterne. Et sådant loft kan ses i Herning Museums bondegård.

I et sølle hus i Tingsager, Timring s., var der både løbloft og en løbdör, og i Vinding ved Sørvad fandtes der efter midten af forrige årh. flere løbbeklædte lofter både i forstuer og i bryggerser. I Lægds gård, Vinding s., lå der en løbflage oven på lægterne i forstuen; men andre steder var flagen fæstet på undersiden af *æ laj*. Der var også et sådant loft i Brandbjerghus, Råsted s., i 1850erne, og så sent som i 1903 fandtes der et løbloft i Lystlund ved Ulfborg.

Hvor man kunne bjerge eller let skaffe tækkerør, brugte man disse, der var et udmærket materiale; men ellers tækkede man med *tå'g*, hvor man avlede rug nok. I hedeegnene var lyng, eventuelt

med rugtag lagt i striber, det sædvanlige tækkemateriale. Men ellers brugte man, hvad man lettest kunne få fat på: *Pæk'* (flæg?), og lyng, *kå's* (hvene) eller siv. Sydsiden af Åmosegårds gamle stuehus i Hodsager var tækket med ene *kå's*, og det var et udmærket materiale.

En mand i Barslund, Hoven s., bjergede på en plet mellem Hoven og Præstbro en mængde siv, som han tækkede sit hus med; og jeg så, at den gamle ejer af Ansgård, den, der senere blev flyttet til Frilandsmuseet i Lyngby, havde repareret taget på en gavl med siv. Nogle *ströj* med siv, dvs. de lagde et tyndt lag siv på lægterne og tækkede derover; og andre brugte store, tynde græs- eller mose-tørv som strøelse, og dette underlag kunne godt blive liggende, når man lagde nyt tag på huset.

Det er ældgammel skik at benytte siv til tækning, thi allerede Plinius fortæller, at man i det nordlige Germanien tækkede husene med siv.

Taget blev syet fast med *si·m*, dvs. tyndt halmreb, eller med *röw·ling tæl*, reb, der blev snoet af sortbærrisenes lange, tynde ranker. Den slags rådnede ikke.

Hvor man i hedeegnene kalkede de lerklinede huse, var det, for at spare på kalken, der skulle købes, kun den øverste halvdel af muren, der blev kalket.

Ane Nielsen i Fasterholt, født 1857, fortalte, at hendes mand købte træet fra en *fo·sti* (et fårehus), der var faldet ned i Søby, Rind s., træet gav han 14 kr. for. Så lavede han grå sten, og da disse var tørre, byggede han deres første hjem. Der blev lagt *laj*, væggene blev kun *livie*, dvs. lerklinet og jævnet. Kalk skulle købes, det blev der ikke råd til; men Ane fik dog fat på en lille klat, og så skar hun figurer i en rå kartoffel, som hun dyppede i kalken, og så pyntede hun væggen med smukke blomster.

### Træk

For at beskytte de lerklinede ydervægge mod regn og frost beklædte man om efteråret væggene med et tykt lag lyngtørv, og det



Lille hus med „træk“ syd for Haderup. Poul Jensen fot. 1919.

kaldte man træk. Det skulle trække vandet; og når det om foråret blev fjernet, så blev det smidt i møddingen.

Disse törv blev skåret med en særlig spade i to snit, så törven fik en oval form, man kaldte disse *skæjter*, *skowl'törre* eller *træk-törre*. De blev i frisk tilstand lagt op med lyngsiden ned og med enden mod muren. Der blev skåret en anden slags, såkaldte *håw'n törre* eller *brænd-törre*, det var tykke, firkantede törv, og disse blev tørret på pladsen, hvor de blev skåret, og først kørt hjem og sat i stak senere. Medens skæjterne helst skulle skæres, hvor der var kort lyng og bunden var sandholdig, blev brændetörvene skåret, hvor der var moragtig bund og længere lyng. Når man satte træk mod en mur, brugte man større og tykkere, firkantede törv øverst, de blev sat på enden og op under brynet.

Forbruget af hedetörv var stort så længe, man brugte træk, og så længe man fyrede i en bilægger, havde åben arne og bagte i den store ovn. I Sunds brugte en gård o. 200 læs årlig – præstegården brugte i slutningen af 1600-årene, ifølge en regnskabsbog vi har i

museet, og som er skrevet af den daværende præst, 250 læs. Nu er der det ejendommelige, at et læs ikke bestod af lige mange snese törv i de forskellige sogne. I Sunds regnede man 7 snese til et læs, men i nabosognet Ørre skulle der 9 snese til, i Sinding og Bording 8, og i Skarrild kun 6 til et læs. En karl skulle grave 10 læs en dag, det var den alm. takst; men var han dygtig, og han gjorde dagen lang, så kunne han grave 20 læs.

### Döre – og skorsten af løb

På mange måder afspejler hedecegnens træfattigdom, hvad vi allerede har set en del eksempler på, sig i såvel bygninger som i indbo. Dörene var lave og dörtræet lå højt. Hos Anders Meklenborg på Timring hede lå dörtræet  $\frac{3}{4}$  alen over gulvet, og dören lignede nærmest en stor luge. Når sønnen, Jens, som lille løb udenfor, og han så, der kom en drift stude, svin eller gæs med den såkaldte *Ajlvæj*, blev han ræd og ville ind; men da han ikke kunne kravle over dörtræet, så kaldte han på sin mor.

Simon Jensen i Vahr, Aulum s., boede ene i en hytte. Kæresten havde svigtet ham, og han blev sær, og lod indgangsdören lave så snæver, at et kvindemenneske – efter hans mening – ikke kunne komme ind i huset!

Mange steder har man haft en løbdör, altså lavet af halm. En sådan fandt Kai Uldall på et loft i Fjeltstervang, Assing s.; den er nu i Herning Museum; størrelsen er  $95 \times 56$  cm, og den har været brugt mellem *æ fram·s* (køkkenet) og *æ kjörres*. I fornævnte Anders Meklenborgs hytte i Timring fandtes en sådan dör mellem stuen og et lille køkken; og der kendes lignende fra: Aulum, Haderup, Sinding, Timring, Lind og Høgil i Rind s. I Arnborg var der mange, der havde en løbdör. En kone, der var født i Holtum, Arnborg s., fortalte, at deres *kjön·da'r*, dvs. hovedindgangsdören, bestod af to halvdöre, og at de om vinteren satte en løbbunden dör for kostalddören, hvad der også var alm. andre steder.

I Topgård, Strelluf ved Ølgod, var en løbdör i brug o. 1900, og Poul Bjerger fortæller i sin bog, Jydske Bønder, at dörene i udhu-

sene i Tistrup ofte var lavet af halm med kløvede vidier, som man laver bikuber.

I stuehuset i Agersig, Assing s., var der en løbdör, og deres *bå-gda'r*, der var indgang ude fra til bryggerset, bestod af to halvdøre med klinke, fald og håndfang af træ. En lignende lukkelse så jeg o. 1904 i et gammelt hjem i Haderup.

En gammel kone i Ravnholt, Bording s., sagde en dag: *No æ de mi-er loj' (lunt) end de gång, æ åw-erda'r wa a halm*. Denne udtalelse tyder på, at man havde haft en todelt dör, hvis øverste halvdel var en løbdör.

Endnu mærkeligere lyder det, at man flere steder har stukket en bundløs *legkof*, dvs. en ejendommelig, liggende bikube, op i taget som skorstenspipe. I min barndom sagde vi forresten *skåstinsly-r*, det var et sprogligt minde om det åbne røghul (såkaldt lyre) i taget.

Niels Thygesen og Else Tænd, der boede i en hytte på Herborg hede, klarede sig også med en bikube som skorsten, og i et hus i Brejning havde man én. Endelig kan nævnes, at der i sin tid sad en bikube i taget på en malkølle i Hoven; men, der har naturligvis været mange andre lignende tilfælde.

Medens man i andre egne af landet har lavet stole af løb, så kender jeg ikke den slags fra Vestjylland, derimod har jeg optegnet nogle eksempler på, at man har haft en sten inde i stuen som stol, og ofte lerbænke som siddepladser. Førnævnte Simon i Vahr havde en sten i sin stue at sidde på, og en sådan havde Anders Meklenborg ligeledes. Ja selv i gårdene hændte det, at man brugte en sten som stol. Det var for eksempel tilfældet i to gårde i Fjelsestervang. Disse sten stammede fra en kirke, der var nedbrudt før 1325. Desværre fik vi ikke fat på én af disse, thi de blev brugt i den nye Fjelsestervang kirke; men vi har sat en sten som sæde ved bordet i et kammer i gårdsmedien fra Fjelsestervang, som blev flyttet til Herning Museum.

På Lustrup hede, Skarrild s., boede en morsingbo i et jordhus. Denne mand havde kun en sten at sidde på; og s. v. for Linnebjerg bakke i Gjellerup boede en enke med sine to sønner i et hus, der



kun var o.  $7 \times 7$  alen. De havde foruden to granstubbe også en sten at sidde på. Bordet var en gammel dør, der var slået på to pæle, og sengens forside var lavet af granrødder.

An Kirstin boede i et lille hus i Rom, Ikast s. Hun havde, som mange andre, en muret kakkelovn, og ved siden af denne var en lærbænk. En lignende, men formet som en kiste, fandtes hos Chr. Svendsen i Over Isen, samme s. I bænken havde de gammelt tøj, og over den lå et trælåg, hvor manden sad og trak i og af sine klæder.

I 1850'erne boede Niels Ronnum i Arnborg Grene. De havde en muret bænk ved siden af bordet, og på denne kunne der sidde 4–5 personer. De havde også en muret kakkelovn.

Havde folk lidt bedre råd, så købte de kakkelpotter og murede disse ind i ovnens sider. Disse potter havde en firkantet munding, der blev vendt ud mod rummet; pottetovne har været meget almindelige, og de var endnu i brug enkelte steder hen i sidste halvdel af forrige årh. En mere simpel type var en muret eller klinet ovn med en omvendt gryde (jydepotte) for oven. Begge typer findes opstillet i vort beskedne frilandsmuseum i Herning.

Man må forbavses over, hvor snævre husene ofte var i ældre tid. Jens Trabjergs hus i Ronnum, Skarrild s., var på 10 fag, men der var kun loft over de tre fag, dog var der både lo og lade i samme bygning. Det lyder helt usandsynligt, men ifølge brandtaksationsprotokollen var denne rolling i 1808 kun sju og skriver fem alen vid. Men, der boede en mand, der hed Berg, i et hus i Søndbjerg, Gjellerup s. Dette hus var endnu snævrere, thi mandens seng, der stod i rummets ene ende, fyldte denne ud, og så var der endda ikke plads til hans lange skanker, hvorfor han havde sat en tønde ind i muren i forlængelse af sengen, og der stak han fødderne ind!

Mellem Gråsand og Grove boede Pæ Bak med sin kone i en simpel hytte. Som et tegn på, hvor hedensk disse folk levede, kom fortælleren med følgende udtalelse: – *o di hø·r åld·er en Gus u'er!*

Omkring 1865 boede Chr. Uglso i et kroghus i Tulstrup, Ikast s.

I stuehuset var der intet køkken, men en åben skorsten i stuen, og der var, mærkeligt nok, intet loft over dette rum. Murene fra arnen gik kun op til bjælkerne, og røgen drev op under taget, der var sodsværtet, og ud gennem et hul i taget. Det var nok egnens sidste lyrehus. De havde et par køer og et par *ow-ner* (småstude); de var både yderst fattige og var plaget af sygdom; men manden, der havde været gift tre gange, sang, når han gik på arbejde hos andre, og han sang, når han vendte hjem efter en lang arbejdsdag.

### *Jordhuse*

Skønt de allerede omtalte hjem var meget primitive, så var de fleste af disse dog nærmest fornemme i sammenligning med de jordhuse, som de fattige nybyggere måtte nøjes med, når de begyndte deres tilværelse på heden.

I 1860erne boede Pæ Lausen sammen med sin kone, deres barn og en ko i et jordhus på Haderup hede nær åen ved Høgil. En af mine fortællere, der som lille pige kom forbi dette hus, blev så forskrækket, da manden stak sit skæggede vildmandsansigt ud mellem et par store törv, der fungerede som dør! Der var heller intet vindue i huset. Men Pæ Lausen var en slider, og redelig flid får altid sin løn, som der står i en sang. De fik bygget et bedre hus med både et vindue og en dør – denne brugte han forresten til at slæbe gødningen ud på, så længe de ingen vogn havde. Fremad gik det, og efter nogle års forløb havde de 13 børn og 14 køer!

Her er et andet tilfælde, hvor man ingen dør havde: Den første, der slog sig ned ude i Fjaldene, var Kræ Sig. Han gik fallit i Høver Sig under statsbankerotten, fik så 40 tdr. land hede i Brejning Fjalde, og der opførte han et yderst primitivt hus. Da han skyldte nogle penge, kom øvrigheden en dag derud for at pante; men da de så, at mandens „dør“ kun bestod af to lyngknippe, så opgav de *o skryw*. – det så jo ud som ved verdens skabelse – her var intet.

Mikkel Ronnums hus var et firkantet hul, der var gravet ned i en brink, hvor Søby mejeri i Rind s., nu ligger. Der boede Mikkel

med sin kone, deres børn og en ko, indtil de næste år kunne få et bedre hus opført. Men i omtalte hus var der ingen skorsten.

Da Peder Pøhl kom til Feldborg ved Skive i 1877, var der flere, der boede i jordhuse, og blandt disse var Mikkel Donner, der havde fået sit kendingsnavn, fordi han var det modsatte af afholdsmand. Han boede sammen med sin kone i et jordhus, hvis vægge var, som de undertiden har været i jernalderhuse, lerklinet på jord-muren; og det så ikke så ilde ud. Huset var snævert, og taget, der blev båret oppe af en ås, bestod af et lag græstörv mod lægterne og derover et lag lyngtörv.

Alle, der i første halvdel af 1800-årene begyndte på Kølkjær hede, Rind s., byggede først et jordhus. Chr. Serup boede i 1830-40erne i et sådant sammen med sin kone, Susanna, og et par får, senere et par stude. Huset lå i retningen ø.-v. Dyrene var i vestenden; gennem en lille forgang kom man til højre ind i stuen, hvor der stod en simpel seng i nordsiden, et bord og en bænk i sydsiden, hvor der fandtes et vindue, og så var der en ovn, der var muret op af grå sten og med en jernplade over. Det var det væsentligste af indboet. Men af særlig interesse var det, at der i et hjørne af det lille køkken lå tre kampesten, hvorpå Susanna satte gryden, når hun kogte deres mad. Nogen skorsten fandtes ikke, og røgen drev rundt i huset; men i taget var der sat en bundløs bikube som lyre.

# Kring Näsgårdarna och deras människor

*Av Albert Eskeröd*

„En dansk museidirektör, stor, kraftig och med grått skägg, kom upp en söndag och ville köpa gården. Jag visste inte om något förrän det kom en fin skjuts med en dansk som ville köpa stället. Han åkte gästgivareskjuts från Sösdala. Det dröjde inte länge förrän affär gjordes. Vi fick 8.000 kr.“

Det är förre lantbrukaren Ernst Jönsson, född 1879 på Näsgårdarna, som år 1949 berättar hur det gick till, då museidirektören Bernhard Olsen år 1899 köpte tvillinggården Näs i N. Mellby socken i Nordskåne. Midsommaraftonen år 1901 var denna jämte den väldiga Ostenfeldgården från Sydslesvig en av „de gamle gårde“, varmed Frilandsmuseet i Lyngby öppnade.

Det är onekligen märkligt, att de första byggnaderna på Danmarks blivande friluftsmuseum hämtades från förlorade provinser. Detta torde inte enbart ha berott på en nationalromantisk inställning. Dessa gårdar var tänkta som led i en typologisk utveckling, som ju var tidens naturliga sätt att tänka, då det gällde kulturhistoria.

Denna typologiska roll i en historisk utvecklingsserie småler vi ju åt numera. Vi finner kanske rentav att det är mera värdefullt att veta, hur dessa till museerna flyttade och bevarade gårdar fungerade som hem för människor och deras arbete, medan de ännu låg kvar på sin gamla tomt och med de marker utanför som var deras naturliga förutsättning och som gav människorna i gården deras bröd.

Den gård som Bernhard Olsen köpte var en dubbelgård, där två familjer levat sida vid sida i varje fall sedan 1600-talet, kanske betydligt tidigare. Därom har källorna intet att meddela, men den

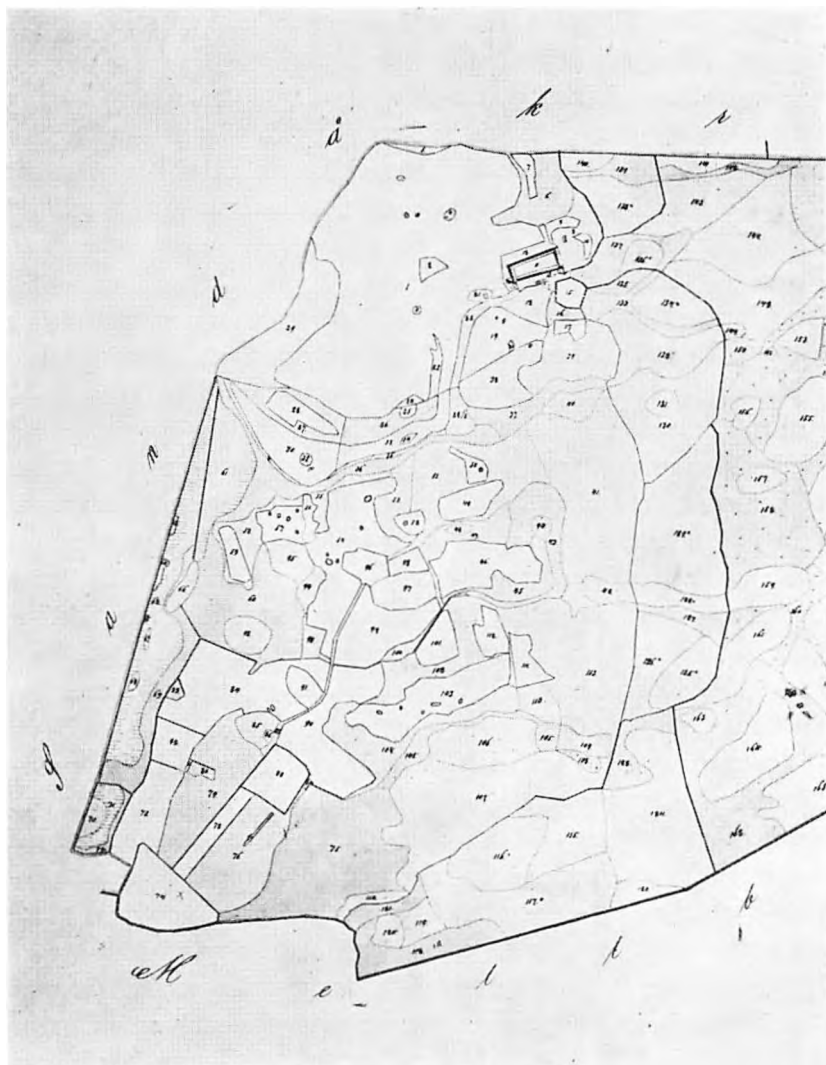


Fig. 1. Detalj av 1870 års karta med ägobeskrivning. Kartan visar gårdens läge mellan inägora och utmarken, som med en smal kil från öster har förbindelse med gårdens „sträte“ (13). Mellan inägor och utmark synes de fyra beteshagarna. Längst i väster synes torvmossen.

ena ryggåsstugan synes, av inskriften i timret att döma, vara uppförd år 1688 och den andra åren 1737–47. I sin första presentation av den till Lyngby flyttade gården anmärker Bernhard Olsen, att

byggnadsåret 1688, nio år efter freden i Lund, kan visa, att göingarna då började komma till krafter igen.

Näsgårdarnas äldre historia utöver vad byggnaderna själva kan vittna om är dunkel. Kyrkoböckerna för N. Mellby socken är brända och kartmaterialet är ringa och sent. Så vitt jag kunnat finna, existerar bara en karta med markbeskrivning, upprättad år 1870. Redan Bernhard Olsen tolkade de inskriptioner som finnes på de båda boningslängorna så, att *Davet Jonson* och hans hustru *Elna* år 1688 bodde i den äldsta och västra gården och att Davets broder Bengt (?) Jonson och hans hustru bodde i den andra samt att Bengts söner Troels och Hans Bengtsøn år 1737 bott tillsammans på den östra gården.

Hur gammal själva gården är, oavsett byggnadernas ålder, vet vi inte, men det troliga är, att en enskild man tagit upp dessa odlingar på utmarken och att de så småningom blivit så pass omfattande att två familjer kunnat leva på gården. De akter, som finnes i svenska arkiv, ger inte närmare besked om denna utvecklingsgång, som det ju onekligen vore av värde att få klarlagd. Men något kan dock utläsas även ur den ofullkomliga kartan med beskrivning från år 1870.

Beskrivningen skiljer mellan åker, äng och betesmark. Ängen låg helt inom den inhägnade injordens stängsel, och denna injord synes ha varit uppdelad i två vångar, en mindre väster om gården och en större söder om denna. Utan att veta namnet på dessa vångar – kartan redovisar dem inte – kan vi kalla dem Västervång och Södervång eller Nyvång. Nyvång därför att de splittrade åkrarna i den påtagligen tillkommit senare än det ganska sammanhängande åkerfältet väster om gården. Ganska många stenrösen i åkrarna ger vittnesbörd om odlarens svårighet här i det karga Nordskåne, och åkrarnas nyckfulla former visar, att man odlat intill gränsen för det möjliga, vare sig det nu har blivit för stenigt, då beteckningen på kartan lyder „äng, hårdvall“, eller det varit för sankt, då det i stället blivit „äng, sidvall“.

Kartan med beskrivningen år 1870 torde ha tillkommit inför ett planerat skifte, som av någon anledning inte kommit till utfö-

rande. Tyvärr redovisar den varken vångarna, de båda gårdsdelarnas innehav av mark eller vägarna men väl de olika markslagen och deras areal. Markerna låg dock tydligen ännu vid 1800-talets slut så som de sämjo-skiftats, då den ursprungliga gården klyvdes i två delar, och så som fördelning av senare uppodlad mark blivit gjord mellan grannarna. Nils Nyström, som var dräng på båda gårdarna åren 1887–89 och 1889–91, skildrar åkerindelningen på följande sätt: „Hälften av åkern var växelvis, så var och en hade sina bitar. De låg huller om buller och var utmärkta med stenar och träpålar mellan de olika styckena, för att de inte skulle plöja in på varandras tegar. Den andra hälften var i större stycken. Där var en vångaväg som bildade gräns. Det var olika namn på bitarna.“

Detta skall nog tolkas så att de bitar, som låg huller om buller, gäller den äldsta vången i väster, där de tidigaste odlingarna enligt gammal hävd bör ha varit uppdelade på olika fall eller skiften, och inom varje sådant fall skulle vid uppdelningen på de två gårdarna var och en ha lika stor teg. En naturlig slutsats blir sedan, att åkrarna i södra vången i huvudsak uppodlats, sedan gården uppdelats på två ägare, som med vångavägen som gräns sökt sig odlingsmark av likartad storlek och art. Kartan anger inte vägarna, men ett system av hårdvallsbitar och renar anvisar ganska klart var vångavägen gått fram, och på ömse sidor om denna väg ligger åkertegarna nästan på samma sätt som flikarna på ett asklöv grenar ut sig från den gemensamma nervsträngen. Denna vångaväg ledde genom hela södra vången ner till en åker på gränsen till Mellby gårds mark. En gren från denna väg bör ha lett ner till Näsgårdarnas torvmosse, som tydligen mötte Sandåkra bys mosse i en trädrätt gränslinje i väster. Öster om inmarken låg en smal rand med fyra beteshagar och öster om dessa hela utmarken. De närmast gården liggande hagarna släppte fram utmarken mellan sig till gården, där den mynnade i någonting som på kartan kallas „sträte“. Detta betyder fästräte eller fägata. Djuren skulle sålunda drivas över gårdsplanen genom varje gårds „gadeport“ ut på „fästräded“ och vidare genom en grind ut på utmarken. Härifrån

hade man också möjlighet att släppa in djuren i de olika beteshagarna. Från gårdsplatserna ledde de båda toftaportarna ut till Västra vängen, medan man för att komma in i Södra vängen tydligen måst passera „fästrätet“, såvida man inte från västra vängen kunde komma in i Södra vängen väster om gården. Även detta förhållande antyder, att den södra vängen är senare tillkommen, då man har anledning förmoda, att gårdens läge på tomten icke ändrats sedan allra äldsta tid. Systemet med bondgården, som med sin ena sida och tofta- eller vångaporten har kontakt med den odlade marken och med en annan sida och gatuporten har förbindelse med gatumark och utmark, är ju en grundprincip i den skånska gårdens funktionella relation till de olika markslagen. Som ett ytterligare exempel på denna bondgårdens beroende av markens art kan anföras, att var och en av de fyra beteshagarna inrymmer „kärrdrag“ för betesdjurens behov av vatten. Om den egentliga utmarken, som sträckte sig i en smalnande kil nära 2 km åt öster, är inte mycket att säga. Som allmän beskrivning av Näsgårdarnas marker räcker det gott att citera en dansk forskare, Mogens Clemmensen, som vid sina omfattande resor för studiet av skiftesverkskonstruktionerna också har strövat i dessa trakter: „Det landskab, hvori de skaanske bulgaarde findes, hører til landsdelens smukkeste og mest afvekslende, præget af et kraftigt bakket terræn med store løvskove af eg, bøg, lind og andre træarter, vekslende med aabne strækninger dækkede af lyng og enebuske, vidtstrakte moser og grønne enge langs aaer og søer.“ (Mogens Clemmensen 1937 s. 102).

På 1870 års karta finner man tre hustecken utanför gården, varav de två ritats som små rutor med ett diagonalt kryss. Det ena av dessa senare är västra gårdens brygghus (7). Det andra väster om gården torde vara den västra gårdsdelens källare. Det sista hustecknet, som markerar en avlång byggnad norr om gården, torde vara östra gårdens källare. Dessa källare följde inte med vid flyttningen till Lyngby.

Varken kvarn, brytstuga eller malttorka fanns vid Näsgårdarna. „Vi kvarnade i Sandåkra“, berättar Ernst Jönsson, som år 1879



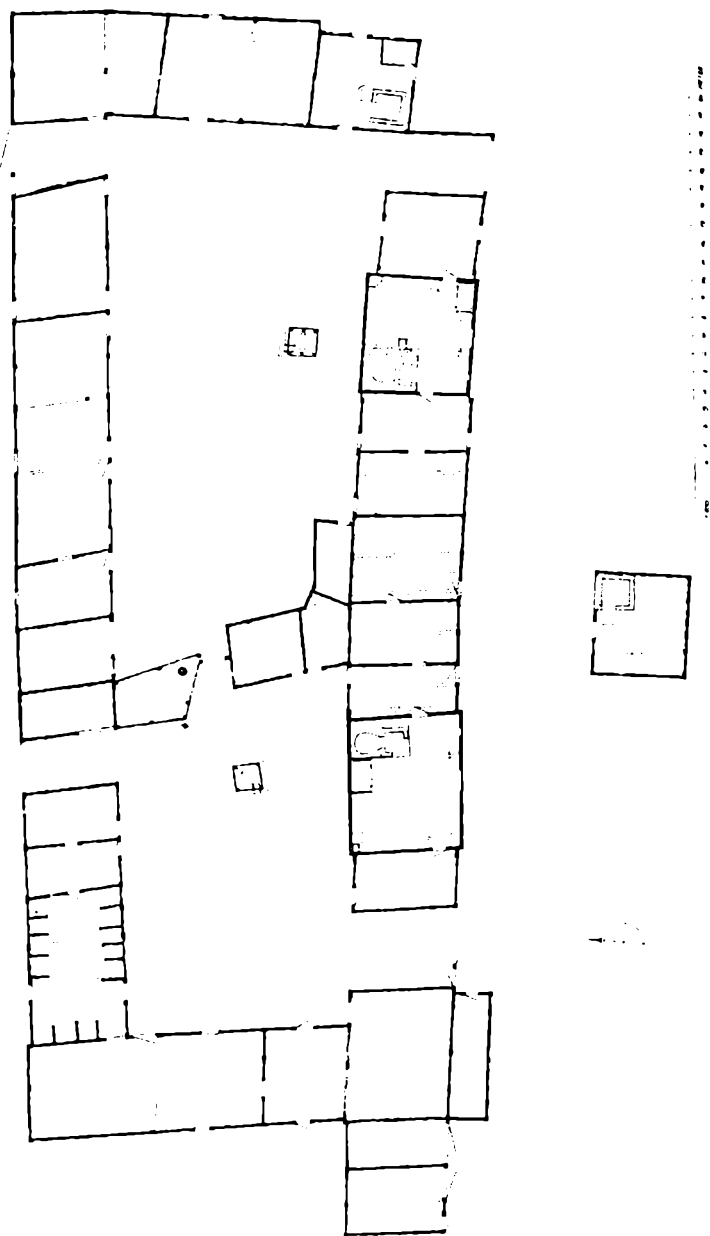


Fig. 2. Grundplan av Näsgårdarna.

föddes på gården. Han berättar också, att änkan Gunilla Nilsson inte bara bakade bröd till avsalu utan också bryggde dricka, som hon sålde hemma på gården. Sin malt torkade hon och malde i Sandåkra.

Närmast söder om gården låg en gemensam trädgård inom sin hägnad av ris. Den var delad genom en gång på längden och här odlade man grönsaker. Det fanns ett äppelträd och av prydnadsväxter nämnes lavendel, nejlikor, kejsarkronor, pioner och hjärtansfröjd.

Söder om trädgården låg humlegården, även den delad i två delar. Humlestörarna var av lind, och man har anledning tro, att de blev över vid gårdens tillverkning av rep av lindbast.

Tills vidare får vi – utom gårdens rent byggnadshistoriska ställning, som konstruktioner och hus i någon mån bär vittne om och varom åtskilligt skrivits – i fråga om människans livsföring i denna gård nöja oss med att hjälpligt klarlägga situationen vid 1800-talets slut, strax innan gården flyttades till Danmark. Fyra män har vittnat om detta inför en intervjuare från Lund år 1949, nämligen Nils Jönsson (f. 1876) och Ernst Jönsson (f. 1879), söner till den siste ägaren av den östra gårdsdelen, Jöns Henriksson, vidare Johan Jonasson (f. 1869), som var dräng i den västra gården, ägd av änkan Gunilla Nilsson, samt Nils Nyström (f. 1872), som först tog tjänst, då han var 15 år gammal eller 1887, hos Jöns Henriksson, där han stannade i två år och sedan flyttade till den västra gården eller änkans gård, där han också tjänade i två år. För Nils Nyströms del innebar denna flyttning inte så stora förändringar. Han flyttade från „ludan“, som var utbyggd från norra väggen utanför grannens härbärgshus till dränghuset på dennes gård. Det betydde, att han flyttade från ett rum utan fönster och med endast ett yttertak av halm, som alltid läckte, till ett något större rum med innerloft och ett litet fönster. Han flyttade från en väggfast säng, där takdroppet rann ner i sängen då det regnade, till en annan väggfast säng, som han delade med den andre, äldre drängen. Han flyttade således från „ludans“ takdropp till ett torrt rum. Men han flyttade också från ett rum med musik till ett rum med



Fig. 3. Bild från västra gården med brunnen och vattenhoen. I bakgrunden boningslängan med hundkojan. Utbygget rymler bostaden för den gamle daglönaren och ytterst drängkammaren. Framför den synes sandlådan för golvsanden. De fyra personerna på bilden är okända, men troligen är den sittande mannen Jöns Henriksson, som har sin hund med sig. Han var ju inte bunden. Änkans bandhund kan man inte ta fel på.

tystnad. Det var som nämnts inget innertak och halmtaket läckte, så att det alltid rann ner på sängen, då det regnade. Men bonden hade en gammal fotsack av läder, som han kasserat, och den tog den femtonårige drängen och fäste under taket. „När det droppade på lädret lät det som musik“, berättar han. Från fotsacken rann vattnet dock ner på golvet, där han satte fötterna då han steg upp, i stället för i sängen. „Det var ett mycket kallt hus“, säger förre drängen på östra Näsgården, sedermera välbeställd lantbrukare och nämndeman, „jag frös aldrig, om vintern tog jag hästtacken, som var vävda av 'nödato', och höljde på mej.“

I sitt mörka rum hade han en liten fotogenlampa i en fyrkantig trälykta, som också användes i stallet och vid tröskningen på logen.

Då Nils Nyström år 1889 flyttade över som dräng på grann-

gården hos änkan Gunilla Nilsson, fanns där redan en dräng, Johan Jonasson på 18 år, och två pigor. På Jöns Henrikssons gård var pojken Nils då 13 år och kunde börja hjälpa fadern. På västra gården eller änkans gård fanns dessutom en gammal man, som gick där för bara mat och rum och vanligen var sysselsatt med att hugga upp ris ute i skogen till bakugnen. Änkan Gunilla Nilsson bakade nämligen bröd till avsalu och hon åkte tillsammans med den äldre drängen med två hästar och en stor vagn till Sösdala varje torsdag, som var torgdag, och sålde där sitt bröd. En del närboende kom också hem till Näs och köpte hennes bröd, som var berömt i hela trakten. Det fanns också en annan gammal man på änkans gård. Han skötte småsysslor, satte upp humlestänger, lagade gärdesgårdar och sådant. Han kunde också göra träskor och hade då gårdens huggehus till verkstad.

Vid 1800-talets slut fanns sålunda följande människor på Näs-gårdens båda delar. På den västra gården änkan Gunilla Nilsson, som i sin tjänst hade två drängar och två pigor, en äldre man som bodde på gården och en annan äldre man, som hade sin träskomakareverkstad på gården och gjorde en del småsysslor av olika slag. På den östra gården bodde Jöns Henriksson med maka och två söner, födda år 1876 och 1879. Här hade man enligt uppgift också regelbundet hjälp av daglönare, då så behövdes, särskilt vid tröskningen.

De husdjur, som gårdarna vid denna tid kunde föda, var följande. Änkan hade 12 fäkreatur, 4 hästar och stundom en unghäst. Hon hade minst 100 höns och förde stora korgar ägg med sig till Sösdala på torgdagarna. Hon hade inga får på sin gård men många svin, och hon brukade sälja smågrisar till de smålänningar som gick omkring i bygden och systlade med denna handel och som då också brukade „låna hus“ hos änkan. Hon hade sina svin i en „luda“ utanför boningslängans södra vägg av motsvarande slag som den „luda“ utmed norra väggen, som grannen Jöns Henriksson bestod sin dräng. Så här finner man ett klart belägg på att svinen kunde bo litet bättre än tjänstefolket på en bondgård i Skåne på 1880-talet.



Fig. 1. „En dansk museidirektör, stor och kraftig och med gratt skägg –“. Det torde vara Bernhard Olsen med en okänd pojke som här ses på östra gården. Till vänster synes brunnen och bakom den „luda“, som var drängen Nils Nyströms bostad år 1887–1888.

Jöns Henriksson hade 10 fäkreuter, 4 hästar och ibland en unghäst, ett par suggor, 10 får och omkring 25 höns. Ingendera gården hade oxar eller gäss. Man hade hund på båda gårdarna, och änkans hund, som var bunden, brukade alltid skälla, då brödköparna eller andra kom till gården. Båda gårdarna höll sig också med bin. Änkan hade sin bigård inom stängslet kring trädet på gårdsplanen och Jöns Henriksson hade sin utanför häststallet.

Arbetsåret på gården följde det vanliga schemat. Innan vårarbetet började, högg man mycket ene för att bättra på hägnaderna, som mestadels tycks ha varit enrisgården med liggande bråtar eller sten i botten. Man högg klykvuxna enar, som hängdes över den gamla under vintern ofta nersjunkna gärdesgården. I närheten av åkrarna får man räkna med att det funnits rena stengärdesgårdar. Troligen fanns det också på andra håll i dessa trakter flätade gärdesgårdar av ene. En av de allra sista – kanske den sista – som be-

härskade den förnäma konsten att fläta en sådan gärdesgård bodde ännu på 1930-talet i Sandåkra by, gränsande till Näs. Om sådd, slätter och skörd är inte mycket att säga. Man tog asplöv till fåren. Jöns Henriksson fyllde också ut mellantiderna mellan de ordinarie arbetena på gården med att tillverka rep av lindbast, en viktig binäring i denna bygd, innan hamprepen blev allmänna. Ärets drygaste arbete var väl tröskningen, där man hade lejt folk, om inte gården själv kunde ställa upp två tröskkarlar. Drängen på Jöns Henrikssons gård berättar, att tröskhjälparen kom kl. 7 och då skulle han själv vara färdig, ha ryktat, vattnat och ätit frukost. Man höll på med tröskningen till fram i februari månad, då man gjorde ett uppehåll för att gå i skogen och hugga ved för eget behov och för avsalu. Detta tog tre till fyra veckor varefter man återgick till tröskningen, som vanligtvis var färdig i slutet av mars månad. De båda gårdarna högg husbehovsveden samtidigt i skogen, som ju var samfälld. Veden staplades i högar, som man försökte göra lika stora, men för att det skulle bli absolut rättvisa drog man lott om högarna. Mellan tröskningens slut och vårarbetets början finhöggs husbehovsveden ute på vedbacken. Sedan började ett nytt arbetsår med i stort sett samma system.

Bristen på äldre kartmaterial gör, att det icke är möjligt annat än antydningvis skildra Näs gårdarnas odlingshistoria. Här har en gård legat, ganska avskild från bygden, en familjegård, där alltmera av stenbunden mark förvandlats till åker, där man ur ängen och lövängen utvunnit alltmera foder – en långsamt skeende, strävsam förbättring av människans villkor. Någon gång före 1600-talets slut har gården delats mellan två bröder, men man har fortsatt att bo vägg i vägg och bruka jorden och skogen efter ett samsystem. Ingen lantmätare har därför haft anledning att rita kartor över dessa marker, och de är därför inte redovisade förrän år 1870 med en karta och en ägobeskrivning, till synes inför ett skifte som inte fullföljdes. Traditionen berättar att Jöns Henriksson begärt skifte och att änkan Gunilla Nilsson då föredrog att sälja sin del till grannen. Hon hade rätt att bo kvar på gården,

men detta problem löstes vid försäljningen till Bernhard Olsen så, att Jöns Henriksson byggde ett hus till henne i stället.

N. Mellbys brända kyrkböcker har heller inte gjort det möjligt att följa Näsgårdarnas bebyggare genom seklerna. Det har endast varit möjligt att med utgångspunkt från sena och mycket ofullständiga uppteckningar ge en ungefärlig bild av människorna och deras tillvaro vid 1800-talets slut, strax innan Näsgårdarna genom sin flyttning till Lyngby kommit att bli ett av de förnämsta, bevarade monumenten över böndernas hem i gammal tid.

*Källor:*

Mogens Clemmensen, *Bulhuse*, København 1937.

Bernhard Olsen, *Tvillinggaarden Næs* (Meddelelser fra Akademisk Arkitektforening 1900).

Kai Uldall, *Frilandsmuseet*, Vejleder. u. å.

Kai Uldall, *Den gamle Landsby*, Billeder fra Frilandsmuseet, København 1944.

Kai Uldall, *Frilandsmuseet ved Sorgenfri*, Museets historie og fremtidsplaner. København 1959.

Halvor Zangenberg, *Frilandsmuseet ved Lyngby*, København 1933.

Karta med ägobeskrivning över hemmanet nr. 1 Näs, ett helt mantal . . . Upprättad år 1870. Kungl. Lantmäteristyrelsens arkiv, Stockholm (K 84/16<sup>1</sup>).

Uppteckningar gjorda år 1949 av Sture Bäckström i Lunds Universitets Folklivsarkiv (M 11360–11363).

# Die europäische Verbreitung der Grenzzeugen

Von *Robert Wildhaber*

Aus dem für den einzelnen Bauern, die dörfliche Gemeinschaft und grössere staatliche Gebilde bedeutsamen Grenzwesen und Grenzrecht möchte ich im folgenden nur ein bestimmtes enges Teilgebiet herausgreifen. Ein Grenzstein kann äusserlich durch Einhauen von Kerben, Zeichen, Buchstaben und Wappen deutlich kenntlich gemacht werden. Damit ist er aber noch nicht vor dem verstohlenen und betrügerischen „Versetzen“ und „Verrücken“ geschützt. Und wie soll der Richter entscheiden, wenn im Streitfall Eid gegen Eid steht, wer den Meineid geschworen hat? Wie soll ein äusserlich nicht erkennbarer Grenzstein nachweisbar unterschieden werden können von einem gewöhnlichen Feldstein? Um einen unumstösslichen Beweis zu haben, hat man in vielen Fällen den Stein durch mehr oder weniger auffällige und augenscheinliche, aber auch durch unsichtbare und unbekannte Zeichen gesichert und geschützt und damit die geheimnisvolle Sphäre, in welcher der Grenzstein um seiner Funktion willen ohnehin schon steht, noch verdichtet. In den nachfolgenden Belegen geht es mir darum, die räumliche Verbreitung dieser Grenzzeugen, soweit sie mir aus der Literatur bekannt geworden ist, abzustecken; ferner die Angaben heranzuziehen, welche zur materiellen und funktionellen Sachkenntnis beitragen und die ein Licht auf die historische Tiefe werfen. Dort, wo es sich wirklich um einen geheimen, gar eidmässig verpflichtenden Vorgang handelt, sind in der Literatur nur dürftige Andeutungen zu finden, und ebenso wenig erbringt die mündliche Befragung. Dorfordnungen, Weistümer, Gerichtsprotokolle erwähnen wohl, dass etwas vor-



genommen werde „wie Margsteins Recht und Gewohnheit ist“, wie es „diss orts die geschworene sibner in brauch haben“ und ähnliche Wendungen, die ein altes, mündlich weitergegebenes Recht voraussetzen und als vollgültig anerkennen, auch wenn es nirgends aufgezeichnet und nachzuschlagen ist. Die der Heimlichkeit entzogenen, schriftlich niedergelegten und damit „rational“ gewordenen Angaben lassen aber ohne weiteres Rückschlüsse auf den alten Rechtsbrauch zu. Eberhard von Künssbergs Aufsatz „Geheime Grenzzeugen“<sup>1</sup> ist heute noch die sicherste und kenntnisreichste Grundlage, die man benützen kann. Seine Angaben sollen hier nicht wiederholt werden. Er bringt teilweise sehr frühe Belege für Norwegen, Schweden, Dänemark (mit Einschluss der Færøer), ganz Deutschland und sehr summarisch für Oesterreich und die Schweiz. Hier sollen nur einige Ergänzungen für diese Länder aufgeführt werden. Zunächst ist die sowohl bei Künssberg als bei Jacob Grimm<sup>2</sup> wegen ihres Alters erwähnte Stelle von 1535, die bei beiden Autoren nicht lokalisiert ist, auf die Ortschaft Allendorf/Holzhausen bei Marburg (Hessen-Nassau) zu beziehen.<sup>3</sup> Lübeck kennt Steinkohlen (1682) und Travemünde Kohlen und Glas (1761)<sup>4</sup> als Grenzzeugen. Die Nachrichten aus Schlesien (Ebersdorf bei Neurode, 1721: „Schmiedeklotzen“ und Glas;<sup>5</sup> 1819: Ziegel und Glas<sup>6</sup>) dürften durch die Vermittlung deutscher Siedler nach Polen überleiten, von wo Künssberg<sup>7</sup> die eigenartige Notiz erwähnt, dass den Grenzsteinen Flaschenscherben mit beschriebenen kleinen Zetteln beigegeben wurden; was auf den Zetteln stand, fügt er leider nicht hinzu; ob es sich wohl um Schutzzettel oder Diebssegen handeln könnte? Ebenfalls Einwirkung deutscher Siedler belegt der bei Künssberg<sup>8</sup> herangezogene Eintrag aus dem Brünner Schöffnenbuch (14. Jahrhundert); hiezu käme dann ergänzend die Angabe bei Sudetendeutschen („Unter Grenzsteine Glasscherben zu geben war auch hier üblich und wird zuweilen noch heute gemacht . . . . In das Loch, in das der Grenzstein gesetzt wurde, warf man Trinkgläser, Kalk, oft auch kleine Münzen“).<sup>9</sup> Reichlich fließen die Angaben für Süddeutschland: Württemberg<sup>10</sup> und Bayern. Sie finden sich in Dorf-

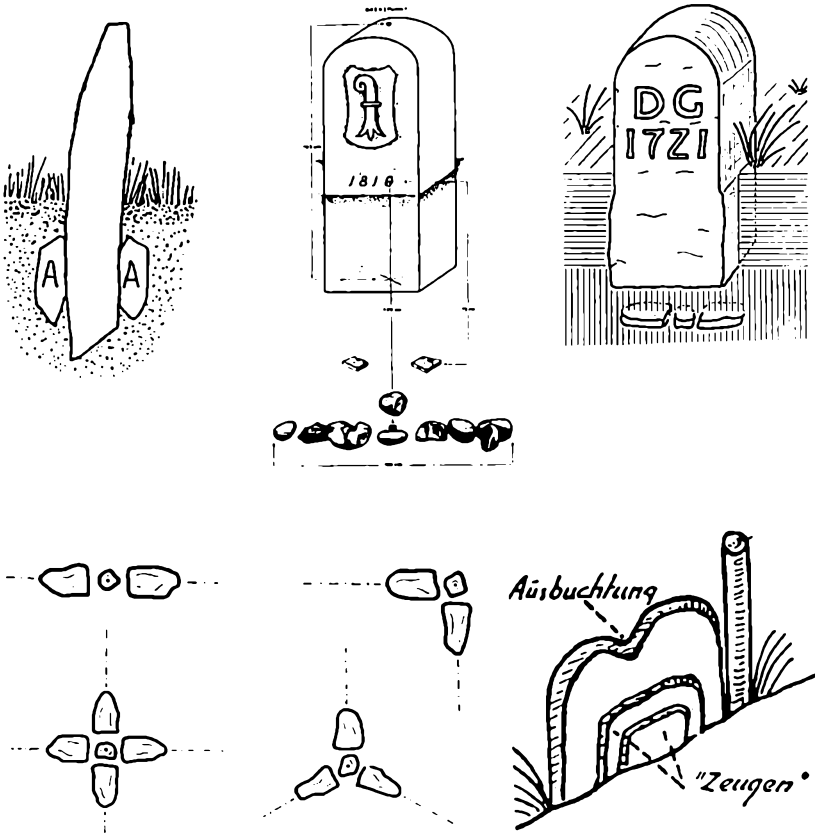


Abb. 1. Anordnung der Grenzzeugen

1. Wallonien. Zeugen neben dem Grenzstein, unter der Erde. (Aus: L. Remacle. Le parler de la Gleize. 85).
2. Basel-Land. Grenzstein zwischen 2 Gemeinden: jede Gemeinde legt ihre eigenen Zeugen, in einem Abstand von etwa 25 cm. (Aus: H. Stohler: Rauracher 20, 1918. 39).
3. Basel-Land. 3 Zeugen unter dem Stein: sie geben die Richtung an. (Aus: H. Stohler: Baselbieter Heimatbuch 4, 1948. 152).
4. Basel-Land. Zeugen unter Grenzstein: Läuferstein und Kreuzstein. (Aus: H. Stohler: Baselbieter Heimatbuch 4, 1948. 151).
5. Basel-Land. Zeugen unter Grenzstein: Eckstein und Triangelstein. (Aus: H. Stohler: Baselbieter Heimatbuch 4, 1948. 151).
6. Rheinwald (Kt. Graubünden). Steinplatten neben dem Grenzstein; dazu als weitere Zeichen ein Holzpfahl und eine Einkerbung („Loche“) im Grenzstein. (Aus: Chr. Lorez. Bauernarbeit im Rheinwald, 101).

rechten und in Ordnungen für den „Untergang der Siebner“, das heisst: für den Umgang zur Kontrolle der Grenzsteine, der von sieben hiezu vereidigten Leuten vorgenommen werden muss (manchmal werden diese Vertrauensleute auch als „Gescheid“ bezeichnet<sup>11</sup>). Wenn sie die Zeugen besichtigt haben, dürfen sie sich auf Gemeindkosten an einem Mahl erlaben, wie es in der Bürgermeisterrechnung von Eibelstadt 1615 steht:<sup>12</sup> „1 Gulden 1 Pfund 16 Pfennig die Geschworne verzehrt.“ Bereits 1552 sind im württembergischen Dorfrecht von Weiler die Anordnungen für diese Gescheidsleute aufgezeichnet:<sup>13</sup> „Wann wir ein stein setzen, hauen wir ein kreitz daran und legen vier stein darzue zue ainer zeugnus und verschlagen die stein, dass sie sich wider zusaamen schicken“.

Auch die im Westen an Deutschland angrenzenden Länder Elsass und Luxemburg kennen den Brauch. Ganz allgemein heisst es im Elsass, dass man unter Grenzsteine eine bestimmte Anzahl Ziegelstücke, Wackensteine oder Kohlen als „Gezeugen“ lege.<sup>14</sup> Im Luxemburgischen hatte ein einziger Grenzstein, „Mol“, früher keine Beweiskraft; es musste ein Holzpfehl, „Pol“, dabei sein.<sup>15</sup> Es mögen gleich noch einige österreichische und Südtiroler Belege verzeichnet werden.<sup>16</sup> Im walscherischen Vandans im Vorarlberg erhielt ein Eckmarkstein drei, die übrigen Steine zwei Zeugen.<sup>17</sup> Im Vintschgau verwendete man als Zeugen Kohle, Knochen und Glasscherben.<sup>18</sup> Ein Bericht aus dem kärntnerischen Zollfeld, vor 1850, schildert, wie der Bauer mit seinem Sohne (also keine Siebner!) Glas, Tonstücke und Kohle in das Loch werfen, darauf den Markstein setzen und ihn durch das Zusammenstampfen der Erde befestigen; zum Schluss erhält der Sohn als bleibende Erinnerung die traditionelle Ohrfeige.<sup>19</sup>

Die südslavischen Belegstellen mögen am besten hier eingereicht werden. Was für das Zollfeld in Kärnten galt, wird auch für die Serbokroaten erwähnt: man nimmt die Kinder mit, wenn man Grenzsteine setzt – es werden gewöhnlich Scherben darunter gelegt – und dann zieht man die Kinder an den Haaren oder schlägt sie mit den Köpfen zusammen, damit sie sich die Grenze mer-

ken.<sup>20</sup> Neben Steinen, Tonscherben und Kohle soll bei den Serben<sup>21</sup> auch etwa ein Stückchen Tuch unter den Markstein gelegt werden, was infolge der Verweslichkeit wohl kaum „Zeugenwert“ besitzen dürfte, sondern eher als Opfergabe gewertet werden muss. Ob auch für die Serben – und Südslaven überhaupt – deutsches Recht als Übertragung in Frage kommen könnte, ist immerhin nicht ohne weiteres von der Hand zu weisen, hat doch Josef Matl<sup>22</sup> in verschiedenen rechtlichen Beziehungen im mittelalterlichen Serbien den Einfluss des Bergrechtes der *Curia Teutonicorum* nachgewiesen. Für Slovenien und Kroatien gibt auch Künssberg<sup>23</sup> Belege; Bulgarien führt er an, erwähnt aber keine Quelle.

Für das Gebiet der Romania konnte Künssberg nur recht dürftige Angaben machen. Es ist aber ganz erstaunlich, wie zahlreich die Belege in der Literatur zu finden sind. Im belgischen Wallonien wurden meist weisse Kiesel oder Scherben als Zeugen verwendet; daneben aber auch Kohle, Glas und Ziegelstücke; eine genaue Angabe wird 1742 aus der Gegend von Thuin mitgeteilt.<sup>24</sup> Es kommt auch die Sicherung durch zwei auf den Seiten des Grenzsteines eingelegte kleinere Platten vor.<sup>25</sup> In einen eigenartigen, kaum ursprünglichen, sondern später hineingesehenen Zusammenhang geleitet uns die Mitteilung aus Berry,<sup>26</sup> wonach man gleich nach der Hochzeit unter einen Grenzstein eines der Eheleute Ziegel und Kohle gelegt habe „symbolisant ainsi le toit et le foyer“; hier ist also die Bedeutung des geheimen Zeugnisses restlos verloren gegangen, doch ist die äussere Form sinnentleert erhalten geblieben und soll nun mit einem Inhalt gefüllt werden, der mehr hübsch als formentsprechend ist. Van Gennep<sup>27</sup> führt Grenzzeugen (Ziegel, Kohle, zerschlagene und zusammenpassende Kiesel) aus der Auvergne an, P. Gardette<sup>28</sup> solche aus der Gegend um Lyon (auf der Seite eingestossene Steinplättchen), L. Lucas-Beyer<sup>29</sup> aus den Landes der Gascogne (Ziegel) und Karl Heyns<sup>30</sup> aus dem Hochtal der Garonne (Scherben und gespaltene Steinplatten). Weitere Nachweise stammen aus der oberen Ariège und anderen Gebieten der Pyrenäen und des Basken-

landes, der Languedoc, aus Katalonien, Asturien, Kastilien in Spanien und aus Portugal.<sup>31</sup> Zu den bei Künssberg<sup>32</sup> aufgezählten Stellen aus Norditalien (Provinz Bergamo: Ziegelstücke; Friaul: Scherben neben dem Grenzstein) kommen noch neuere Erwähnungen aus Sardinien<sup>33</sup> und Süd- und Norditalien.<sup>34</sup> Bei den italienisch sprechenden Schweizer-Tälern kenne ich Grenzzeugen im Puschlav,<sup>35</sup> Misox<sup>36</sup> (Asche) und Bergell<sup>37</sup> (Steine neben dem Grenzstein). Auch aus den romanischen und den deutschen Gebieten des Kantons Graubünden sind Zeugen mehrfach belegt, so im Münstertal<sup>38</sup> (Steinplatten neben dem Grenzstein, auch Ziegel und Scherben), im Unterengadin<sup>39</sup> (zwei zueinander passende Steine unter dem Grenzstein), im Vorderrheintal<sup>40</sup> (Steinplatte neben dem Grenzstein) und im Rheinwald<sup>41</sup> (Steinplatten neben dem Grenzstein; früher auch darunter; ferner Kohle und Glasscherben). Auch die an den Kanton Graubünden angrenzenden Gegenden des Sarganserlandes<sup>42</sup> und des Werdenbergs<sup>43</sup> kennen den Brauch. Weitere deutsch-schweizerische Angaben stammen aus dem Wallis,<sup>44</sup> den Kantonen Bern<sup>45</sup> (Ziegel oder Scherben), Zürich,<sup>46</sup> Aargau<sup>47</sup> und Obwalden<sup>48</sup> und ganz besonders aus der Umgegend von Basel, wo der Brauch heute noch vielfach ausgeübt wird.<sup>49</sup> Die Belege aus der französisch sprechenden Schweiz hat E. Schüle,<sup>50</sup> der Herausgeber des *Glossaire des patois de la Suisse romande*, übersichtlich zusammengestellt; sie betreffen die Kantone Genf, Waadt, Freiburg, Neuenburg und den Berner Jura; hervorzuheben ist die Verwendung von Metallstücklein als Zeugen und von Eisenbarren am Grenzstein; das untere Wallis kennt die neben dem Grenzstein stehenden Platten, welche wir schon mehrmals angetroffen haben.

Als letzte Angabe soll die Kanalinsel Jersey<sup>51</sup> erwähnt sein; hier wurden die drei als Zeugen gebrauchten kleinen Steine mit der Dreifaltigkeit verglichen und der Geistliche der Pfarrgemeinde sprach eine Segensformel mit den Namen des Vaters, des Sohnes und des heiligen Geistes über sie aus. Hier wird der gesamte Vorgang also nicht durch die „Heimlichkeit“ in einen irrationalen oder magischen Bereich gehoben, sondern der Grenz-

stein wird „gefestigt“ durch eine feierliche Zeremonie mit einem kirchlich bindenden und schützenden Segen (man erinnere sich in diesem Zusammenhang an die „beschriebenen kleinen Zettel“ aus Polen).

Diese über beinahe alle Gebiete Europas nachgewiesene Verbreitung von Grenzzeugen kann nicht mit irgendwelchem germanischen oder romanischen Recht zusammenhängen, sondern sie geht auf römischen Brauch zurück. Ob allerdings eine direkte Tradition aus den Zeiten der Römer über die Völkerwanderungszeit und das Mittelalter bis in die Neuzeit hinein angenommen werden kann, dürfte doch etwas fraglich sein. Viel eher scheint es, dass die Kenntnis der Schriften der römischen Feldmesser die weite Verbreitung begründen kann. Dabei ist aber nicht ausser Acht zu lassen, dass diese Kenntnis nur für „Berufsleute“ denkbar ist. Dort, wo die Steinsetzung durch hierzu „berufene“ und eidlich verpflichtete Feldmesser, Beamte oder Gescheidsleute vorgenommen wurde, die ihre festen und geheimen Bräuche mündlich weitergaben, dürfte der Zusammenhang mit den römischen Schriften auf der Hand liegen. Ob es sich aber dort, wo in „privatrechtlicher“ Sphäre zwei Bauern ihren Markstein „verzeugen“, wie der Ausdruck lautete, oder wo die „geheimen“ Zeugen vor aller Augen eingegraben wurden, oder gar dem Brauch nicht mehr verstandene Relikte anhafteten, nicht viel mehr nur um eine Nachahmung des „offiziellen“ Vorgehens handelt, ist eine andere Frage. An und für sich wäre eine direkte Überlieferung aus den Zeiten der Römer her auch denkbar, nur müssten wir jeweils den Nachweis führen können, dass die Römer ihre Grenzsteine in allen Gegenden des Imperiums so gesichert hätten. Die Gleichartigkeit des Materials der Zeugen und ihrer Anordnung, wie wir sie für ganz Europa gesehen haben, schliesst die Möglichkeit einer überall spontan sich auswirkenden, bäuerlichen „Grundvorstellung“ aus. Es handelt sich eher um eine dem gesamteuropäisch-bäuerlichen Denken entgegenkommende Grenzsteinsicherung aus einer „kulturell höheren“ und verstandesmässig erarbeiteten Schicht her. Dass aber diese Schicht ihrerseits von magischen



Abb. 2. *Neuere Grenzzeugen*

(im Besitz des Schweizerischen Museums für Volkskunde, Basel).

1. Magden, Kt. Aargau. Ziegel. Wahrscheinlich 17. Jahrhundert.
2. Neuhengstett. Kreis Calw. Württemberg. Ton. mit Wappen.
3. Möhlin, Kt. Aargau. Ziegel. Läuferstein. 1856.
4. Stadt Schaffhausen. Ton. mit Wappen. braun.
5. Wülchingen, Kt. Schaffhausen. Ton. grün. 1844.
6. Gächlingen, Kt. Schaffhausen. Ton. mit Wappen. braun.
7. Stein am Rhein, Kt. Schaffhausen. Ton. mit Wolfsangel. grün.
8. Hallau, Kt. Schaffhausen. Ton. mit Wappen. grün.
9. Neunkirch, Kt. Schaffhausen. Ton. braun. 1868.

Vorstellungen und rituellen Handlungen mitgeformt wurde, ist wahrscheinlich. Schon die in alten indischen Rechtsbüchern aufgezählten Grenzsteinzeugen,<sup>52</sup> unter denen sich Kuhhaare, Kuhmist und Asche finden, deuten die grosse Wahrscheinlichkeit eines alten Tieropfers an. Hiezu käme dann ferner die Verwendung von Knochen. Dass die Grenzsteine bei den Römern ursprünglich in religiös-feierlicher Weise gesetzt und mit Zeugen – „quod ipsud voluntarium (non necessarium) est“ – versehen wurden, berichtet uns z. B. der römische Feldmesser Siculus Flaccus<sup>52</sup> (im 2. nachchristlichen Jahrhundert); er sagt: „unguento velaminibusque et coronis eos (sc. lapides) coronabant“; der Stein werde dann auf das Blut, die Knochenreste des Opfertieres und die Kohlen des Opferfeuers gesetzt, weil diese nicht verwittern und so jederzeit als Erkennungszeichen dienen können. Als Opfergabe können auch die schon bei Siculus Flaccus und anderen erwähnten Geldstücke<sup>53</sup> (asses, decanummi und pentanummi) gedeutet werden, welche in späteren Schriften zu „Rechenpfennigen“<sup>54</sup> oder Münzen wurden. Vielleicht ist es aus diesen Überlegungen heraus auch nicht abwegig, die „Scherben“ als die Reste der verwendeten Opfergefässe aufzufassen, wobei die magische Wirkung des „Scherbenmachens“ verstärkend hinzutreten dürfte. Auch die gelegentliche Verwendung von Eierschalen<sup>55</sup> als Zeugen findet ihre Parallele in der Verwendung von Eiern als Grabbeigabe und als Totenopfer (die ausgehobene Grube für den Grenzstein würde den Vergleich mit einem ausgehobenen Grab zur Voraussetzung haben). Dass mit dem Grenzstein chthonische Beziehungen auftreten können, zeigt die Schilderung Ovids,<sup>56</sup> nach welcher der Stein mit dem Blut eines Ferkels, also eines chthonischen Tieres,<sup>57</sup> besprengt wird.

Anstelle von Tonscherben sind in neuerer Zeit eigens geschaffene, oft glasierte und bemalte, kleine Irdenstücke in verschiedenen Formen (meist mit einem „Richtungsweiser“ für den Verlauf der Grenzlinie) benützt worden. Oft weisen sie Buchstaben, Wappen oder sonstige Zeichen auf; in der Literatur sind sie mehrfach beschrieben worden.<sup>58</sup>



Alle weiteren Fragen nach dem Prinzip der Anordnung der Zeugen, nach den Bräuchen, welche beim Legen beobachtet werden, und schliesslich nach der Bedeutung des Grenzsteines selbst in den Glaubensvorstellungen und im Bereich der Sage bleiben hier unberücksichtigt.

*Anmerkungen*

1. In: Grenzrecht und Grenzzeichen (Freiburg i. Br. 1940) 68–83 (Das Rechtswahrzeichen, 2.)
2. Jacob Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer, 4. Auflage (Leipzig 1899) II, 72.
3. Oskar Philipp, Beigaben unter Rainsteinen: Zeitschrift für Volkskunde 24 (1914) 310–311.
4. J. Warnke, Ueber Grenzsteine: Niedersachsen 37 (1932) 502.
5. Paul Drechsler, Sitte, Brauch und Volksglaube in Schlesien (Leipzig 1906) II, 27.
6. E. v. Künssberg, Rechtsbrauch und Kinderspiel, 2. Auflage (Heidelberg 1952) 21.
7. (wie Anm. 1) 72.
8. (wie Anm. 1) 70.
9. Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde 9 (1936) 183.
10. F. H. Schmidt, Marksteinzeugen: Schwäbische Heimat 2 (1951) 148–151 („In Württemberg ist die Marksteinverzeugung bei den meisten Gemeinden heute noch üblich“). Ebenso: H. Geissler, Marksteinverzeugung: Blätter des Schwäbischen Albvereins (Tübingen) 37 (1925), Nr. 7, 109–110.
11. Das Deutsche Rechtswörterbuch 4, 432 bringt einen Beleg von 1354. Siehe auch: H. Zeiss, Zur Geschichte der Siebner: Deutsche Gaue 27 (1926) 137–140.
12. Karl-S. Kramer, Rechtliches Gemeindeleben im Mairdreieck zwischen Reformation und Aufklärung: Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde 1953, 142.
13. Württembergische Ländliche Rechtsquellen, 3 Bde. (Stuttgart 1910, 1922, 1941) II, 29. Ferner I, 20 (Oberdorf 1559 „gezeugen“), III, 94 (Grimmlingen 1633 „zeugen“), I, 87 (Röttingen 1712 „heimbliche gemerckzeichen“).
14. Eugène Karleskind, Vom Lochen von alten Grenzsteinen im Rheingebiet: Elsassland 15 (1935) 337.
15. Ed. de la Fontaine, Luxemburger Sitten und Bräuche (Luxemburg 1883) 133.
16. Künssberg (wie Anm. 1) gibt Beispiele aus Oberösterreich (S. 70) und aus der Steiermark (seine Anm. 21b).
17. Hans Barbisch, Vandans (Innsbruck 1922) 244.
18. Paul Wallnöfer, Alte Bräuche und Meinungen aus dem Vinschgau: Der Schlern 11 (1930) 212. Siehe auch: Josef Pardeller, Heimatkundliches um Marchsteine: Der Schlern 24 (1950) 469.
19. Oskar Moser, Zur Geschichte und Kenntnis der volkstümlichen Gebäuden: Carinthia I, 144 (1954) 759.

20. Edmund Schneeweis, Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten (Celje 1935) 246.
21. Mirko R. Barjaktarović. Über die Grundstücksgrenzen bei den Serben (Beograd 1952) 89 (deutsche Zusammenfassung).
22. Die Europäisierung des Südostens, in: Völker und Kulturen Südosteuropas (München 1959) 227.
23. (wie Anm. 1) 70.
24. Enquêtes du Musée de la Vie wallonne, t. II (1927–1930) 183 u. 360.
25. Louis Remacle. Le parler de la Gleize (Bruxelles/Liège 1937) 85. Siehe auch Du Cange, Glossarium VI, 568 (s. v. testis termini).
26. Hugues Lapaire, Le folklore berrichon (Moulins 1945) 16.
27. Le folklore de l'Auvergne et du Velay (Paris 1942) 331.
28. Atlas linguistique et ethnographique du Lyonnais, t. III (Lyon 1956), carte 850.
29. Der Waldbauer in den Landes der Gascogne: Volkstum und Kultur der Romanen 12 (1939) 190.
30. Wohnkultur, Alp- und Forstwirtschaft im Hochtal der Garonne (Hamburg 1938) 84.
31. Günther Fahrholz, Wohnen und Wirtschaft im Bergland der oberen Ariège (Hamburg 1931) 68. – F. Krüger, Volkstümliche Namengebung: Volkstum und Kultur der Romanen I (1928) 243. – F. Krüger, Die Hochpyrenäen. A. Landschaften, Haus und Hof, 2. Bd. (Hamburg 1939) 358.
32. (wie Anm. 1) 69. Siehe auch Johannes Octinger, Tractatus de jure et controversiis limitum (Hannover 1711) 320.
33. Rudolf Böhne, Zum Wortschatz der Mundart des Sárrabus (Südostsardinien) (Berlin 1950) 79.
34. Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz VII. Karte 1421: aus Mangone südlich von Cosenza (Ziegelstücke) und Prestone oben am Splügenpass.
35. wie Anm. 34.
36. A. M. Zandralli, Das Misox (Bern o. J.) 62.
37. Giacomo Schaad, Terminologia rurale di Val Bregaglia (Bellinzona 1936) 34.
38. Andrea Schorta, Lautlehre der Mundart von Müstair (Zürich/Leipzig 1938) 25 u. 129. G. B. Murk, Der Getreidebau im Münstertal: Schweiz. Archiv für Volkskunde 39 (1941/42) 179.
39. Ambros Sonder. Das ländliche Leben der Unterengadiner Gemeinde Tschlin (Schleins) im Spiegel seiner Sprache: Schweiz. Archiv für Volkskunde 40 (1942–44) 207. AIS (wie Anm. 34) VII. 1421.
40. Johann Luzi, Lautlehre der Subselvischen Dialekte (Diss. Zürich 1904) 85.
41. Christian Lorez, Bauernarbeit im Rheinwald (Basel 1943) 101. Allgemein: Carl Berther, Das bündnerische Flurrecht (jur. Diss. Freiburg i. Ü. 1942) 32.
42. Anton Müller, Geschichte der Herrschaft und Gemeinde Flums, 1. Teil (Gossau 1916) 114 (es handelt sich um ein Dokument über einen Alpstreit aus dem Jahre 1475, also um einen sehr frühen Beleg).

43. H. Gabathuler, Wartauer Sagen (Buchs 1938) 117–118 (in einer Sage von einem Marksteinverrückter wird erzählt, er habe den Stein mitsamt den Zeugen versetzt, was sicherlich nur eine literarische Erfindung des Sagensammlers, eines Arztes, ist).
44. Josef Bielander, Grenzen und Grenzzeichen im Wallis: Vallesia 9 (1954) 274.
45. Emanuel Friedli, Bärndütsch. 2. Bd.: Grindelwald (Bern 1908) 177.– Gegend von Biel, 1809 (3 Ziegelstücke): Enquête des Schweiz. Museums für Volkskunde.
46. H. Messikommer, Aus alter Zeit. Bd. 1 (Zürich 1909) 34 (Zürcher Oberland: 3 Ziegelstücke). Emil Stauber, Sitten und Bräuche im Kanton Zürich, 1. Teil (Zürich 1922) 60 (Tösstal: 3 Ziegelstücke). Gottlieb Binder, Kilchberg im Wandel der Jahrhunderte (Kilchberg 1923) 216 (3 Ziegelstücke oder zerschlagene Feldsteine). Werner Weber, Die Terminologie des Weinbaus im Kanton Zürich, in der Nordostschweiz und im Bündner Rheintal (Frauenfeld 1949) 31 und 41.
47. Schweizer Volkskunde 19 (1929) 14 (3 Ziegelstücke). A. Senti, Recht, Brauch und Symbol im Grenzwesen der alten Herrschaft Rheinfelden: Vom Jura zum Schwarzwald 14 (1939) 38 (Kohle; Belege von 1771 und 1784).
48. Enquête (wie Anm. 45): Ziegel, Asche.
49. Schweiz. Idiotikon 3, 1000 (s. v. Lachen), 4, 388 (s. v. March). Rechtsquellen von Basel, Stadt und Land, hrsg. von Joh. Schnell, 2. Bd. (Basel 1865) 148 u. 399. E. Zeugin, Pratteln (Pratteln 1954) 38 (Ziegelstücke, Knochen). Hans Stohler, Zum nachfolgenden Fragebogen über die geheimen Grenzzeichen in der alemannischen Schweiz: Schweizer Volkskunde 37 (1947) 17–21. Hans Stohler, Geheime Grenzzeichen und Gebräuche der Baseltbieter Gescheide: Baseltbieter Heimatbuch 4 (1948) 136–165 (Glasscherben, Ziegelstücke, Kieselsteine, Holzkohle, Knochen).
50. Borne et bornage en Suisse romande: Folklore suisse 33 (1943) 53–59. Siehe auch Glossaire des patois de la Suisse romande 2, 523–525.
51. H. A. Rose, Boundary-Stones in Jersey: Folk-Lore 34 (1923) 161.
52. Die Schriften der römischen Feldmesser, hrsg. von F. Blume, K. Lachmann und A. Rudorff, 2 Bde. (Berlin 1848 u. 1852). I 140–141; ferner I 342, 359, II 237, 275–276. Siehe auch Georg Wissowa, Religion und Kultus der Römer, 2. Aufl. (München 1912) 136–138. Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie 5<sup>1</sup> (s. v. Terminus) 781–784. Roscher, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, 5. Bd. (Leipzig 1916) 379–384.
53. (wie Anm. 52) I, 140 u. 359.
54. Lucas Voch, Unterricht bey vorfallenden Baustrittigkeiten (1780) 2. 97; zitiert bei Fischer, Schwäbisches Wörterbuch 6, 2514 (s. v. Malhaufen). Siehe auch Anm. 9.
55. Philipp (wie Anm. 3) 310. Ohne Lokalisierung: Deutsches Rechtswörterbuch 2, 1296 (s. v. Ei); Schweiz. Idiotikon 1, 15 (s. v. Ei); Horst Kirchner, Die Menhire in Mitteleuropa und der Menhirgedanke (Wiesbaden 1955) 52. Die Bezeichnung „Eier“ ist ein anderer allgemeiner Ausdruck für Zeugen; siehe

- z. B. Octinger (wie Anm. 32) 320; Künssberg (wie Anm. 1) 76 (mit weiteren Verweisen).
56. Wissowa (wie Anm. 52).
57. Verfasser, Kirke og die Schweine: Schweiz. Archiv für Volkskunde 47 (1951) 245-249 (mit Literatur).
58. So Künssberg (wie Anm. 1) 73-74. E. von Künssberg, Rechtliche Volkskunde (Halle/Saale 1936) 133.

### Resumé

#### *Grænsemærkernes europæiske udbredelse*

Grænsemærker, testes termini, er små genstande (flintesten, teglstykker, ler- og glasskår, kul, knogler, sjældnere metalstykker og mønter), som blev lagt efter et bestemt system under grænsestenene (se fig. 1), for at man med fuld sikkerhed kunne bevise stenens rette plads, hvis den var blevet flyttet af grænsekrænkere. Det var naturligvis nødvendigt, at kun nogle få udvalgte personer havde kendskab til disse grænsemærker og sørgede for, at de blev nedlagt i hemmelighed. Derfor findes der i landsbyvedtægterne og retsreglerne for det meste kun antydninger, men ingen nøjagtige angivelser. Eberhard von Künssberg har i sin afhandling om „Hemmelige grænsemærker“ (se anm. 1) undersøgt deres betydning og udbredelse. Künssberg har så godt som ingen oplysninger fra de romanske lande. Her skal kun fremlægges materiale fra disse områder samt supplerende oplysninger først og fremmest fra Østrig, Tyskland, Schweiz og de slaviske områder. Skikkens store udbredelse og dens ensartethed kan ikke forklares ud fra germansk eller romansk ret; den må gå tilbage til romerske forhold. Allerede i de romerske landmålers skrifter bliver disse mærker omtalt; det hedder om dem, at de ikke er absolut nødvendige, men man kan dog anvende dem. Derved tager landmålerne åbenbart hensyn til en ældre, magisk handling, som de ikke ønsker at indføje i deres videnskabeligt-geometriske system, men som de dog ikke vover at forkaste helt. Det har højst sandsynligt drejet sig om tidligere offergaver. Grænsemærkerne, som endnu anvendes, kan uden vanskelighed tydes således: kul og knogler som de i offerilden kastede dyr; skår som rester af offerskålene (hvortil kunne føjes den magiske virkning af det at slå noget i skår); pengestykker som ofre omtales allerede hos de romerske forfattere.

Den foreliggende afhandlings opgave har kun været at belyse et enkelt problem inden for grænsestenenes og grænserettens vidtspændende område: Grænsemærkerne som et fælleseuropæisk kulturfænomen, der bygger på romersk landmålertradition.

# På jagt efter den falsterske hjulplov

Af *N. G. Heine* og *Johannes Lægdsmand*

„De falsterske Plove ligne i alle Dele de sjellandske, undtagen at de fleste af dem ere endnu mere klodsede,“ siger den meget plov-interesserede student C. C. Plesner i 1804.<sup>1</sup> Lidt mere udførligt udtaler den højt ansete landøkonom, professor Gr. Begtrup sig i 1806: „Den falsterske Plov er før og plump, og næsten heel af Bøg. I sin Constitution har denne Træplov det særegne, at Stærten er saaledes dannet, at Plovholderen gaaer ikke bag i Furen, men ved Siden af den. Det har formodentlig sin Grund deri: man har fundet, at det var i fugtige og stærke Jorder, helst ved Vinterpløjning, tungt og vaadt for Karlen at gaae bag i Furen. Paa Ploven er ofte ingen Langjern, thi her pløies meget uden Langjern, som er brugeligt paa Møen. Plovskjæret stikkes i en spids Vinkel mod Jorden, denne brækkes mere op, end skjæres af, hvorved Ploven gaaer tungere. Maaskee er Hensigten dermed, at den lerede Fure derved kunde ligesom brækkes itu, hvorved Harvningen lettes, da de sædvanlige Træharver i Landet ei formaae at sønderrive en sei leret Plovfure. Ploven har Hjul, hvoraf det som gaaer i Furen er et par Tommer større end det andet. Disse i Landet sædvanlige Plove trækkes almindeligen med fire Heste.“<sup>2</sup>

Den, der ønsker at sammenligne denne omtale med de overleverede redskaber, kommer imidlertid i vanskeligheder. På Stiftsmuseet i Maribo findes ganske vist 7–8 hjulplove eller dele af sådanne; men kun én af dem har hjemstedsopgivelsen i orden. Den stammer fra Tågerup på Lolland,<sup>3</sup> og muligvis er også de øvrige plove fra denne ø. På museet i Nykøbing F. findes ikke nogen hjulplov, og gennemgår man Landbrugsmuseets ellers så righoldige

plovsamling, finder man ikke i protokollerne nogen falstersk hjulplov.

Dette synes dog ikke altid at have været tilfældet. Et gennemsyn af det trykte katalog fra Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København i 1888 (3dje Afsnit: Landbruget), hvorfra grundstammen i Landbrugsmuseets samlinger er kommet, viser som nummer 70: „Hjulplov fra Vaalse, Falster. Udstillet af Gaardejer Sonne.“ Altså en falstersk hjulplov.

Hvor er da denne plov blevet af? Ganske vist står der ikke her, således som ud for andre af katalogets numre: „Skænket til det paatænkte Landbrugsmuseum“, men: Udstillet af Gaardejer Sonne (utvivlsomt en trykfejl for Sommer, hvilket navn nævnes i flere dokumenter sammen med hans hjemsted, Nr. Alslev). I Landbrugsmuseets ældste protokol findes ploven fra Vålse med gårdejer Sommer som sælger, så ploven må være overgået til museet fra udstillingen. Få år senere i 1898 forfærdigede museets leder, den senere statskonsulent K. Hansen et seddelkatalog, hvoraf kun en lille del er bevaret (om det nogensinde har været komplet vides ikke). Allerede her synes ploven forsvundet.

Dette hænger sikkert sammen med, at K. Hansen ved udpakningen af de fra udstillingen ankomne kasser med genstande har været i vildrede med flere af plovenes identitet, hvilket fremgår af blyantsnotater med hans karakteristiske håndskrift. Nummermærkerne – vistnok store papskilte – må være faldet af, hvad der ikke kan undre, når man ser, at rydningen af den store udstilling er sket med forbavsende hurtighed. Det drejer sig om fire plove, der allerede i den første museumsprotokol er forsynede med spørgsmålstegn, nemlig 1. „Sex-hestes Hjulplov. St. Valby, Kjbhvns Amt. Skænket til det paatænkte Landbrugsmuseum af Gaardejer A. Olsen.“, 2. „Plov fra Jæderen, Norge fra Slutningen af forrige Aarhundrede. Skænket af Landbrugsdirectør Smitt til det paatænkte Landbrugsmuseum.“, 3. hjulploven fra Vålse og 4. en hjulplov skænket af L. Jensen, Søholmgård, Valby, der ikke er optaget i det trykte katalog, men som findes i en håndskrevet fortegnelse.

Da netop disse plove må anses for at være nogle af Landbrugs-

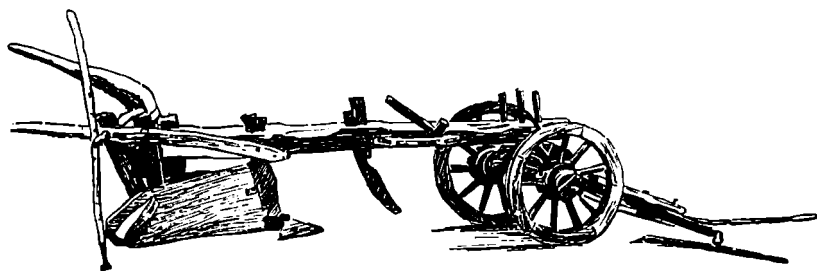


Fig. 1. Hjulplov på udstillingen 1888. Tegning i Illustreret Tidende nr. 38. 1888.

museets klenodier, er det forståeligt, at K. Hansen gennem årene har arbejdet med deres identificering, hvilket fremgår af diverse blyantsrettelser i de senere protokoller. Interessen har især samlet sig om to plove med de nuværende numre L 293 og Ladelund 1120, der med sikkerhed kan påvises ud fra seddelkatalogets kortfattede beskrivelser. Her er L 293 oprindeligt ført som skænket af landbrugsdirektør Smitt, Norge; men dette er senere rettet til: Plovens oprindelse ubekendt. Nummer 1120 er ført lige omvendt. Disse rettelser går igen i den næste protokol (påbegyndt ca. 1900), hvor de er opført under numrene 2260 og 2261; men også her er der rettet med blyant, så at 2260 opgives at være fra Norge (dog med spørgsmålstegn) og 2261 fra L. Jensen, Søholmgård, Valby. I samme protokol er nummer 2254 en hjulplov skænket af A. Olsen, St. Valby, mens Vålse-ploven stadig er forsvundet.

I 1906 oprettedes der tre filialmuseer, hvortil dele af samlingerne overførtes, og nye protokoller affattedes med de særlige nummersystemer for museerne, der anvendes den dag i dag. Her er nummer L 293 (den tidligere 2260) opført som værende fra Norge. Den er forblevet i museet i Lyngby, mens den tidligere 2261 kom til Ladelundfilialen. Den fik her nummer 1120 og opgives også at være den norske plov, der altså herefter skulle findes to steder.

At der er noget galt med den norske plov er tydeligt, men også af andre grunde melder tvivlen sig om dens identitet. Landbrugsdirektør Smitt sendte en samling karakteristiske, norske landbrugsredskaber til udstillingen i 1888; men hjulplove var langtfra

karakteristiske for dette land, ja har næppe nogensinde været i virkelig brug. Det synes derfor urimeligt, at han skulle have medsendt en hjælplov, hvis han virkeligt var faldet over et sådant unikum. I det trykte katalog fra 1888 omtales den da også kun som „plov“ og er ikke optaget mellem hjælplovene, men mellem svingplove.

For at kunne finde den falsterske plov, måtte man først identificere den norske, og dette viste sig ikke vanskeligt. På Mallingsfilialen stod indtil i fjor en plov, der i protokollen kaldtes „krog“; men som manglede alle oplysninger. Det drejede sig imidlertid om en såkaldt „grindard“ eller måske snarere en „grindplov“, idet den synes at have haft et par rudimentære muldfjæl eller -strygere. Typen er utvivlsomt karakteristisk for landskabet Jæderen (Jæren) i SV-Norge,<sup>4</sup> og det synes uden for al tvivl, at vi her har den plov, der var sendt af landbrugsdirektør Smitt i 1888. En forveksling med Ladelund 1120 må på et eller andet tidspunkt have fundet sted. Her kommer et gammelt interiørfotografi fra den ældste museumsbygning til hjælp! Det viser tydeligt, at de to plove her var placeret tæt op ad hinanden. På „krogen“ skelnes et stort papnummer, hvor dog kun det første ciffer, et 7-tal, kan læses, mens man af andet ciffer kun kan se, at det ender med en bue for neden. Der kan altså kun have stået 70, 73, 75 eller 78, og da den norske plovs udstillingsnummer er 75 og da numrene 70 og 78 er identificerede og nummer 73 ikke er indgået til museet, må den norske plov endnu da have båret sit oprindelige nummer. Senere må dette være faldet af og fejlagtigt blevet påsat naboploven den nuværende 1120.

Problemet med den norske plov synes løst; men tilbage står tre andre: Falsterplove, samt de to plove fra Københavns amt, A. Olsens fra St. Valby ved Roskilde og L. Jensens fra Søholmgård i Valby ved København. Vil det være muligt også at identificere dem?

A. Olsens plov skulle ifølge protokollerne findes på Ladelund under nummeret 1118; men ved gennemgangen af dette museum i 1959, fandtes nummeret ikke her. Derimod var nummer 1120



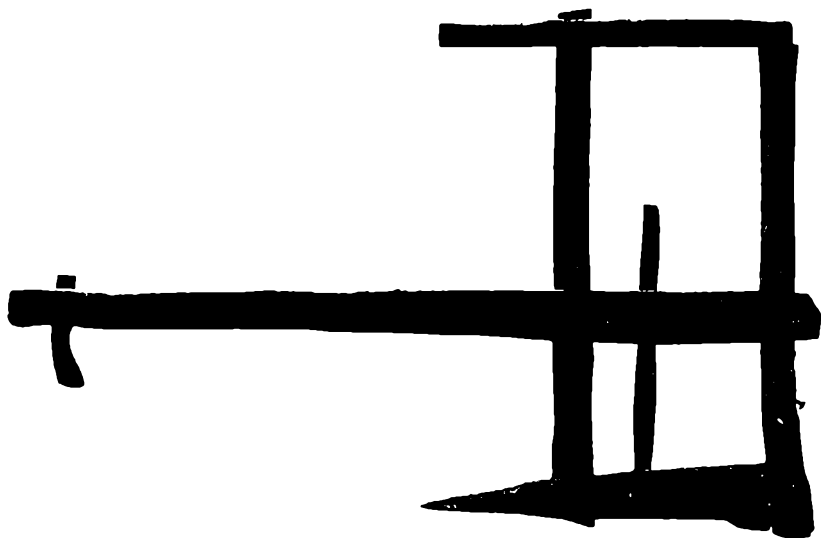


Fig. 2. Plov fra Jæren i Norge, indgæet 1888. Ambroos fot. 1960.

uden proveniens, efter at det var påvist, at den ikke var den norske plov. Et nærmere studium af denne interessante plov var nødvendigt, og den hentedes til Lyngby til undersøgelse og konservering. Den mulighed forelå, at vi her stod over for den falsterske plov, selv om den ikke rigtigt svarede til Begtrup's beskrivelse. Dens ejendommelige stjært med en svær opstander og et bagudrettet håndtag kunne tale herfor, idet den kunne have en vis lighed med en plov fra Lolland i Maribo museum og med nogle rester af hjulplove fra Møen i Stege museum.

En nøjere granskning af denne plov viser, at der på siden af åsen findes nogle blyantsmærker, hvoraf et tretal lader sig tyde; men et lidt ældre detailfotografi viser med al tydelighed, at her har været skrevet: Lb/3 med smuk klar skrift. „Løbenummer“ 3 findes kun i de ældste indsamlingslister til 1888-udstillingen og er her netop den af A. Olsen skænkede plov fra St. Valby, der senere savnedes i Ladelundfilialen, hvortil den skulle være ført fra Lyngby. Ploven er omtalt af Axel Steensberg<sup>5</sup> som Ladelund 1120 og en nøjere beskrivelse skal derfor ikke gentages her, kun bør det måske nævnes, at der nylig er rejst tvivl om dens særegne stjærts ægthed.

Den består af en 73 cm høj, firsidet opstander, hvori er indtappet et 59.5 cm langt, noget tilspidset håndtag. Begge dele er ligesom den svære træ-slæbebøjle på åsens venstre side smukt forarbejdet af egetræ og virker nærmest, som om de var fremstillede af en dygtig håndværker med moderne værktøj. En gennemgang af Det kgl. Landhusholdningsselskabs arkiv, der nu findes på Erhvervsarkivet i Århus, har bragt en regning for dagen, der viser, at man efter udstillingens lukning i 1888 har betalt snedker Jensen i Lykesholmsalle bl. a. for to nye „plovhorn“. Et sådant findes på ploven Ladelund 1128, men ellers kun på nærværende plov, og den mulighed foreligger, at snedkeren ikke har kunnet skaffe et passende stykke træ til en af de sædvanlige, knæbøjede stjærte, der ellers findes på sjællandske hjulplove, og derfor har udført denne i to stykker; men som nævnt er den ikke uden paralleller, og den kan være en nøje kopi.

Endnu mangler vi at finde ploven fra Falster og den fra Søholmgård i Valby. Om denne sidstes udseende ved vi intet; men der findes i Ladelund en defekt plov – nummer 1128 – der iflg. protokollen skulle stamme fra Holsted i Ribe amt. Alt tyder dog på, at dette er forkert, og at en forveksling også her har fundet sted. Dens rette ås uden jernkam, dens jernsule, dens svære, svejfede stjært og ikke mindst dens korte, skråt afskårne muldfjæl med stryger, alt peger hen på Sjælland. Den mulighed foreligger derfor, at vi her står over for ploven fra Søholmgård, og dette bekræftes af, at det netop er denne plov, hvis stjært synes ny, og at vi altså her kan have det andet af de to „plovhorn“, der lavedes i 1888.

Tilbage står nu kun Falsterploven, og tilbage står den hjulplov på museet i Lyngby, der nu optræder med nummeret L 293. Denne plov er måske den mest karakteristiske og den hyppigst afbildede af alle museets hjulplove, idet den på grund af sin grove forarbejdning og massive tyngde virker særlig gammel. På et vist tidspunkt har man betragtet denne plov som den fra Søholmgård i Valby; men noget taler imod denne identificering. Meget ville have været lettere, hvis vi i dag havde haft nogle af opstillingsbillederne fra den store udstilling. Sådanne har eksisteret; men det

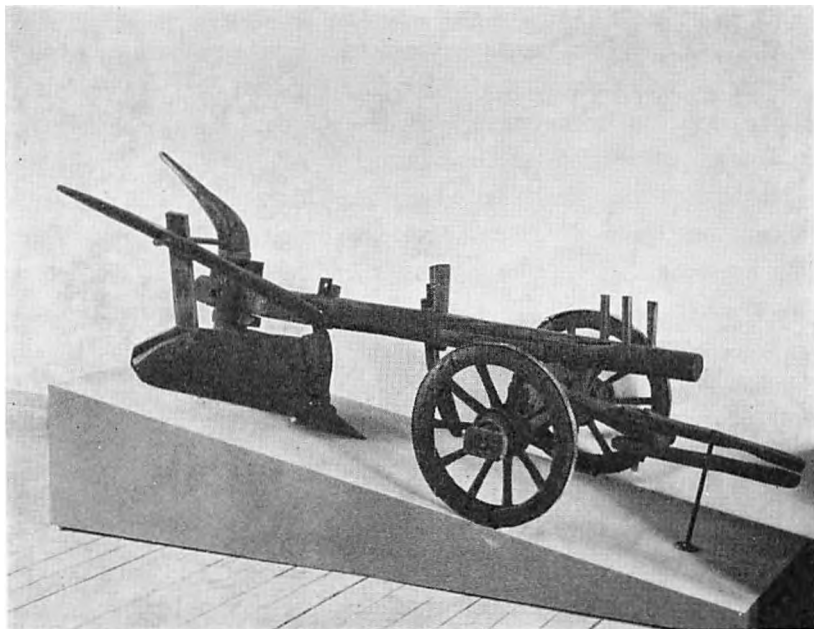


Fig. 3. Landbrugsmuseet nr. 293. Ambroos fot. 1960.

har ikke været muligt at finde dem. Til alt held findes dog i *Illustreret Tidende* nr. 38 fra 1888 gengivet en tegning af forskellige landbrugsredskaber på udstillingen, hvoriblandt en hjulplov. Tegningen synes udført med dygtighed og omhu og gengiver så mange detaljer, at der ingen tvivl kan herske om, at dette er den plov, der nu bærer nummeret L 293. Ganske vist er den på tegningen forsynet med en højrestjært, der senere må være forsvundet; men en undersøgelse viste så tydelige spor af, at en sådan har været påsat, at man ikke tog i betænkning at rekonstruere den efter tegningen. Det lykkedes også at identificere den på tegningen gengivne hjulförstilling. Den var anbragt for en anden plov (L 299); men dens karakteristiske trækanordning og hjul svarede nøje til tegningen, og dens slidmærker passede udmærket til åsen på L 293.<sup>6</sup>

Ud fra denne tegning turde der ikke kunne herske tvivl om, at

netop denne plov har været udstillet i 1888; men af uidentificerede plove fra det trykte katalog mangler nu kun den falsterske plov. Ploven fra Søholmgård findes som nævnt ikke heri, og de håndskrevne lister over indgåede genstande tyder på, at den først er indkommet efter udstillingens åbning.

Kan denne plov da stemme med den falsterske plov? Lad os se lidt nærmere på L 293. Den er svær og tung og næsten helt af træ. Den klodsede, lige ås er af bøg, stjærten af eg.<sup>7</sup> Kun skær, løb og sule er af jern, idet muldfjælen består af en svær, skruet træplade uden jern men med en træstryger. Også landsiden er lukket med en træplade. På åsens venstre side sidder en kraftig slæbebøjle af træ. Åsens længde er 1.90 m. Stjærtens højde over løbet er 0.80 m. Muldfjælens længde er 0.78 m og dens højde 0.26 m. Skæret er kun lille, 0.18 m bredt, derimod er sporvidden stor, hele 0.87 m. Hjulene er næsten ens i tværmål. Furehjulet har en diameter på 0.62 m og det andet hjul på 0.59 m. Begtrup nævner, at den falsterske plov ofte er uden langjern. Et sådant findes ganske vist på 293; men et nærmere eftersyn viser, at langjernshullet udmærket kan være lavet senere. Det synes ret frisk udsavet og bærer kun ringe spor af brug, og det er ikke som på alle museets øvrige hjulplove forstærket med nogen form for jernbeslag. Hertil kommer, at stjærten er vredet påfaldende til venstre, således at karlen, som Begtrup også nævner, kan have gået på land under arbejdet. Endeligt skal det nævnes, at det lille skær netop har en så skrå stilling, at det mere må have brækket jorden end skåret den og altså nøje svarer til Begtrups beskrivelse også på dette punkt.

Endnu et lille fingerpeg giver tegningen i *Illustreret Tidende*. Lænet mod hjulploven står her plovkæppen, der er udstyret med et gaffelformet jern. Der findes på museet to sådanne plovkæppe, og den ene af dem er indsendt fra Falster af Karen Toxværd. Den anden er uden oplysninger og kan være den, der har fulgt ploven. Dette lader sig ikke i dag afgøre; men også dette træk peger jo hen på Falster.

Den falsterske plov, der ifølge kataloget fandtes på 1888-udstillingen, og som efter den første museumsprotokol er overgået

til Landbrugsmuseet, kan ikke senere være forsvundet. Den er købt til udstillingen – ganske vist for den rimelige pris af 10 kr. – men man har dog dengang ikke betalt for en defekt plov, og en hel hjulplov kan ikke forsvinde på et museum. Da de øvrige hjulplove på udstillingen nu synes identificerede, og da hjulploven nummer L 293 udmærket synes at svare til Begtrups beskrivelse af den falsterske plov, turde det være tilladeligt hermed at betragte Landbrugsmuseets falsterske plov som fundet.

*Noter*

1. Nordisk Landvæsens og Landhuusholdnings Magazin, 2. årg., 2. bd. Kjøbenhavn 1804, p. 262.
2. Beskrivelse over Agerdyrkingens Tilstand i Danmark, IV, Kjøbenhavn 1806, p. 794.
3. Foto i P. Michelsen, Danish Wheel Ploughs, Copenhagen 1959, fig. 31 a–b.
4. Landbrugsmuseet skylder såvel Hilmar Stigum, Norge, som Ragnar Jirlow, Sverige, tak for denne identificering.
5. Den nordvestjyske Hjulplov, Sprø og Kultur, 1938, p. 153 f. og fig. 22–24.
6. Ploven er gengivet med andre forstillinger og uden højrestjært bl. a. i A. Steensberg, Trilleploven, Sprø og Kultur, 1936, fig. 2 og P. Michelsen, Danish Wheel Ploughs, 1959, fig. 31 a–b.
7. Landbrugsmuseet skylder professor, dr. phil. Knud Jessen tak for hans undersøgelse af træet i denne plov.

# Några äldre brödtyper i Sverige

Av Gösta Berg

Äldre brödtyper i Sverige ha under senare år särskilt uppmärksammats av Åke Campbell, som framlade sina forskningsresultat i två stora arbeten. I det ena, *Äldre svensk brödkultur i belysning av 1880-talets allmogebröd* (1945), gav han en systematisk översikt över de folkliga huvudtyperna av vardagsbröd på 1880-talet och deras näringsgeografiska och arbetstekniska förutsättningar. Fem år senare utkom *Det svenska brödet* (1950), som i mera populär form redovisar samma forskning, men här på åtskilliga punkter fördjupade och kompletterade, därtill belysta av ett rikt och värdefullt bildmaterial.

Särskilt i det senare av dessa båda arbeten har Campbell indragit historiskt material i diskussionen och även sökt värdesätta de faktorer som tid efter annan påverkat den folkliga brödkulturen och tillfört den nyheter av olika slag. Han har härvid fäst uppmärksamheten vid de militära brödtyperna, som han är benägen tillmäta relativt stor betydelse i detta sammanhang.<sup>1</sup> Mindre intresse ägnar Campbell åt yrkesbageriet i städerna, som helt visst också vore väl värt ett ingående studium. Det skall emellertid gärna erkännas, att hithörande forskningsmaterial är mycket splittrat, på många punkter också ganska torftigt.<sup>2</sup> Här skall blott en detalj göras till föremål för behandling, nämligen frågan om det yrkesmässiga bagerihantverkets produkter i äldre tid. Myndigheternas föreskrifter i form av månadstaxor och liknande handlingar ge liten ledning, då de uppenbarligen endast äro avsedda att ge allmänna riktlinjer för bedömande av prisfrågorna och därför i huvudsak ta sikte på kvalitet och kvantitet hos de saluförda bröden.



Bild 1. Stockholms bagareämbetes låda, sannolikt en gåva till ämbetet 1679 av bagaremästaren Peter Hans, född i Brested i Holstein och död i Stockholm 1679. Nordiska museet.

En hittills föga utnyttjad källa till kunskap om de av stadsbagarna framställda brödtyperna äro uppgifterna om de mästerstycken som förelades en gesäll som önskade bli ämbetsbroder. Dessa mästerstycken voro i vårt land inte fastställda i för ämbetena gällande statuter utan bestämdes vid varje ifrågakommande tillfälle. Härigenom skulle man kunna tro att arbetsuppgifterna motsvarade aktuella förhållanden, men man bör säkerligen försiktigtvis räkna med en viss konservatism, som gjorde att redan föråldrade brödtyper blevo ihågkomna i dessa sammanhang. Från Lübeck uppges att bagarna tills i mitten av 1800-talet som mästerstycke tillverkade en speciell brödtyp, s. k. Dreitimpen, om vilka mera i det följande, men då ingen gesäll hade lärt sig detta, måste ständigt den ende häri kunnige mästaren mot hög betalning hjälpa till med sin konst.<sup>3</sup> En så stark retardering bör emellertid, såsom erfarenheten även från andra yrken visar, ha

varit ett undantag och är säkerligen närmast att betrakta som en kuriositet.

Enligt en anteckning på tyska på Stockholms bagareämbetes eget exemplar av den för ämbetet av överståthållare och magistrat den 14 februari 1659 utfärdade gillesordningen bestod mäterstycket på den tiden av följande: „1:o Sudna Kringlor för 1 öre; 2:o Simlor och Kringlor, med mjölk bakade, för 3 öre; 3:o fint Rågbröd 3 öre; 4:o Knosterbröd 1 Daler; 5:o Grannsura Limpor 2 stycken, den ena för 1 Mark, den andra för half Mark och 6:o Groft bröd, för en half Mark.“<sup>4</sup> Gillesordningen synes numera vara förkommen, liksom inte heller några protokoll finnas bevarade från denna tid.

Från en något senare tidpunkt anför Hjalmar Wallgren en handling från 1675, där det säges „att i bagareämbetet den tiden icke gjordes något mästarestycke, utan när mästaren gav gesällen det vittnesbörd att han väl kunde baka bröd blev han i ämbetet inskriven“. Men det troliga är att det här endast gällt ett mera tillfälligt avsteg från praxis och att kravet på mästarestycke i huvudstaden liksom på andra håll i landet kvarstått till dess att det mera allmänt avskaffades under 1700-talets andra hälft. I ämbetets bevarade protokoll från åren 1825–48 antecknas genomgående, att gesällerna befrias från kostsamma mästerprov genom erläggande av en frivillig gåva av 50 Rdr banco till lådan.

Under alla förhållanden krävdes under 1700-talet mästerstycken inom ämbetena i andra svenska städer. Det är emellertid inte alltid som de bliva beskrivna i protokollen.<sup>5</sup> I Norrköping sker så första gången den 22 maj 1714, då gesällen Petter Kröger förelägges följande: „åthskillige slags bröd utj en wärma Nembl. Sudna Kringlor, wettesimblor, gransura limpor Skiön Rågen och en hwetegalt med bilde på och grofft grisselbröd som [han] skall till nästkommande tysdag förfärdiga och om onsdag uppvisa.“ Den 26 maj uppvisades mästerstycket och befanns „öfwer alt så conditionerat at så wäl det ena som det andra wara en dehls Skårplupit stött, degbaakat, bränt, fläckat, nederfallit och ofacionerat, så att intet stycke kunde ansees för gilltigt el.



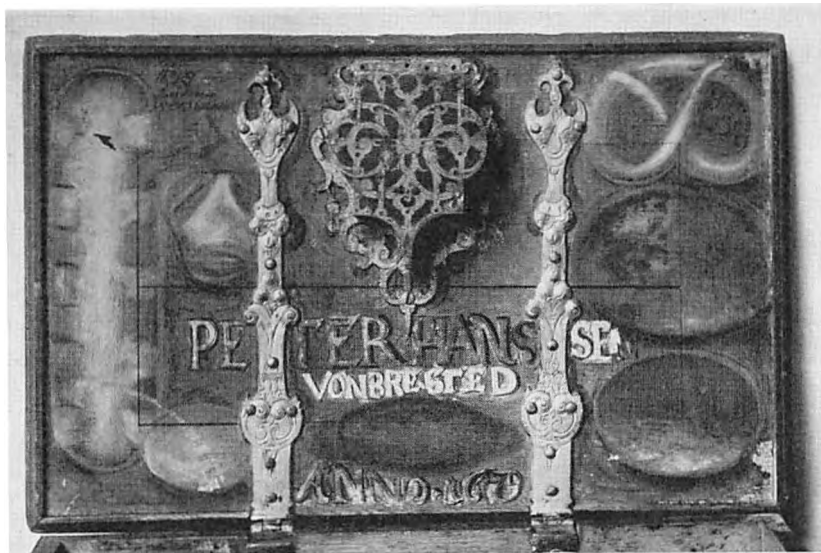


Bild 2. Målningen på insidan av locket till Stockholmsämbetets kista.

swarsgått. De förordnade Skådemästare tillspordes med hwad Maneer han handteradt detta ofwanförda upwista brödet, emedan det till alla dehlar befinnes så illa wara handterat och Conditionerat. Hwarpå Mr Olof Hagman och Mr Jöns Olsson som skådemästare warit berättade, att han intet handterat detta förelagda Mästerstycke, som andra efter wanligheten wyd Mästerstyckets görande brukat, som är att insättia alt brödet på en gång utan så snart han insatte en dehl af Kringlor satte han sedermera in de andra dock dett öfriga på en gång. Gesällen Kröger tillfrågades om han wyd detta sitt upwiste förmente Mästerstycke har att påminna. Hwartill han swarade, att som [han] i Stockholm warit närwarande wyd Mästerstyckets förfärdigande, hwarest han så wäl som andra hafwa hulptit till att hielpa dem som sådant Mästerstycke giort, men nu har han warit ensam, hwar wyd han dock giort sin högsta flyt. Der på swarade ålderman, att så mycket till hans hielp her wyd nödigt warit, så har han fått ett skiäligt assistance, och således i detta måhl ej kan säja sig warit alldeles ensamb och hielpelöös, utan fått hielp till wattens inbärande,

Kringlors uttagande uhr grytan och simblors som Kringlors strykande samt bildernes på läggiande dock allt efter hans egen Disposition . . .”.

Efter överläggning beslöt ämbetet att inte godkänna provet och till bevis på hur det var beskaffat inlöste och behöll man „16 st. Sudna Kringlor, 2<sup>1/2</sup> semblor oraspade, 2<sup>1/2</sup> limpor gransichtat, 1<sup>1/2</sup> Skiön Ruggen, 1<sup>1/2</sup> groft grisselbröd och 1/2 giuhlgalt“. Den 16 juni gjorde Kröger ett nytt mäterstycke som gillades men som ej beskrevs.

Den 21 november 1720 förelägges gesällen Petter Wollgren följande mäterstycke:

1. Sudna Kringlor med smör och egg utj.
2. Fyra hwete simblor dito.
3. Andra hwete Kringlor med Corinter smör och Egg.
4. Tree a 4 st. Juhlkusar med smör Egg och Corinter med bilder ofwanpå.
5. Gransura limpor.
6. Skiön Råggen.
7. Andra Grisslebrön aflånga, och andra skurna mittöfwer.
8. Anckarståckar, af sämbre Miöl med Kumming på.

Alltsammans bakas och insättes i een hetta på een gång i Ungen.“

Slutligen förtjänar nämnas att gesällen Petter Holm den 30 oktober 1746 uppvisade ett mäterstycke bestående av 8 brödsorter. Under den följande festmåltiden beskyldes åldermannen av de två skådemästarna för att ha pålagt Holm för mycket mäterstycgearbete. Någon beskrivning lämnas emellertid inte.

I Kalmar bagarämbetes protokoll antecknas den 27 november 1758 att gesällen Schnell, utlärd i Lybeck, blivit förklarad som mästare i Västervik och är „wanligit och approberat mäterstycke Embetet företedt“. I fortsättningen betalas lösen för mästarprouven med 50 daler, senare 10 Rdr banco. Men den 17 mars 1773 sökes mästerschap i Marstrand för gesällen Schröder och den 12 oktober erhåller man bevis, att han gjort ett försvarligt mäterstycke.

Den 9 juni 1775 begär emellertid gesällen Carl Sjöberg, utlärd

i Göteborg, burskap i Kalmar och skall „så i hvete- som rågrbröd sitt mästare stycke arbeta och fullborda . . . skall detsamma bestå uti följande, neml.:

Sex st. knosterbröd til 16 ./.. srmts värde för stycket.

Sex st. miölk kringlor á 6 ./.. st.

Sex st. sudna dito á 6 ./.. st.

Twänne Hiule kakor á 1 R 16 ./.. st.

Twänne kusor á 1 R 16 ./.. st.

Sex runda semlor á 4 ./.. st.

Sex långa dito á 4 ./.. st.

Sex st. schönrågen eller greslebröd, dito sötsura af råg á 8 ./.. st. Börande wigten, efter dessa priser wara på hvarje sort . . . efter den warande taxan för denna månad. Den 29 i samma månad uppvisas bröden, varvid befanns att knosterbröden, mjölkkringlorna och de andra kringlorna höllo riktig vikt, men att julkakorna och kusarna voro för små, medan de runda och långa semlorna vägde 3 lod för mycket och schönroggen och de sötsura limporna hade inemot 4 lods övervikt. Därefter lät ämbetet uppskåra alla brödsorterna, varvid erfors att knosterbröden, båda kringlesorterna och schönroggen eller grisslebröden voro väl bakade, men övriga sorter degbakade och inte tillfullo utbakade. Sjöberg fick göra om de misslyckade bröden den 19 juli.

Exakt samma mästerstycke – givetvis med omräknade priser – förelades sedermera 1783 gesällen Peter Westerström från Stockholm och Göteborg (19/9) och 1784 gesällen Fröling (5/10). I fortsättningen blir regeln att mästarproven ersättas av kontant betalning till lådan.

I Kristianstad nämnas mästerstycken utan närmare uppgift om deras karaktär 1688 och 1695. Den 12 november 1702 förelägges emellertid gesällen Bengt Rasmusson att som sådant utföra „2ne Julekakor“, vilka vid ett följande sammanträde godkändes. Detta inte särskilt omfattande prov blir sedan regel i ämbetet, fastän det 1719 och 1723 utökades till 3 kakor och stundom minskades till endast „en stor kaka“ (1733, 1735 och 1743). Beskrivningen av kakornas utseende saknar emellertid inte in-





Bild 3 och 4. Välkomna av silver som tillhört Stockholms Bagaregesällskap. Tillverkad 1725 av Friedrich Heinrich Klinck, tyskfödd mästare i Stockholm 1723. Hallwylska museet.

tresse i detta sammanhang: 2 stycken välbakade och beprydda julekakor efter den modell som åldermannen honom pålagt (29/4 1713) – tvenne väl utsirade kakor (26/8 1715) – trenne stora vetekakor (24/3 1719) – trenne stora vetekakor (intet av värde att påminna, allenast de voro litet spruckna omkring krantsen) (16/10 1723) – tvenne stora kakor, men med flera fel: 1. är det brutet och bränt både över och under. 2. äro kakorna små och illa skurna. 3. är allt för mycket socker och smör inlagt i degen. Ogillades (8/4 1730) – en stor vetekaka med figurer på (26/5 1743) – tvenne stora vetekakor med figurer på (5/6 1750).

I Ystad betalas 1690 lösen för ett mästerstycke, men från 1708 nämnas sådana som bestå av „allehanda slag Brödh“. År 1717 sker en specificering: Lybiska limpör, Stralsunder dito (?), Jul-

kakor och allehanda slag vitt bröd. Mästarna sakna semlor, limpor, vetelevar och små kringlor, som gesällen säger sig inte ha haft tid att baka, eftersom han var alldeles utan hjälp. 1736 omtalas ett mästerstycke bestående av Julekakor, Knäppekakor, Stralsunderlimpor och annat mera av vete, såsom ock åtskilligt rågbröd och grisslebröd, semlor och mera. En mera detaljerad redogörelse för ett sådant ges 1742: Julekakor, Knäppekakor, kokte kringlor och smörkinglor, Rostockerbröd, Stralsundska limpor, Schillingkakor, smörskorpor, vetebröd, lybska strumpor, allt av vete, samt Grisselbröd, Stralsunder tre knust, rågsemilor och rågskorpor. Mycket närstående är ett annat samma år – här talas emellertid om „treknust“ utan föregående bestämning, varjämte rågskorpor utbytts mot „runda bröd“. Sedermera sägas mästerstyckena vara efter vanligheten och utbytas omkring 1750 vanligen mot pengar.<sup>6</sup>

Man har skäl att misstänka att den utförliga protokolleringen av mästerstyckena framförallt skedde i mera dubiösa fall, beträffande främmande gesäller som sökte inträde i ämbetet, när en sökande av ett eller annat skäl på förhand var misshaglig etc. Men detta minskar givetvis inte nämnvärt materialets representativitet. Vad som då i första hand överraskar är de stora olikheterna mellan proven – och kraven – på olika håll. Det är svårt att uppfatta detta annat än som en återspeglning av lokala kostvanor, vilket i sin tur skänker uppgifterna ett ökat intresse. Man skulle eljest vilja tänka sig att den relativt stora rörlighet, som kännetecknade skråorganisationen och som rätt väl kommer fram även i ämbetsprotokollen, borde ha utövat ett normaliserande inflytande.

I detta sammanhang hade det givetvis varit av stort värde att kunna jämföra de svenska mästerstyckena med sådana på andra håll. Här om synas emellertid hittills i tryck föreligga endast sporadiska uppgifter. I skråordningen för bagarna i Bergen 1597 skall som mästerstycke nämnas „kringler, vegger og små skonroggen“<sup>7</sup> och i Kristian V:s artiklar 1683 för bagarelagen i hela riket stadgas, att det skall bestå av „Hvede-simler, Smør-



Bild 5. Knust. Rekonstruktion efter brödbild i Stockholms-ämbetets låda.

Kringler, Rug-Simler og Skønrogen-Brød" (§ 4). Fredrik Wallem har framdragit ett magistratprotokoll från 1728, av vilket framgår, att mästerstycket vid denna tid i Trondheim omfattade fem sorters bröd, nämligen „smørkringler, hvedesimler, rugsimler, strømper og overskaaren brød“.<sup>8</sup> De medeltida bagarartiklarna för Slesvig 1418 och för Slagelse 1471 nämna som sådana „schon rogggen und wegge“, respektive „tvænnæ bæchter fore oldermantz offn, en hwedhebrødh oc en rwbrødh.“<sup>9</sup>

Hur sprött det svenska materialet än är, synes dock åtskilligt stå att utläsa ur de tillgängliga uppgifterna, när de jämföras med det lilla vi eljest veta om brödkulturen i städerna i äldre tid.

I anteckningen om det stockholmska mästerstycket fäster man sig till en början vid knosterbrödet, som återkommer i Kalmar och som uppenbarligen motsvaras av „Stralsunder tre knust“ och „treknust“ i Ystad. Ordet betyder på modern tyska 'skorpa', 'skalk', 'kant' (på bröd) men i detta sammanhang snarast 'ända'. Det gäller med andra ord här vad som på tyska också kallas Dreitimpfenbrot, en treuddig brödtyp som i något växlande utformning är känd i tyska bildframställningar redan från början av 1300-talet. Hel-muth Plath, som sammanställt ett värdefullt material om dess

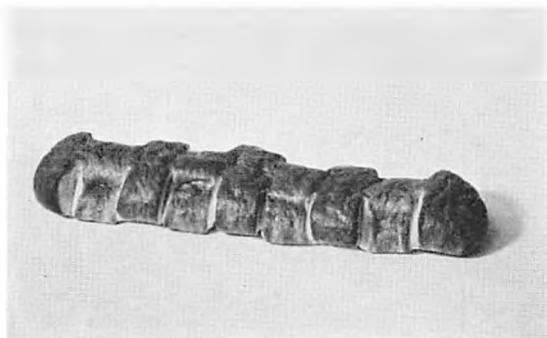


Bild 6. Schönruggen (?).  
Rekonstruktion efter brödbild  
i Stockholmsämbetets låda.

historia, har i anslutning till en tidigare tysk forskare ansett sig kunna urskilja den som en nordvästeuropeisk företeelse.<sup>10</sup> Sedermera ha dock uppgifter framkommit, som visa att samma slags bröd uppträder redan i det gamla Egypten (fynd i British Museum från 2100, resp. 1250 f. Kr.).<sup>11</sup>

Av stort intresse är att även bildframställningar av knosterbröd äro anknutna till bagareorganisationerna i huvudstaden. Det uppträder sålunda på ämbetets sigill, bild 9, vilket tyvärr dock inte är daterat.<sup>12</sup> Så är för övrigt fallet på motsvarande sigill för flera ämbeten ute i landet: Malmö 1500-tal (?) och 1668, Karlshamn 1741, Varberg 1749, Uddevalla 1750 och Västervik 1763. Av dessa är bilden på det yngre Malmösigillet av särskilt intresse, därför att brödet här är av Plaths typ 3 med små kulor på utstickande ändar, medan i varje fall de svenska bilderna snarast hänföra sig till hans båda övriga typer 1 och 2.

Men även andra bilder finnas. Ett knosterbröd ses sålunda på den instruktiva målning, som pryder insidan av locket till Stockholmsämbetets låda från 1679, bild 2 (jämför rekonstruktionen bild 5). Och slutligen uppträder det på en av bagaregesällskapets båda välkomnor från 1725, bild 3-4. Locket krönes här av en mansfigur i mössa och lång arbets skjorta med ärmarna uppvikta. I handen håller han ett „knosterbröd“, vilket enligt en beskrivning från 1849 „fordom utgjorde bagarnes mästerstycke“.<sup>13</sup>

Gösta von Schoultz har i sin kommentar till de svenska bagar-





Bild 7. Kringla.  
Rekonstruktion efter brödbild  
i Stockholmsämbetets låda.

sigillen identifierat det tresidiga knosterbrödet icke blott med Dreitimpenbrot utan även med „Schönroggen“, en ofta förekommande brödterm som närmast avser råvaran, väl snarast rågsikt. Han följer härvid C. Nyrop, som sluter sig till att dessa senare bröd hade tresidig form av „det gamle brabantiske Ord, at de nuværende Byer: Löwen [Louvain], Brüssel og Antwerpen ligge for hinanden 'als ein geknutzeter (d. e. sammentrykt) schonrogge', ti saaledes ligge de virkelig“.<sup>14</sup> Om detta är riktigt föreligger sannolikt en skiljaktig terminologisk utveckling i Danmark (och Belgien) gentemot Sverige (och Pommern). Härpå kan även en notis från Bergen 1564 tyda, då i Absalon Pederssøns Kapitelsbog antecknas ett himmelstecken, likt ett glödande svärd som slog tre gånger mot jorden och sedan skildes i tre delar, „ligevis som tre skonroger med knopper paa.“<sup>15</sup>

Det skulle eljest ligga nära till hands att tolka det egenartade brödet längst till vänster i lådlocket 1679 såsom en Schönroggen, men det må erkännas att detta inte är mycket mer än en gissning från min sida. Samma brödtyp uppträder även på ämbetets sigill och dessutom i följande städer: Karlskrona 1716, Jönköping 1749, Uddevalla 1750, Västervik 1763, Örebro 1776, Linköping (bild 10), Norrköping och Uddevalla, de tre senare utan årtal.<sup>16</sup> Anmärkningsvärt är att detta bröd alldeles saknas på de av Nyrop publicerade danska sigillen. Däremot är skaftet på det stockholmska gesällskapets välkomma 1725 utformat till likhet med två

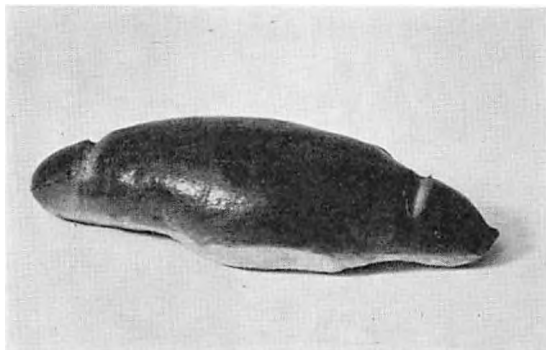


Bild S. Timpe  
Rekonstruktion efter brödbild  
i Stockholmsämbetets låda.

sammanlagda bröd av denna typ, som 1849 säges vara „ett slags bröd, s. k. skönråg“.

Det är svårt att avgöra, hur säker sistnämnda tradition kan vara. Den omständigheten att i Kalmar knosterbröd och schönroggen samtidigt ingå i ett mästerstycke synes emellertid utesluta, att det kan gälla samma slags bröd. Däremot likställas här schönroggen och grisslebrödet, vilka sålunda kunde vara identiska produkter. Jag återkommer till denna fråga i det följande. Vad schönroggen beträffar uppträder termen allmänt redan på 1400-talet i Stockholms tänkeböcker.<sup>17</sup> Det är sannolikt att kvalitetsbeteckningen schönroggen på olika håll och århundradena igenom inte alltid motsvarades av samma utformning.

I det stockholmska mästerstycket ingingo även sudna kringlor samt semlor och kringlor bakade med mjölk. Det gällde här vetebröd och sorterna komma igen även i de andra ämbetena. Det förefaller att vara en under 1700-talets senare och 1800-talets förra del mycket uppskattad finbrödstyp. Utmärkande för den var att de utbakade kringlorna, innan de sattes in i ugnen, förvällades i en kastrull till dess att de flöto upp. De höllo sig preparerade på detta sätt längre goda och ätbara. Av detta slag voro ofta de välkända Södertäljekringlorna, men man erinrar sig också Bellmans inledning till episteln n:o 33, om Mowitz' överfart til Djurgården, där i förbifarten skymtar „nylänningen med sudna kringlor om halsen“.<sup>18</sup>

En enkelslagen kringla, suden eller inte, finnes avbildad på lockmålningen i skråkistan 1679 och på sigillen hör den till de mest omtyckta motiven, oftast dock, som på Stockholmssigillet, i dubbelslagen form. Sådana pryda också utsidan av kistan, bild 1.

Om övriga i det stockholmska mästerstycket ingående brödformer kunna vi fatta oss kort. Semlan är välbekant både i gammal och nyare tid och synes ha bevarat sin enkla runda bullform. Det är troligt att det är en sådan vi se på lockmålningen under knosterbrödet. Möjligen motsvaras mästerstyckets „fint rågröd“ av bilden nedtill i målningens mittfält, på tyska vanligen benämnt Timpe – man skulle kunna säga ett Zweitimpenbrot.<sup>19</sup> Samma form men med en längsgående skåra i mitten träffas också på sigill från Malmö 1668, Varberg 1749 och Hälsingborg 1786. Förtjockningarna i ändarna, liksom knopparna på en del av Dreitimpenbrote äro tekniskt betingade, emedan alla utskjutande spetsar eljest baka ut för snabbt.<sup>20</sup>

Slutligen lär det väl inte vara för djärvt att sluta till att det är de båda grannsurå limporna, den ena för en mark och den andra för en halv mark, som avbildas på lockmålningen under kringlan. Svenska Akademiens Ordbok anser att det här gäller syrligt bröd av fint mjöl. Emellertid synes man ha skilt på grannsurå och sötsura limpor. De förra ingå som vi sett i ett mästerstycke i Norrköping och de senare 1783–84 i Kalmar. När magistraten 1768 begärde att Stockholms bagare skulle stämpla allt sitt bröd med personlig stämpel, svarade ämbetet att man sedan många år stämplat det grövre, men att det inte låter sig göra med det finare, på grund av den häftigare jäsningen, då stämplingen försvinner. Ämbetet tillfrågades vad det gällde för finare sorter och gav svaret: raspebröd, s. k. grann- och sötsura limpor samt slottsbröd.<sup>21</sup> Sötsura limpor synas i tidens kokbokslitteratur innebära ungefär detsamma som surdegsjästa, slagna limpor (degen bearbetades i olika omgångar med ett roder). Sannolikt innebar „grannsur“ en mindre grad av syrlighet.

I det föregående har frågan om „grisslebröden“ något berörts. De förekomma inte i Stockholmsmästerstycket men däremot i

sådana i Norrköping och i Kalmar. 1714 talas på den förra platsen om grovt grisselbröd men 1720 omedelbart efter Schönroggen om *andra* grisslebröd, avlånga och andra skurna mitt över. I Kalmar likställas uppenbarligen de båda sorterna: Schönroggen eller grisslebröd. Betydelsen av sistnämnda term är långt ifrån klar, ehuru den uppträder redan i medeltidssvenskan, visserligen endast sekundärt i form av ett tillnamn: Pädher grisllikaka. Svenska Akademiens Ordbok förklarar med tvekan ordet i anslutning till den norske forskaren G. Stoltz såsom grisslat bröd, „det vil si at naar de [brødene] var halvstekte blev de tat ut av den varme ovnen og smurt over med vand, hvorefter de hurtig sattes ind igjen. De fik derved en haard og sprød skorpe, hvad man altid forlangte av enkelte brødsorter“.<sup>22</sup> En sådan tolkning stämmer rätt väl överens med vad vi i övrigt kunna sluta oss till, men så länge ordet „grissla“ inte är tillfredsställande etymologiserat, blir den ändå osäker.<sup>23</sup> Av intresse i sammanhanget är onekligen anteckningen 1720 att en del av grisslebröden skulle vara skurna mitt över. Sådana inskrifningar som mycket tydligt kunna ses på bagarsigillerna från Aalborg och som förekomma även i modern bakteknik (pains riches) avse att ge större gräddningsyta och därmed större och kraftigare skorpa.

Det kan synas naturligt men är ändå av intresse att lägga märke till, att Ystad avsevärt skiljer sig från övriga här behandlade städer genom de mera kontinentala brödtyper, som vunnit insteg även i mästerstyckena. Hit höra de Stralsundska limporna, bakade av vetemjöl, och de lybska „strumporna“, som emellertid uppträda även på Uppsala bagareämbetes sigill från 1700-talet (bild 11), och Rostockerbröden.<sup>24</sup> De senare, ävenledes av vete, äro eljest kända i norska källor som en importvara.<sup>25</sup> Vad knäppekakorna angår är även denna term känd från Bergen och därmed skall ha betecknats en brödtyp, „laget av hvetemel med honning og var rund“. Om denna jämte pepparkakan och ännu en sort säges: „Alle tre var flate, kompakte og noksaa seige brød“.<sup>26</sup> I mästerstyckena i Ystad ingå regelbundet Julekakor, bakade av vete. Brödformer knutna till denna högtid uppträda även i de andra ämbetena, så



Bild 9-11. Stockholms, Linköpings och Uppsala bagareämbetes sigill, alla odaterade. Nordiska museet.



i Norrköping 1710 en julgalt, även kallad vetegalt med bilder på. Vi veta inte, hur den såg ut, möjligen har den haft formen av en gris, men detta är inte säkert. Man lägger märke till att gesällen fick hjälp med påläggandet av bilderna. Olof Verelius talar i sin 1672 utgivna *Hervarar Saga* på gammal götiska om ett julbröd som kallades „Jolagalt“.<sup>27</sup> Det är tänkbart att det även här är fråga om en julkaka. 1720 är galten ersatt av 3 à 4 „julkusar med bilder ovanpå“. Man har anledning hysa samma misstanke även i detta fall, trots att julkusen i senare tradition fått en fixerad utformning av annat slag.<sup>28</sup> Även i Kalmarämbetet ingår 1775 tvenne julkakor och tvenne „kusor“.

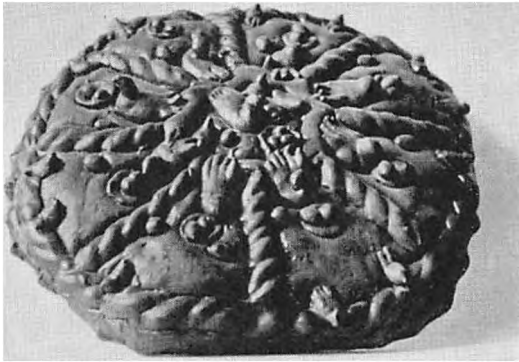


Bild 12. Julkaka från  
Kungsåra socken. Västman-  
land. Nordiska museet.

Ingenstädes i det tillgängliga materialet spela dock julkakorna en så dominerande roll som inom Kristianstadämbetet. Som vi sett äro 1–3 sådana det stående föreläggandet för de gesäller som önskade bli mästare. Man får också fullt klart för sig, att de voro skulpterade, försedda med figurer och t. o. m. att de omgävos av en krans (16/10 1723). Vill man få en föreställning om hur dessa mästerstycken sågo ut får man gå till de motsvarande kakor som tillverkades av förfarna händer också i herrgårds- och bonde-miljö. Jag avbildar här en sådan i Nordiska museets samlingar, dit den inkom redan 1898 från Kungsåra socken i Västmanland, bild 12. Som synes är den försedd med en krans och bilder av hönor med ägg och kycklingar. Upplysande är Adolf Törneros' skildring från Ekhamns gård i Uppland, där han dagen före julafton 1824 hållit till i köket „och till någon ringa del, ehuru klumpigt, biträdt vid julkakan. På denna voro fruntimren som bäst syssel-satta att med erfarna händer forma de mångfaldiga bildhuggeri-arbetena och haut-relieffigurerna, som här i orten äro öfliga: d. v. s. nästan alla runstafvens insignier och på köpet åtskilliga husdjur, såsom hunden, katten samt slutligen tomtgubben, med ett par gröna ärter i stället för ögon. Vid denna kaka fäster folket en superstitiös vigt. Den måste finnas på deras julbord, eljest är det o n d t å t. Husmodern måste äfven sjelf hafva lagt

sin hand dervid. Den dag, då plogen sättes i jorden om våren, tages hon fram och skiftas sönder till fördelning bland alla husets hjon, som anse för en välsignande sak att då förtära hvar och en sin flinthårda bit“.<sup>29</sup> Eller från en annan del av Sverige, Baldersnäs stora bruksherrgård i Dalsland, på 1840–50-talet: „Mitt på julbordet stod en alla tillhörig hög av alla slag. Däribland skulle även vara en „gåskaka“. Det var en rund kaka omgiven av en vridning, som föreställde staket. I mitten var en rund kula – gåsmamman – och runt därom mindre d:o – gåsungarna –. Denna vackra bild var ytterligare gjord smaklig genom att överstrykas med hopkokt vört – den var av stor glans, något klibbig. Brödet i denna hög blev ej heller ätet, utan vid julens slut skuret i bitar och torkat som skorpor. Den första dag det plöjdes om våren, lagades en tjock och söt kallskål – sirap och dricka – i den stora slaktkitteln; däri lades ovannämnda skorpor, och så bars detta som aftonvard ut till folket på åkern.“<sup>30</sup>

Hur man än vill tolka hithörande förhållanden torde det vara av betydelse att känna till att även städernas bagare ägnade ett så stort intresse åt dessa högtidsbröd. Landsbygdsbefolkningens vana att i köpstaden tillhandla sig det finare vetebrödet går helt visst långt tillbaka i tiden. Produkterna av yrkesskicklighet och större tekniska resurser kunna sedan ha blivit mönsterbildande även för tillverkningen i hemmen. Man bör enligt min mening ge Albert Eskeröd rätt, när han i sin kritiska granskning av de svenska traditionerna på detta område betonar „att främmande impulser säkerligen i stor utsträckning inkommit i folkseden vad julbröden beträffar och att denna påverkan fortgått ända till nutiden och fortfarande pågår.“<sup>31</sup>

#### Noter

1. Sannolikt överdriver Campbell betydelsen av 1750 års provbakningar i Östra bageriet i Karlskrona (s. 185 f. 188). Succariebröd användes redan tidigare som skeppsproviant och tillverkades då av bagarna i olika svenska städer. Hösten 1743 föreslår t. ex. amiralitetskollegium Norrköpings bagare-ämbete att förvandla 1938 tunnor råg till sådan vara, att skeppas till

- Karlskrona mellan vattnet är öppet. Ämbetet erbjuder sig att baka sex- eller sjutusen lispund i höst och resten på våren till „godt och tort Succariebröd“ mot betalning av 4 daler 16 öre för varje tunnas förbrukning (ämbetets prot. 28/10). Vad ankarstockarna beträffar, ingingo sådana, som vi skola se. 1720 i ett mästerstycke i samma ämbete. Vad som var nytt var väl den intensifierade statsdriften, upprättandet i ett flertal svenska städer av särskilda kronobagerier för de militära behoven. Jfr. även Campbell, 1945, s. 66 f.
2. Wallgren, 1924, som Campbell i huvudsak stöder sig på, är i det relativt kortfattade äldre avsnittet i huvudsak kompilorisk och inte särskilt givande. Framställningen berör nästan endast huvudstaden. Hur mycket mera som kan utläsas ur tillgängliga källor visar t. ex. Söderlund, 1943, s. 176–186.
  3. Brehmer, 1888, s. 22.
  4. Flintberg, 1786, s. 40. Jfr. Hansson, 1921, s. 15, och, efter honom, Wallgren, 1924, s. 27.
  5. Protokoll äro bevarade endast från Norrköping, Kalmar, Kristianstad och Ystad.
  6. Ystadprotokollen äro mycket svårlästa genom att texten slagit igenom papperet. En mikrofilm finnes i Nordiska museets arkiv.
  7. Kjellberg-Stigum, 1936, s. 165.
  8. Wallem, 1926, s. 49 och 121.
  9. Nyrop, 1895–1904, s. 34 och 176.
  10. Plath, 1939. Om ordet Knust, se Kaiser, 1936, s. 188–192, och av honom anf. litt. Johann Carl Dähnert, Platt-Deutsches Wörterbuch, Stralsund 1781, definierar Knust som „die äussersten knorrigen Ecken vom Brode“.
  11. Sheppard-Newton, 1957, s. 19.
  12. Härom och om övriga skråsigill, von Schoultz, 1944.
  13. Välkommen tillhör numera Hallwylska museet i Stockholm och beskrives i dess stora katalog under grupp XLII, I:H.b.1. Jfr. Hansson, 1921, s. 41 f, efter vilken anföras uppgifterna från 1849.
  14. Nyrop, 1897, s. 44.
  15. Norske Magasin 1, 1858, s. 257.
  16. Norrköpingsgillet finnes avbildat av Ulander, 1946, s. 15.
  17. Stockholms stads tänkeböcker 1483–92 (1921). s. 71, 83, 118, 188 och 310.
  18. Om Täljekringlorna, se Nordin-Grip, 1944. Till de av henne anförda äldre beläggen kan fogas ett vittnesmål 1824 av Adolf Törneros (Törneros, 1925, s. 85).
  19. Om ordet Timpe, se Plath, s. 199 och där anf. litt.
  20. Härom har konditor Arnold Magnusson informerat mig. Herr Magnusson har på Skansens konditori utfört rekonstruktioner av de bröd som avbildas i Stockholmsämbetets låda från 1679.
  21. Det är detta memorial (Stadsark. 556/1768). som återopas av Söderlund, 1943, s. 184, not 2.
  22. Stoltz, 1916, s. 92.
  23. En föreställning om begreppsförvirringen på detta område kan man erhålla



- genom att ta del av framställningen hos Boberg, 1938, s. 25-32, och där anf. litt.
24. Med de lybska strumporna jfr. Stoltz, 1916, s. 100 (och en omöjlig etymologi s. 104). I Ystad var det fråga om ett vetebröd, medan det i Bergen skulle ha varit ett rågbröd.
  25. Kjellberg-Stigum, 1936, s. 34 och 163; Grøn, 1942, s. 72.
  26. Stoltz 1916, s. 102 f. Jfr. ett viktigt tillägg av samme förf. i *Maal og Minne* 1917, s. 67.
  27. Eskeröd, 1947, s. 321; jfr. s. 328 f. Olof Rudbeck avbildar i planschbandet till *Atlantican*, som utkom 1679, ett bröd i form av en gris, men denna har näppeligen varit försedd med några „påläggningar“.
  28. Ordets grundbetydelse är enligt Hellqvists *Etymologiska ordbok* 'tjockt, klumpigt bröd' och sammanhänger sannolikt icke med dialektordet 'kuse' för kalv.
  29. Törneros, 1925, s. 129.
  30. Waern-Bugge, 1920, s. 429.
  31. Eskeröd, 1947, s. 324.

## Arkivaliska källor

- Stockholm: Bagarämbetets memorialprotokoll 1828, 1832-33. Stadsark. Bagarämbetets protokoll 1825-48. Stadsark.
- Norrköping: Bagarämbetets protokoll 1679-1772. Östergötlands museum, Linköping.
- Kalmar: Bagarämbetets protokoll 1757-1847. Kalmar museum.
- Kristianstad: Bagarämbetets protokoll 1681-1750. Nordiska museet, Stockholm.
- Ystad: Bagarämbetets protokoll 1680-1846. Klostermuscet, Ystad.
- Vid utnyttjandet av det arkivaliska materialet har intendenten fil. lic. Marianne Olsson, Nordiska museet, lämnat värdefull hjälp.

## Anförd litteratur

- Boberg, 1938, Inger M., *Bjærgfolkenes Bagning* (Danmarks Folkeminder 46). København.
- Brehmer, 1888, Wilhelm, *Das häusliche Leben in Lübeck zu Ende des fünfzehnten Jahrhunderts. I: Hansische Geschichtsblätter* 5, Jahrgang 1886, s. 1-30.
- Campbell, 1945, Åke, *Äldre svensk brödkultur i belysning av 1880-talets allmogebröd. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1943-44, s. 1-89.
- Campbell, 1950, *Det svenska brödet. En jämförande etnologisk-historisk undersökning*. Stockholm.
- Eskeröd, 1947, Albert, *Årets äring. Etnologiska studier i skördens och julens tro och sed* (Nordiska museets handlingar 26). Stockholm.
- Flintberg, 1786, Jacob Albrecht, *Borgerlige förmoner och skyldigheter i stöd af författningar* 1. Stockholm.
- Grøn, 1942, Fredrik, *Om kostholdet i Norge fra omkring 1500-talet og op til vår tid*. Oslo.

- Hansson, 1921, Sigfrid, Bidrag till den svenska fackföreningsrörelsens historia. Svenska bageri- och konditoriarbetareförbundet. Stockholm.
- Kaiser, 1936, Karl, Atlas der Pommerschen Volkskunde. Textband. Greifswald.
- Kjellberg-Stigum, 1936, Reidar & Hilmar, Det norske håndverks historie 2. Oslo.
- Nordin-Grip, 1944, Imber, Täljekringlor. I: Täljebygden 4, 1944, s. 49-68.
- Nyrop, 1895-1904, C., Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. Köpenhamn.
- Nyrop, 1897, C., Danske Haandværkerlavs Segl. I: Tidsskrift for Kunstindustri. Köpenhamn.
- Plath, 1939, Helmuth, Das Dreitimpfenbrot. I: Deutsche Volkskunde. Vierteljahresschrift (München) 1, s. 199-207.
- von Schoultz, 1944, Gösta, Svenska skråsigill. K. G. Cedergrens efterlämnade anteckningar (Nordiska museets handlingar 20). Stockholm.
- Sheppard-Newton, 1957, Ronald & Edward, The Story of Bread. London.
- Stoltz, 1916, G., Litt om Bergensk brød. I: Maal og Minne, s. 90-106.
- Söderlund, 1943, Ernst, Stockholms hantverkarklass 1720-1772. Sociala och ekonomiska förhållanden. Stockholm.
- Törneros, 1925, Adolf, Adolf Törneros' brev, ed. Landquist I. Stockholm.
- Ulander, 1946, Manne, Om hantverk och hantverkare. Norrköping.
- Wallem, 1926, Fredrik B., Trondhjems bakerlaug. Trondheim.
- Wallgren, 1924, Hjalmar, Sveriges bageriidkareförening och Stockholms bageriidkareförening. Minnesskrift med anledning av den förras tjugufemåriga och den senares femtioåriga tillvaro. Stockholm.
- Waern-Bugge, 1920, Elisabeth, En gammal herrgård. Stockholm.

# Skindvidjen fra Læsø

Af *Bjarne Stoklund*

Til de mange husflidssysler, som i naturaløkonomiens tidsalder indgik i en bondegårds arbejdsrytme, hører også garvning og skindberedning. Mens de fleste af arbejdsprocesserne ved fremstilling af føde, redskaber, klæder etc. må siges at være relativt godt belyst, så er materialet mærkelig fåmælt, hvad garvningen angår. De fleste ældre topografiske og økonomiske forfattere finder ikke dette simple arbejde en omtale værd, og nutidstraditionen har heller ikke meget at berette herom, vel nok i første række fordi garvningen de fleste steder tidligt blev opgivet som husflid og overladt til professionelle garvere. Et forsøg på at indsamle de sidste rester af traditionen, som blev gjort af Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser i 1951 med udsendelsen af en spørgeliste om hjemmegarvning, gav som ventet ikke noget stort udbytte. Dog blev der ad den vej indhentet visse supplerende oplysninger, bl. a. om behandling af skind med mel og salt, som enkelte ældre kilder omtaler fra de nordvestlige egne af Jylland.

Et af de områder, hvor hjemmegarvningen – som så mange andre primitive arbejdsprocesser – har holdt sig relativt længe, er Læsø. Også her var den tradition, som kunne optegnes omkring 1950, dog tydeligt præget af, at meddelelserne kun havde kendt arbejdet i dets slutfase. De tekniske betegnelser er som oftest glemt, og specialværktøj forekommer kun i begrænset omfang, idet man i reglen klarede sig med mere eller mindre tilfældige redskaber, som var for hånden. Arbejdet havde i de sidste årtier af forrige århundrede, som optegnelserne dækker, mistet sin betydning, fordi man ikke mere anvendte skind til klædedragten og på andre områder, hvor det før fandt anvendelse.

Det var i første række fåreskind, der blev beredt i hjemmene. Til beredningen anvendtes lige dele alun og salt, som enten blev kogt sammen til en lage – i så fald blev skindene lagt i lagen i en balje – eller gnedet i tør tilstand på skindenes kødside. I det sidste tilfælde blev skindene bredt ud på et bord eller lignende, og kanterne blev løftet op eller bukket om for at holde på den påsmurte blanding. Flere skind kunne på denne måde lægges oven på hinanden. Man kunne også, når skindene var gnedet ind, rulle dem sammen og binde en snor om. Således skulle skindene ligge en uges tid, og derefter blev de hængt op for at dryppe af og tørre på et skyggefuldt sted, f. eks. i en port, hvor der var træk. Derpå fulgte skrabningen af skindene for at befri dem for alun, fedt og kødrester. Under skrabningen var skindene bredt ud på et bord og blev holdt fast af et vandret bræt og en lodret stang, som klemtes fast mellem brættet og loftsbjælken. Brættet blev flyttet efterhånden, som skrabningen skred frem. De anvendte skraberedskeer varierer meget. I flere tilfælde brugtes stykker af gamle leblade; én nævner en let krummet skindkniv, skæftet som en almindelig kniv; en anden en cirkelrund kniv med håndtagshul i midten, åbenbart en „slichtmond“; en tredje en halvcirkelformet kniv med håndgreb på bladets ryg. Kun en enkelt meddeler havde brugt en „rækkespade“ af samme type som den, der anvendes i håndværksmæssig garvning. Alt i alt en mangfoldighed af lidet specialiserede redskaber, som er typisk for en arbejdsgrænse i opløsning.

Efter skrabningen blev skindene „valket“, gennemarbejdet for at blive bløde og smidige. Dertil anvendte man en snoet bøjle af jern med et øje i hver ende. Bøjlen blev med to kroge gjort fast i lodret stilling på en dørstolpe eller lignende, og når man tilstrækkeligt længe trak skindet frem og tilbage gennem bøjlen, opnåede det den ønskede blødhed. Det lykkedes efter et større detektivarbejde at spore en af disse bøjler til et hønsehus, hvor den kom for dagen under et tykt lag hønsemøg. Den findes nu i Nationalmuseets 3. afdeling (fig. 1 til højre). Kort forinden havde Kai Uldall til Frilandsmuseet erhvervet en bøjle af samme type.

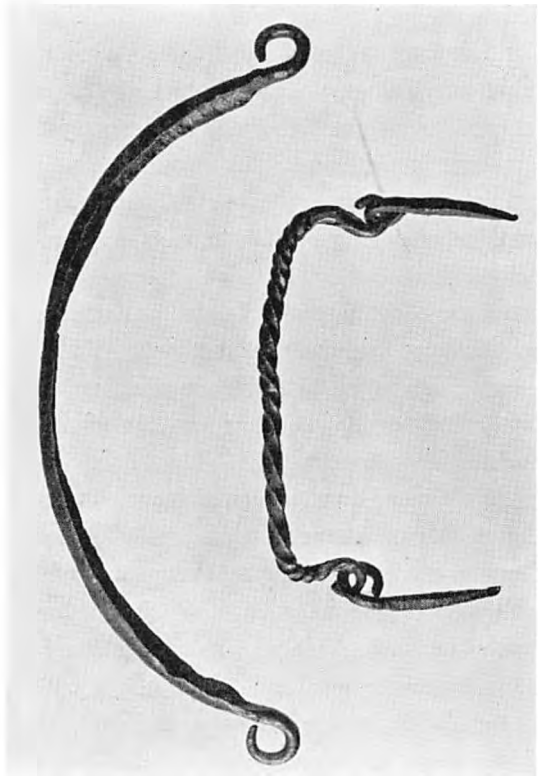


Fig. 1. Skindvidjer fra Læso i  
Nationalmuseets 3. afd.  
T. v.: Mus nr. 4730/56.  
L. 0,63 m.  
t. h.: Mus nr. 4731/56.  
L. 0,35 m.  
Efter Nationalmuseets  
Arbejdsmark 1952.

Den sad ved erhvervelsen på sin oprindelige plads i en stolpe i gårdens udhus og er nu opsat i „tømrerstuen“ i museets Læsøgård.<sup>1</sup>

På to gårde i Østerby havde jernbøjlen en noget anden udformning. Den var større og ikke snoet, men havde indbukkede kanter, således at den fik et halvcirkelformet tværsnit med to kanter eller ægge, som gned mod skindet, når man trak det gennem bøjlen. Det lykkedes også at erhverve et eksemplar af denne type til Nationalmuseets 3. afdeling (fig. 1 til venstre). Det erhvervede eksemplar er smedet af beslaget til et vognhjul.

De fleste meddelere kunne ikke oplyse, hvad man kaldte en sådan jernbøjle. En enkelt mente dog, at den blev kaldt *skindvire* eller *skindvijsje*, et ord, som må opfattes som en sammensætning af skind og vidje. Ordet vidje synes ikke ellers at være kendt i

denne betydning på dansk område, men Videnskabernes Selskabs Ordbog anfører med Moth som kilde verbet *vidier* (3. pers. præs.) med betydningen: „gjør Skind myge ved at drage dem igiennem et Jern“.<sup>2</sup> Måske har dette verbum også været brugt på Læsø. En gammel kone, som ikke kunne huske, hvad man kaldte bøjlen, oplyste, at man om selve valkearbejdet sagde, at skindet skulle *vedjes* eller *vidjes*. Dette udtryk blev dog angivet med nogen usikkerhed, og det udviser ret ejendommelige lydforhold, således at sikre slutninger om dets forbindelse med verbet i VSO ikke kan drages. Selve redskabet synes ikke bevaret fra andre egne af landet, og ingen af NEUs meddelere havde kendskab til det. En nylig indhentet oplysning om, at skindvidjen – som vi vel nu tør kalde denne jernbøjle – blev brugt i Løgumkloster landsogn i slutningen af forrige århundrede,<sup>3</sup> tyder dog på, at redskabet må have haft en større udbredelse i Danmark, og nye oplysninger om brugen af det lader sig måske endnu indsamle.

Indtil videre må paralleller til den læsøske skindvidje imidlertid søges uden for landets grænser, først og fremmest i de øvrige skandinaviske lande. I Sverige er redskabet velkendt i de fleste egne af landet under varierende dialektale betegnelser (*skinnarring*, *dragring* etc.). Oftest er der dog tale om sammensætninger med ordet *vidje* (*skinnvetja*, *skinnvia*, *vijering*, *vidjejärn*, *dragvija* m. m.), som bekræfter rigtigheden i tolkningen af det læsøske udtryk. Her finder vi også forklaringen på den mærkelige betegnelse, idet redskabet i de nordligste dele af landet virkelig er en bøjle af sammensnoede vidjer (fig. 2). I Norrland træffes også bøjler, tildannet af træ med indskårne hak på indersiden. Mest udbredt i Sverige er dog jernbøjlen, som mod nord synes at være trængt frem på bekostning af den egentlige skindvidje. De fleste jernbøjler har indbukkede kanter og halvcirkelformet eller v-formet tværsnit, men varierer fra lange, slanke bøjler af Læsøtypen til korte, kraftige, nærmest bådsformede bøjler. Enkelte af bøjlerne er dannet af en flad jernstang, som vender den ene kant mod skindet, men derimod synes den snoede jernbøjle, som kendes fra Læsø, ikke at være brugt i Sverige.<sup>4</sup>

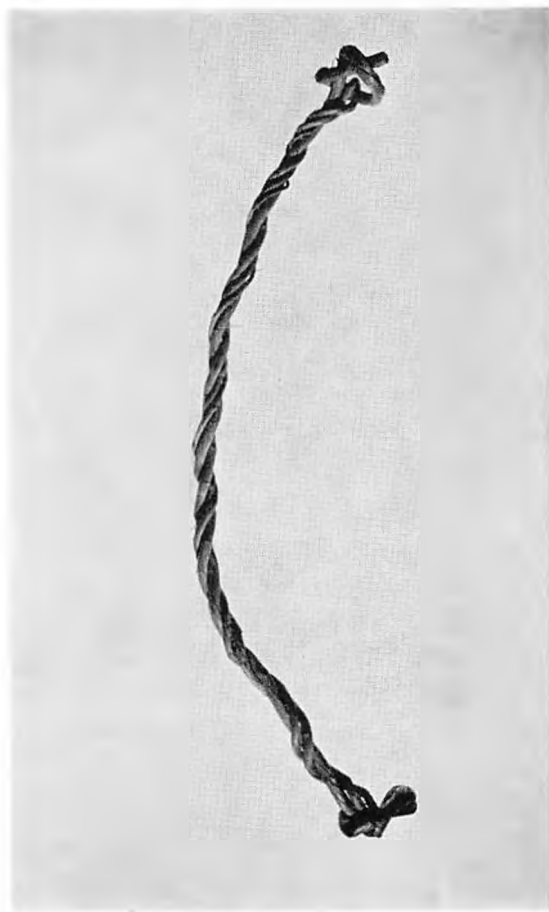


Fig. 2. Skindvidje af sammensnoede vidjer fra Jämtland. Nordiska museet nr. 137.815. - Nordiska museet fot. 1960.

Denne type er derimod udbredt i Sydnorge,<sup>5</sup> som på så mange områder har kulturelementer fælles med Læsø og Vendsyssel. I Norge kaldes skindvidjen i reglen *bråk*, en betegnelse som genfindes i de gamle norske landskaber, Härjedalen og Jämtland, i sammensætningen *bråkring*. Desuden forekommer betegnelser som *reijarn* og *reihonk*.<sup>6</sup> Også Norge kan fremvise en række forskellige varianter af redskabet.<sup>7</sup> Alene i samlingerne på Mølstertunet i Voss er 4 bråktyper repræsenteret: 1) en jernbøjle med halvcirkelformet tværsnit af samme type som den læsøske, 2) en flad jern-



Fig. 3. Brugen af den islandske vædderhornsbråk. Efter Olafsens og Povelsens Reise igiennem Island.

bøjle, som vender den ene kant mod skindet, 3) en træbøjle og 4) en bøjle af sammensnoede vidjer. Vidjebråken bruges i Vossebygden, mens træbråken kommer fra Hardanger. Det synes som om en jernbråk og en træ- eller vidjebråk her blev brugt på forskellige stadier i samme proces.<sup>8</sup> En særlig form er den af Anders Sandvig omtalte *lekkjebråk*, en jernlænke eller -kæde, som monteres og bruges på samme måde som de øvrige bråker.

På Færøerne kendes skindvidjen øjensynlig ikke. Man har her klaret sig med at trække skindet frem og tilbage over en stoleryg eller andet, som var for hånden.<sup>9</sup> Derimod er redskabet kendt på





Fig. 4. Brugen af skindkrogen. Efter Zelenin: Russische Volkskunde.

Island under samme betegnelse som i Norge, men i en speciel form: „Beredningen paa Søeklæder af Skind, skeer i Almindelighed med Tran: de uspænte (!) tørrede Skind smøres først dermed, og æltes siden med et krumt Redskab, kaldet Braak, giort af Vædderhorn, med udskårne Takker eller Tænder inden i Krumningen. Braaken haver, i begge Ender, stærke Baand, som slaas over en Biælke, og giøres faste: derpaa trækkes Skindet sammenruldet igiennem Krumningen: det ruldes på langs og tværs, og æltes paa denne Maade til det er blødt nok.“<sup>10</sup> (fig. 3.)

Fra Finland bringer Sirelius billeder af to typer: en flad jernbøjle og en snoet jernbøjle.<sup>11</sup> Her finder vi altså mærkeligt nok den i Sydnorge og på Læsø kendte variant, som ikke kunne påvises i Sverige. Skindvidjen anvendes også af lapperne såvel i Sverige som i Finland. At redskabet har gammel hævd blandt de

finsk-ugriske folk, viser det faktum, at det også findes blandt ostjakerne ved Jugan i Sibirien, her i form af en ring flettet af vidjer.<sup>12</sup>

Ved beredning af fåreskind i Nordfinland anvendes foruden skindvidjen et andet redskab, skindkrogen, med omtrent samme funktion; begge har til opgave ved brydning af skindets fibre at gøre det blødt og smidigt. Redskabet består af en naturgroet træ-krog, i hvis kløft er indsat et jern, og som er forsynet med en art „stighbøjle“. Skindet hænges op på en bjælke eller lignende, højre fod sættes i stighbøjlen, mens højre hånd fatter om krogen, og med venstre hånd trækkes skindet stykke for stykke gennem krogens kløft. Brugen af redskabet illustreres af fig. 4, hvor dog hele krogen er af jern. I Nordfinland behandles skindene med dette redskab, når de er tørret, og derefter trækkes de frem og tilbage gennem skindvidjen. Til sidst skræbes skindene og befries for kødrester.<sup>13</sup>

Skindkrogen har en udpræget østlig udbredelse. Den anvendes blandt esterne,<sup>14</sup> på Rågö og Runö,<sup>15</sup> hos de østslaviske og kaukasiske folk og endvidere i Ungarn.<sup>16</sup> I de nævnte områder – med undtagelse af Finland – synes skindvidjen at være ukendt, og det kunne derfor være fristende at opfatte skindkrogen som en øst-europæisk pendant til den skandinaviske skindvidje. Ernst Klein har da også været inde på den tanke. Han skriver om skindkrogen på Runö: „Detta instrument, som är ytterst utbrett i Finland, men som i Sverige sannolikt endast brukats i av finnar bebodda trakter, hör väl på Runö till de österifrån importerade kultur-förvärven. – – Detta instrument motsvaras i Sverige av „skinn-ringen“ eller „skinnvidjan“.“<sup>17</sup> Skindkrogen forekommer i Sverige ganske rigtigt kun i de nordlige dele, hvor en finsk påvirkning er tænkelig, men kan dog ikke siges at være begrænset til de af finnerne beboede områder. En mere afgørende indvending mod teorien er det dog, at redskabet også findes i Setesdalen i Norge, hvor det næppe kan være et yngre kulturlån, men må opfattes som en relik.<sup>18</sup>

Gösta Bertel betragter ikke skindkrogen som en parallel til

skindvidjen, men derimod som „en speciell, ostlig form av ett slags räckspade“.<sup>19</sup> Rent teknisk er det vanskeligt at afgøre, om skindkrogen bør opfattes som en slags rækkespade eller som en art skindvidje. Rækkespaden, skindkrogen og en del af skindvidjerne bevirker på samme tid en skrabning af skindet og en brydning af fibrene. De mekaniske processer i skindbehandlingen kan ikke holdes klart ude fra hinanden, og det er symptomatisk, at man i forskellige områder kan finde de samme redskaber anvendt i omvendt rækkefølge.

Sikre slutninger om de her omtalte redskabers udbredelse og indbyrdes forhold kan ikke udledes af de fremlagte oplysninger. Der mangler materiale fra Vest- og Centraleuropa, hvor skindberedningen så godt som ikke er behandlet. Endvidere vil det være nødvendigt at undersøge forholdet mellem husflidsgarvningen og de mange forskellige former for håndværksmæssig skindbehandling. Foretagne stikprøver har hidtil ikke afsløret direkte paralleller til skindvidjen i håndværkernes redskabsbestand. Opgaven her har da blot været at omtale skindvidjen fra Læsø og dens nærmeste slægtninge samt at antyde nogle af de problemer, som studiet af garveredskaberne frembyder.

#### *Henvisninger*

1. Frilandsmuseet nr. 6534. L. 0,33 m. Afbildet i Frilandsmuseets vejleder.
2. For denne henvisning takker jeg overinspektør Kai Uldall.
3. Meddelt forf. af opsynsbetjent Ottsen, Frilandsmuseet, som er født i dette sogn. Man anvendte dels bojler af træ, dels af jern med halvmåneformet tværsnit. Betegnelsen huskes ikke.
4. Oversigten bygger på en gennemgang af genstande og optegnelser i Nordiska museet april 1960.
5. Venligst meddelt mig af prof. Hilmar Stigum, Oslo.
6. Feldmakararbeid, Ord og sed III (Oslo 1936) p. 43.
7. Anders Sandvig: De Sandvigske Samlingers garveri på Maihaugen (Lillehammer 1937) p. 30–32; Visted og Stigum: Vår gamle bondekultur I (Oslo 1951) p. 268.
8. Meddelt forf. af opsynsmanden på Mølstertunet, Knut Ullestad.
9. Forf. har under en rejse på Færøerne sommeren 1959 efterlyst redskabet.

10. Eggert Olafsens og Biarne Povelsens Reise igiennem Island I (Sorøe 1772) p. 339; i Sandvigs anf. arb. findes p. 32 et foto af en vædderhornsbråk på museet i Reykjavik.
11. U. T. Sirelius: Suomen kansanomaista kulttuuria II (Helsinki 1921) tavle IV 8.
12. F. R. Martin: Sibirica, ein Beitrag zur Kenntniss der Vorgeschichte und Kultur sibirischer Völker (Stockholm 1897) tavle 13, 4. – For denne og flere andre værdifulde henvisninger takker jeg styresmanden for Nordiska museet, prof. Gösta Berg.
13. U. T. Sirelius: anf. arb. i dupl. svensk overs. 1933, p. 22.
14. F. Leinbock: Die materielle Kultur der Esten (Tartu 1932) p. 47.
15. Per Söderbäck: Rågöborna (Stockholm 1940) p. 126–27; Ernst Klein: Runö (Uppsala 1924) p. 198 ff.
16. Dmitrij Zelenin: Russische (Ostslavische) Volkskunde (Berlin u. Leipzig 1927) p. 193; Kasimierz Moszynski: Slavernas Folkkultur I (dupl. svensk overs., Stockholm 1936) p. 182.
17. Ernst Klein: anf. arb., p. 199.
18. Venligst meddelt mig af prof. Hilmar Stigum, Oslo.
19. Gösta Bertel: Huvuddrag av lederberedningens historia I (dupl. foredrag; u. å.) p. 23.

# Om kirkeriste i Århus

Af Helge Søgaard

Mellem de mange emner inden for kulturforskningen, som Kai Uldall har beskæftiget sig med, er også kirkeristenes historie. Overinspektøren fortsætter hermed på en måde en gammel linie i dansk historisk arbejde, idet allerede den unge cand. phil. J. J. A. Worsaae(!) var opmærksom på dette stof og i sine bidrag til Vejle bys historie nævnte, at de fire opmurede indgange til kirkegården med jernriste manglede ved synsforretningen 1630.<sup>1</sup> Der er dog den afgørende forskel, at mens kirkeriste endnu i Worsaaes ungdom var i brug rundt om i landet og i hvert fald ikke ualmindelige, er de nu blevet sjældenheder. Den sammenhængende tradition er brudt, kirkeristen er fra at være et led i den daglige tilværelse blevet et studieobjekt. Tydeligst kommer det frem i nogle bemærkninger af Marius Kristensen, der i begyndelsen af dette århundrede erklærede, at gadenavnet Frue Kirkerist i Århus forekom ham ubegribeligt, og at han først forstod det, da han på Gotland i sommeren 1901 så en kirkerist i brug.<sup>2</sup> Han havde ikke behøvet at rejse så langt, idet Kai Uldall i sin afhandling i *Fra Arkiv og Museum* 2, I, p. 407–09 beskriver en kirkerist fra Samsø, hvorfra den fra Onsbjerg blev hentet ind til Dansk Folkemuseum.<sup>3</sup>

Ordet kirkerist betegner oprindeligt den stormaskede jernrist, der i ældre tid lå over en rektangulær grube i jorden ved indgangen til kirkegården, så den forhindrede svin og andre husdyr i at komme derind, men gav mennesker en nogenlunde bekvem adgang. Navnet overførtes fra selve risten til også at omfatte den underliggende grube og den over kirkeristen byggede indgang, og det er i denne betydning, ordet anvendes her. Det er næppe nødvendigt at gøre opmærksom på, at *kirkerist* må opfattes som en forkortelse

af kirkegårdsrist, i hvert fald for de i Århus og talrige andre steder fundne og omtalte, da de ikke har ligget ved indgangen til kirken, men udgjort et led af kirkegårdens indhegning. Det fulde navn kirkegårdsrist kendes fra Samsø, hvor det nævnes som lokalitet i Tranebjerg s.<sup>4</sup>

Den kirkegårdsfred, der i vore dage står som idealet, var i fortiden et uopnåeligt mål. Det er vist meget betegnende, at Frederik II i et åbent brev af 15.3.1564 klager over uskikkeligheden på Sct. Nicolaj kirkegård i København, hvor der var alfar vej, og tømrerne havde afbindingsplads til sammenhugning af deres bjælker. Hele denne utilbørlighed forbydes, og ansvaret lægges over på kirkeværgerne, der skal indhegne pladsen og anlægge de „nøttørf-tige røste och porte, saa att swin oc fee maa vdeluckes . . .“<sup>5</sup> Allerede denne forordning røber, at kirkeriste ikke har været et uundværligt led af renaissancens kirkegårde, og da de kun var beregnet til at holde husdyr og ikke uvedkommende personer borte, var deres nytte noget begrænset. Allerede 1512 omtales dog en østre rist på Sct. Nicolaj kirkegård, så den må antages at være blevet opfyldt eller på anden måde sat ud af brug.<sup>6</sup> Kirkegårdens ro var først og fremmest afhængig af de levendes pietet, men den kunne mangle lige til op mod nutiden, og det er måske først romantikken med den let sentimentale indstilling over for døden, som har grundlagt de følelser, der nu bestemmer kirkegårdens røgt. Endnu for ca. 150 år siden synes forholdene på Mors ikke at have ændret sig synderligt siden renaissancen, hvis man skal dømme efter følgende udsagn: „Kirkegaardene ere indhegnede med Stendiger; men de Dødes Grave derfor ikke overalt fredede. Naar Kirkegaards-Græsset endelig og skal afbenyttes, burde det i det mindste ikke tillades, at Creature fortære det paa Stedet. Det er et saare modbydeligt Syn at se de Dødes Grave omrodede, nedtraadte og besudlede af Sviin, Faar etc.“<sup>7</sup> På øen i Limfjorden har der åbenbart været god brug for kirkeriste. Idealet fandtes til gengæld i Nørre Broby på Fyn, hvorom der fortælles: »Til Kirkegaarden førte tre Indgange, den ene for Vogne; foran de to andre laa der over et tomt Rum en stor Jernrist, som man maatte gaa over for at



Fig. 1. Sct. Olufs kirkegård. Grube til kirkerist. Fot. maj 1937, set fra vest.

komme ind ad Laagen, og som sikkert var anbragt der, for at løsgaaende Kreaturer og særlig Svin, som den Gang sædvanlig løb omkring paa Gaden, ikke skulde komme ind paa Kirkegaarden".<sup>8</sup>

Som omtalt af Kai Uldall blev kirkeristen i den almindelige bevidsthed det mest karakteriserende for indgangen til kirkegården. Det kan dog ikke slutes af forholdene i Århus, hvor den var særligt udstyret. Over porten for kirkeristen til Sct. Olufs kirkegård læstes:

*See paa os kun, vi vil dig lære  
Som vi er nu, saa skal du være,  
Til os er brugt Skoul og Spade,  
Vel at doe er dig stor Baade.*<sup>9</sup>

Ved udgravninger i Sct. Olufs Gade maj 1937 fandtes en grube til en kirkerist med stenpikket bund og siderne opsat af natursten. Gruben lå i gadens søndre side ikke langt fra Mejlgade og var næsten kvadratisk, ca. 160 × 150 cm. Bunden lå ca. 170 cm under oversiden af gadens kantsten.<sup>10</sup>



Fig. 2. Domkirkegårdens østmur. Grube for kirkerist. Fot. juli 1948, set fra nordvest.

Domkirkegården var rigeligst udstyret med kirkeriste. Ifølge Hertel havde den på den østre side ud mod kathedralskolen tre indgange, 4 alen brede og 4 alen høje, alle med „jernriste i egerammer“. Mod vest ved siden af sprøjtehuset (fra 1737) fandtes en fjerde indgang, ligeledes med jernrist.<sup>11</sup> På dens portal sås Christian IV's navn indhugget på en lille sten tillige med hans valgsprog.<sup>12</sup> Den femte indgang til kirkegården lå ved den sydvestlige side af domkirken og var også udstyret med en kirkerist.

I 1948 kom resterne af domkirkegårdens gamle østmur frem, da der blev foretaget gravninger til fjernvarmens anlæg. Omtrent ud for den nordligste af de to piller, der støtter hjørnerne af domkirkens østgavl, fandt man en del kampesten og lidt munkestensmur, der antydede rester af en indgang, og ved en videre undersøgelse fremkom to ca. 168 cm lange, parallelt løbende en stens mure i retningen øst-vest i en indbyrdes afstand af ca. 135 cm. De to mure var de gamle sider af kirkeristens grube, men de andre sider var kun slet bevarede. Så meget var dog tilbage, at det kunne ses, at de havde ligget i en indbyrdes afstand af ca. 148 cm. Alle fire sider var opsat af kampesten med mellemrummene udspækket med





Fig. 3. Frue Kirkes kirkegård. Grube til kirkerist i muren mod Vestergade, sydside.

mindre sten og kalk, og oversiden har været afdækket med en stens mur, der har dannet underlaget for jernristens træramme. Både denne og den lige omtalte kirkerist har således været større end de, Kai Uldall omtaler i sin artikel.

Gruben var fyldt med talrige skår, af hvilke man dog ikke kunne tillægge noget en højere alder, formodentlig fordi den var blevet oprenset med passende mellemrum. I „Den gamle By“ er det lykkedes at samle to fade af hjemligt glaseret lertøj af nogle af skårene, det ene var dateret 1759 og var allerede, før det havnede i kirkeristens grube, søndret og repareret.<sup>13</sup>

Nogen egentlig bund for gruben lod sig ikke konstatere. Ca. 164 cm under murværkets overside blev den faste sandunderbund nået. Derimod fremkom andre fundamenter, som sikkert har været rester af den portal, hvor kirkeristen var anbragt. Af murværk fandtes der intet, men i fylden sås rester af sortglaserede vingestenen, hvad der stemmer udmærket med Hertels bemærkning

om, at såvel muren som indgangene var belagt med hollandske glaserede tagsten.

Ved andre gravninger nord for domkirken ved det tidligere rådhus' sydøstlige hjørne fremkom på samme tid en kort stenrække. Muligvis er man her stødt på de sidste rester af den nordre indgang til kirkegården, men da stenene lå isoleret, og der ikke var lejlighed til at foretage supplerende gravninger, må spørgsmålet henstå uafgjort.

Den først omtalte kirkerist lå lige midt mellem domkirken og kathedralskolen og kunne således med samme grund som i Viborg have givet gaden navn af „Skoleristen“.<sup>14</sup> Det gamle navn Skolegade var dog så fastslået, at det ikke kunne ændres. Derimod har en kirkerist i muren omkring Frue Kirkes kirkegård givet navn til gaden Frue Kirkerist. Den er nu blevet nedlagt som et offer til de senere års sanering og erstattet af pladsen Klostertorv, der breder sig på det areal, hvor denne gade og gaden Tangen lå tidligere. Om beliggenheden og udseendet af den kirkerist, der har givet gaden navn, vides intet. I jordskyld-bogen fra 1562 nævnes »Vor frue Kyrkiegaardt widt Røsten«,<sup>15</sup> men det er næppe den ældre form for gadens navn. Det er nemlig usikkert, hvilken betegnelse man har givet gaden, der i dette århundrede bar navnet Frue Kirkerist, idet den på det bekendte kort fra 1858 kaldes Frue Kirkesti, mens Kirkerist er navnet på den korte gade, som løber langs med klostrets østfløj og forbinder Tangen med Frue Kirkesti. I grundtaksten 1682 bærer den seneste Frue Kirkerist betegnelsen „Naar man gaar sønden om Tangen“.<sup>16</sup> Tilsyneladende har gaden således på denne tid ikke haft noget navn, og man kan som sidestykke hertil henvise til den lille gade i Viborg, som nu hedder Navnløs, og for hvilken netop en manglende betegnelse har været navngivende.

Også muren om Frue Kirke havde flere riste end den, der har givet en gade navn. Ifølge J. Hoffmeyers skildring har der lige vest for det nuværende Svane-Apotek i Vestergade været opført en, en anden fandtes i Klostergade.<sup>17</sup> I 1935 begyndte man nedrivningen af ejendommene mellem Frue Kirke og Vestergade for at

skaffe kirken bedre plads. Deriblandt var Vestergade 22 (matr. nr. 586). Ved bortrydningen af den nyere, ganske værdiløse bygning kom resterne af den gamle kirkegårdsmur frem og i den en grube med halvtstens mur på de fire sider, bunden lå ca. 240 cm under overfladen og var brolagt i en blanding af brudstykker af munkesten og almindelig stenpikning. Gruben lå lidt skævt i murflugten, så den var rettet mod kirkens sydvesthjørne, og den må have hørt til den kirkerist, der har givet adgang til kirken for sognets beboere i dette kvarter af byen.

Som denne kortfattede gennemgang viser det, har kirkeriste været ganske almindelige foreteelser i fortidens Århus, og Kai Uldalls artikel bevidner, at byen ikke indtog nogen særstilling på dette område mellem landets købstæder; kun gadenavnet Frue Kirkerist gav Århus en særstilling, og dets forsvinden kan kun beklages. Betegnelsen Klostertorv er mat og har ikke den samme historiske ret, selv om det gamle navn ikke kan føres tilbage til middelalderen, idet kirken endnu 12.11.1541 kaldes Sct. Nicolaj kirke.<sup>18</sup>

Om alderen af de her nævnte kirkeriste er det vanskeligt at sige noget sikkert. Både Sct. Olufs og Sct. Nicolaj kirke omtales i det velkendte diplom fra 14.11.1203 sammen med domkirken,<sup>19</sup> og den første er formodentlig, den anden med sikkerhed ældre end dette år. Da efterretningerne om de danske kirkeriste først foreligger fra den sidste del af middelalderen, er det dog naturligt at henføre også de fra Århus kendte til denne periode. Udførelsen og materialet kan ikke give afgørende oplysninger for tidsfæstelsen, da man må regne med, at kirkeristenes gruber med de tilhørende indgange kan være blevet ombyggede eller ændrede sammen med de kirkegårdsmure, af hvilke de udgjorde en del, og fundene er lige så lidt oplysende. De skår, der blev fremdraget fra den her omtalte af domkirkens østre kirkeriste, er sene i sammenligning med den alder, man med gode grunde må tillægge den, men har i øvrigt stor værdi på andre områder ved at kaste lys over, hvilke arter af keramik der blev brugt i byen, og det kan i denne sammenhæng lige nævnes, at også kirkeristen ved Sct. Olufs kirke

rummede adskillige skår, som dog ikke frembød noget interessant.

Arkitektonisk har de gruber, der blev fremdraget, ingen som helst betydning. Deres værdi må udelukkende søges i oplysningerne om størrelsen af kirkeristene, som de giver, og i stadfæstelsen af deres almindelighed, som gadenavnet og de litterære kilder supplerer. Foreløbig kendes kun de tre (eller måske fire) ristes beliggenhed, men det er muligt, at fremtiden vil bringe nye spor frem, da det vel ikke er helt usandsynligt, at der kan træffes på levninger af de andre gruber i domkirkens gamle mur, når man får lejlighed til at grave på de steder, hvor de kan formodes at have ligget. På samme måde skulle der være mulighed for at finde endnu nogle kirkeriste ved Frue Kirke, men det vil sikkert være temmelig håbløst at lede efter dem, der måske har hørt til karmeliterklostret på Brobjerg og de andre forsvundne kirker.

Trods det gejstligt klingende navn var kirkeristene en meget verdslig foranstaltning, og der skulle være mulighed for, at tilsvarende spærringer har været brugt ved almindelige haver og andre steder, hvor man ville forhindre dyr i at komme ind. Sådanne riste er dog ikke kendt fra Århus.

#### *Henvisninger*

1. J. J. A. Vorsaac: Bidrag til Veile Byes og Amts Historie i det 17. Arhundrede. Hist. Tidsskr. 1, II, p. 191 (1841).
2. Danske Studier 1904. p. 126-27.
3. Cfr. Dansk Folkemuseums Virksomhed i Finansaarene 1920-21 og 1921-22, Fortid og Nutid IV, p. 223.
4. Samsøs Stednavne, p. 17.
5. Kbh.s Dipl. I, p. 435.
6. Kbh.s Dipl. II, p. 189.
7. C. Schade: Beskrivelse over Øen Mors, p. 9.
8. H. S. Ipsen: Livet i en fynsk Præstegaard. Kirkehist. Saml. 4, IV, p. 5. Om kirkegårdenes røgt i almindelighed cfr. L. Koch: Gudstjenesten i den danske kirke efter Reformationen. Kirkehist. Saml. 5, I, p. 44 ff., cfr. ligeledes Kai Uldalls bemærkninger om kirkeriste i Hardsyssels Aarbog 1932, 26. bd., p. 35-45. Om det til kirkeristen i Kerteminde knyttede sagn, se R. Mejborg: Borgerlige Huse (1881), p. 53. Kirkeristen fra Nørre Bork er afbildet i Danmark for og nu. Vest- og Sydjylland (1954), p. 119.

9. *Marmora Danica* II, p. 119.
10. Såvel denne som de andre her omtalte gruber for kirkeriste er blevet undersøgt og udgravet af snedkermester Thorvald Rasmussen (1880–1953) for Aarhus Museum. Fotografierne skyldes ligeledes ham. Hans beretninger findes nu i „Den gamle By“.
11. Chr. Vest Hertel: *Beskrivelse over Aarhus Dom- og Cathedral-Kirke* 1, I. p. 28–31.
12. Fr. Nannestad: *Hilaria Aarhusiensis*, p. 101–02.
13. H. Sogaard: *Lertøj fra norrønjyske museer*, fig. 75 (p. 71) og fig. 77 (p. 72).
14. A. Heise: *Til Viborg Katedralskoles Bygningshistorie*. *Jyske Samlinger* 4, I. p. 306.
15. J. R. Hüberts: *Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus*, I, p. 172.
16. C. J. T. Thomsen: *Realregister til Aarhus Bys Skode- og Panteprotokoller*. *Aarh. Stifts Aarb.* 1940, p. 103.
17. *Blade af Aarhus Bys Hist.* II, p. 451.
18. *Danske Kancelliregistranter 1535–50*. p. 206.
19. *Dipl. Dan.* 1, IV, p. 171, nr. 82.

# Brudekronens opprinnelse

Av *Sigurd Grieg*

Magister Absalon Pederssön Beyer har i sin dagbok fra det gamle Bergen<sup>1</sup> gitt oss en livfull skildring av et bryllup som ble feiret fra 25. til 27. august 1565. Den 26. august ble nemlig fogden på Sunnmøre, Erik Hansson Schöneieböl viet til jomfru Brynhild Benkestok. Da det i dette tilfelle var et brudepar «av stand» – begge tilhørte nemlig lavadelen – blev det utfoldet større prakt enn ved samtidens borgerlige bryllupper. Den første dag feiret man brudeparets høytidelige «Jaord» med et måltid i Erik Rosenkrantz' gård hvor gjestene ble bevertet med åtte retter mat og hvor den kjente skottefrue Anna Thronsdatter Rostung<sup>2</sup> som var gift med jarlen av Bothwell, «udrede» bruden på spansk – altså etter spansk skikk – hvilket forklares slik at hun bar en gullkjede omkring pannen og ovenfor et halsbånd fullt av edelsteiner og «en Perlekrans og Perlefyær udi samt en rød Damaskes Kjortel».<sup>3</sup> Ved vielsen den følgende dag var bruden kledd «udi en brun Fløjels Kjortel og herlig udstaffet med Krone og mange Guld-kjæder; kring Halsen, Skuldrene og om Albuen havde hun Guld-kjæder hængende ned mod Jorden og hendes Haar udslaget»<sup>4</sup> Den dag ble det ikke holdt noe gjestebud, hvorimot det den følgende dag var et meget prektig selskap hvor gjestene var fordelt ved to bord. Til gildet var innbudt adelsmenn, geistlige og borgere med deres hustruer og døtre, de tyske oldermenn og «achteiner», Bergens og Gulathings lagmenn, Mats Störssön, og mange flere.

Beskrivelsen av brylluppets seremonier minner ikke lite om landsens bryllupper i gamle dager, hvis skikker uten vanskelighet kan føres tilbake til renessansen. Spranget fra dette bergenske

bryllup fra 1565 og til den skildring vi møter i Tidemand og Gudes berømte maleri «Brudeferden i Hardanger» (malt 1848), er langt i tid, men formen og det åndelige innhold i festens seremoniell, er delvis det samme.

Spørsmålet om hvorfor bruden bærer krone, har ofte vært fremme til drøftelse i den vitenskapelige litteratur, men forklaringen på kronens opprinnelse synes å falle noe forskjellig. I Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder II (Oslo 1957 s. 315–16), skriver K. R. V. Wikman: «Den gifta kvinnan bar sedan forntiden håret utslaget och obetäckt, stundom bars et pannband (vn. *band*, *gullband*, *gullhlad*) hvilket i en senere tid under kontinentalt inflytande byttes ut imot en krans av dyrebarere material och arbete (folkvisornas *sepel*, *sjæppel*, ty. *schepel*, fra. *chapelet*). Mot slutet av medeltiden började jungfrubrudar i stället för krans bära krona til tecken på obefläckad dygd «i likhet med den Heliga jungfrun».<sup>5</sup> Avtagandet av brudekronan och påsättandet av hustruhuvan markerade kvinnans inträde i det äkta ståndet.»

En litt annen oppfatning møter vi i Otto Bramms behandling av brudekronen fra 1948. Han sier at fra år 1500 og fremover, kan det føres bevis for at kronen er ærestegn og hodeprydning for den jomfruelige brud og at ringformen er sinnbildet på uberørtheten.<sup>6</sup>

For Norges vedkommende fremhever Henrik Grevenor «at kronen som prydelser for bruden synes å være kommet i bruk her hjemme i middelalderens senere del, og forbilledet er jomfrukronen. Om Mariabilder i kirkene kan ha vært smykket med sølvkroner, som har vært benyttet ved brudevielsen, vet vi svært lite. Det kan i det hele være et spørsmål om kirkene har eiet brudekroner som har vært benyttet ved denne anledning på et så tidlig tidspunkt».

Grevenor omtaler videre at erkebiskop Olav Engelbrektsson, da han dro fra Norge, tok med seg en forgylt sølvkrone og at fru Inger til Østråt har forært Reins kloster en sølvkrone. Han fremhever samtidig at skikken å pryde bruden med sølvkrone i Norge holdt seg atskillig lengere blant de høyere klasser enn andre steder. Så sent som etter 1550 nytter den vestnorske adel denne skikk slik

som vi alt har sett, mens adelen andre steder forlengst var gått over til nye moter ved giftermål.

De eldste bevarte norske brudekroner skriver seg fra denne tid. Senere ble det bare hos böndene at bruken av brudekroner ble opprettholdt, og dette førte igjen til at bygullsmedenes arbeid på dette felt ble sterkt tradisjonsbundet.<sup>7</sup>

Når vi hører at greske gudinne-bilder ofte var utstyrt med en krone som var innviet til å motta ofre av frukter, for derved å sikre seg gudinnens støtte til å oppnå fruktbarhet, nærmer vi oss spørsmålet om brudekronens opprinnelse og dens sammenheng med den romerske vestalinnedrakt.<sup>8</sup> Den lærde, danske forsker K. Friis-Johansen har i sitt verk om «Attiske gravrelieffer» omtalt et gravmæle over Amfotto fra Bøotien (avb. l. c. fig. 68), som antas å være fra ca. 450 før Kr. Friis-Johansen fremhever dette gravmæles heroiserende tendens og viser til at den døde kvinne ikke bare bærer et granateple, «men ogsaa i den anden Haand et oprindeligt i Farve tilføjjet Attribut, efter Fingerstillingen sikkert en Blomst, men ydermere er hun saa at sige deificert ved at være udstyret med Gudekronen, den cylinderiske Polos, der som bekendt ogsaa oftere i Form af en Terrakottamodel findes nedlagt i böotiske Grave».<sup>9</sup>

Lignende kroner fra gresk område omtaler Daremberg et Saglio i sitt navnkundige leksikon, der det heter «et l'on passait sur la tête la couronne nuptiale souvent dans les peintures ceramique sur la forme d'un couronne de myrte ou d'un diademe radie».<sup>10</sup>

Et annet sted i samme verk er avbildet en gullkrone fra romertiden, som er funnet i en grav i Basilicate i Syd-Italia.<sup>11</sup>

Blant de kvinnelige medlemmer av den romerske keiserfamilie, var det skikk og bruk å bære et gull-diadem ved ekteskapets inngåelse. Frederik Poulsen nevner dette trekk i forbindelse med Marc Aurels gemalinne, den yngre Faustina, datter av keiser Antoninus Pius og hans hustru, den eldre Faustina. Hun ble i 146, som ganske ung, gift med Marc Aurel og døde noen år før sin mann: «Dejlig maa hun have seet ud i fuldt Keiserindeskud med perlesmykket Gulddiadem i Haaret og iført purpurbremmet Kaabe».<sup>12</sup>



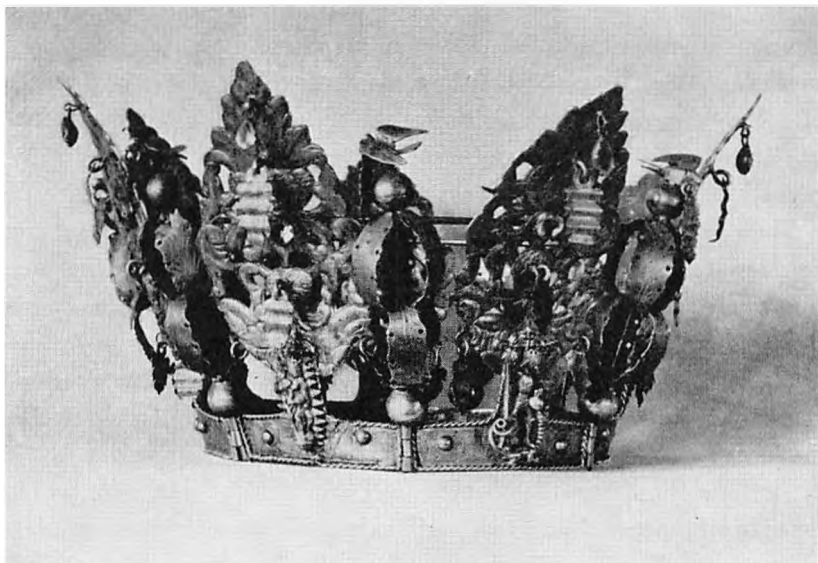


Fig. 1. Brudekrone fra 1520-årene fra Hordaland, nå i Norsk Folkemuseum, Bygdøy, Oslo. I tidens løp har kronen undergått atskillige reparasjoner. Ved en av disse er den opprinnelige kroning forsvunnet og den er blitt erstattet med en løvverks-kroning i sen barokk. Derimot er panneringen den opprinnelige med helgennavnene i minuskler: *Maria, Johannes, Anna og de hellige tre konger*. Ved hvert av de syv feltet har det vært anbrakt små, støpte helgenbilder, deriblant St. Olav (se fig. 2). (Se *Maihaugen 1947-49 s. 171 ff.*).

Når det gjelder velstående, romerske familier, så vet vi at et rikt utstyr av smykker og edelstener hørte med til døtrenes brudeutstyr. En viktig del af brudens smykker var et firkantet farget hodeklede som falt ned på begge sider og i nakken, men lot ansiktet fritt.<sup>13</sup> Likheten med det gudbrandsdalske *stivaturklæ* fra nyere tid er påfallende.

Imidlertid møter vi forbindelse med romersk kultur i Gallia allerede i 500-årene etter Kr.

Gjennom Olle Källströms studier er jeg blitt oppmerksom på at krönikeforfatteren Gregor av Tour (død 594), i sin navnkundige Frankerkrönike forteller, at en niese av abedissen Leubovera i Poitiers, som brud bar et gullsmykket hodebånd. Dette er første gang vi i Vest-Europa hører om gull eller sølv i forbindelse med brudens hodebunad.<sup>14</sup> Både kronen og brudesmykkene hadde jo

det formål å verne bruden mot onde makter, som jo særlig var ute etter henne bryllupsnatten. Allerede vikingene hadde den tro, som vi også møter i nyere folketro, at gull og sølv enten som mynter eller smykker, dannet et virksomt middel mot trolldom. Dette forklarer hvorfor jugoslaviske brudedrakter er overdyngnet med sølvmynter.

Men det gullsmykkede hodebånd som Leuboveras niese engang bar, knytter ikke bare forbindelsen med det keiserlige diadem, men også med den blomsterkrans som allerede i oldtiden var i bruk som de unge kvinners smykke. Snart ble denne krans en særlig brudepynt og et symbolsk tegn på jomfruelighet. Selve ringformen dannet nemlig et symbolsk bilde på jomfruelighet og kronen ble derfor definitivt avlagt bryllupskvelden.

De unge jomfruer bar kronen over sitt utslåtte hår, men dagen etter brylluppet bar de sitt hår tildekket slik som det etter middelalderens oppfatning sømmet seg for gifte kvinner eller «dannekvinner», som de kalles i de gamle retterböter.

Den eldste bevarte brudekrone, om hvilken man vet at den har vært båret ved et bryllup, er en vakker liten krone i gotisk stil, som i 1468 ble båret av den engelske konge Edward IV's søster, Margretha av York ved hennes bryllup med hertug Karl den dristige av Burgund. Men selve skikken er, som vi snart skal se, langt eldre.

Spørsmålet om en dronnings kroning i høytidelige former, ble nemlig drøftet i Frankerriket så tidlig som i august måned 866 etter Kr. Dette år holdt nemlig det vestfrankiske rikes høyeste presteskap en synode i Soissons. Kong Karl den skallete (823–877 e. Kr., konge i Vestfranken fra 843) rettet da en høyst eiendommelig forespørsel til dette prestemöte. Han utba seg nemlig en offentlig uttalelse av synoden om hvorvidt det ville bringe hans dynasti lykke og hell i fremtiden, hvis han lot sin gemalinne Ermintrud krone.

Dronningen var altså ikke blitt kronet tidligere, og det hadde dessverre vist seg at de sønner hun inntil dette år hadde skjenket kongen, hadde artet seg mindre lovende. Den eldste Karlman hadde valgt den geistlige löpebane, og ansåes derved ute av spillet

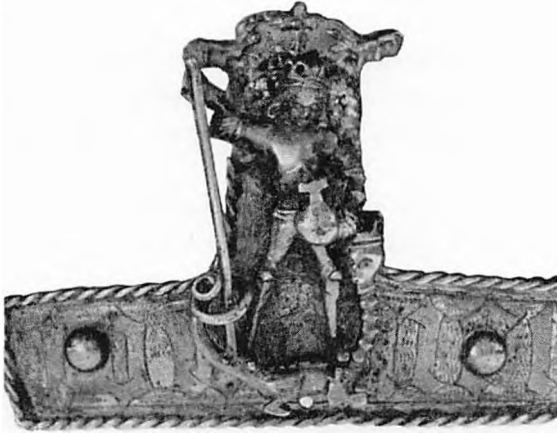


Fig. 2. Her finner vi St. Olav gjengitt i panser og plate med rikseplet i venstre og hellebarden i høyre hånd. Kongen trår på en drage med mannsansikt, rimeligvis symbolet på hans hedenske fortid. Med sitt fasttegnete omriss er det en fortreffelig dekorativ figur, et karakteristisk eksempel på datidens Olavsbilde. (Detalj av fig. 1).

som vordende keiser, Ludvig stammet, og den yngste, Karl, led av epilepsi.

Kongen tenkte seg muligheten av at dronningen kunne tilføres en effektivere grad av den høyestes velsignelse, hvis hennes kroning kunne bli utført med erkebispenses bistand. Hans hypotese, som vi vel ville si, gikk da ut på at hvis dronningen mottok kirkens velsignelse i og ved kroningen, ville hun få et mere livsdyktig avkom enn hittil - altså en frisk og herlig keiserprins. Dr. philos. Olle Källström, som har trukket denne gamle historie frem av glemse-len, anfører videre at synodens svar, som var undertegnet av biskop Herardus, ikke minst er av interesse fra et kulturhistorisk synspunkt.

Det inneholder først en oversikt over hvilken støtte man kan finne i Bibelen for Kongens tanke, men samtidig avspiles og sanksjoneres begreper som i virkeligheten peker tilbake på gamle hedenske fruktbarhetsforestillinger som dengang var lyslevende innenfor folkets forestillinger - eller trosverden. Av ordlyden i den særskilte bönn, som synoden fastsatte for Ermintruds kroning, sees blant annet at kroningen for henne skulle innebære at hun «krontes

med hellige frukter». Dette var for samtiden en ny skikk, som i virkeligheten må være meget gammel, for symbolikken i en krone av hellige frukter kunne i virkeligheten ikke forstås på mere enn en måte: Det var gammel fruktbarhetsmagi ikledt elegant, kristen språkdrakt.

I og for seg er jo dette ikke noe nytt. Den katolske kirke anvendte tidlig den taktikk å oppta enkelte deler av den folkelige religionsdyrkelse i sitt ritual, for derved å gjøre den nye tro lettere tilgjengelig for hedningene.

De kristne helgener er jo intet annet enn greske heroser, og de middelalderske gilder overtok skikker som var knyttet til den hedenske tempeltjeneste, for eks. samdrikkingen. Her i Norge inntok jo Hellig Olav snart den plass i folkets bevissthet som den gamle jordbruks- og bondegud Tor hadde hatt.

Kronen med de hellige fruktene er i virkeligheten den samme som gjenfinnes på greske gudinnestatuer lenge før Kristi fødsels tid. Källström har sikkert rett i at det bak denne synodebeslutning om den stakkels dronning Ermintruds så å si terapeutiske eller helbredende kroning, skjuler seg gamle og alminnelig utbredte sedvaner, som her for første gang er sammenfattet i et lærd skrift. Det er i og for seg ganske naturlig at vi forholdsvis sjelden støter på vitnesbyrd av lignende art, fordi skikker som for samtiden synes selvfølgelig og naturlige, ikke ble omtalt i litteraturen eller i offentlige dokumenter.<sup>15</sup>

Etter kristendommens innførelse i Norden, ble kirkenes Maria-bilder snart prydet med kroner. Jomfru Marias rosenkrans ble til en praktfull krone av gull og sølv. Den katolske kirke skapte seg snart inntekter ved å låne eller leie ut disse kroner til smykke for jordiske bruder, som tegn på jomfruelighet.

Fra Norge vet vi at Mariakirken i Oslo eide flere små forgylte sølvkroner, Reins kloster én og i Olav Engelbrektssons kirkeskatt i Nidaros nevnes to høye. I Kastellklosteret i Kongehelle var det en krone av forgylt sølv som veide 5 lodd og en annen krone som veide 3 eller 4 lodd som var anbrakt oppå et «vår frues bilde».<sup>16</sup>

Disse kroner i kirkenes eie har enten vært utført til bestemte

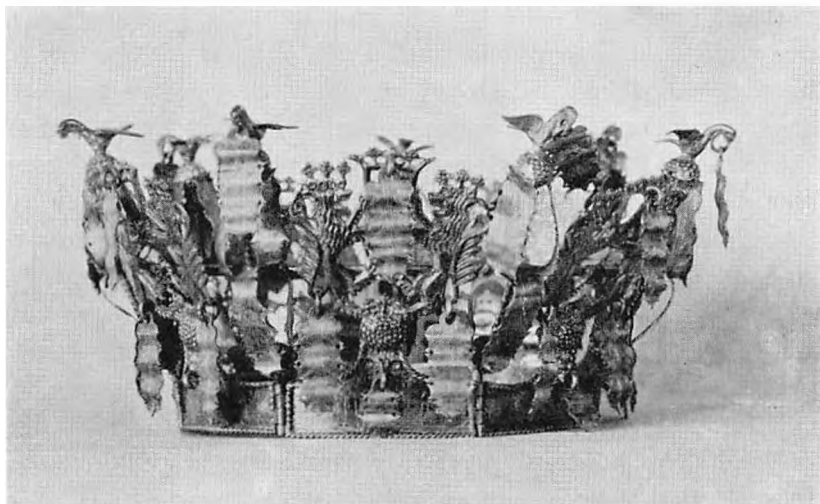


Fig. 3. Brudekrone av forgylt sølv, antagelig fra 1500-årenes siste halvdel. Kronen er ervervet i Bergen. På panneringen leses i minuskler: *Maria* (2 ganger), *Baurin, Olaf, Anna, Lucia, Dortia*. (Norsk Folkemuseum, Bygdøy, Oslo).

helgenbilder eller det har vært private smykkekroner, som er blitt testamentert til kirkene. På grunn av sin størrelse kunne slike gavekroner bare leilighetsvis nyttes til helgenbildene. Av den grunn gjorde kirken i senmiddelalderen seg nytte av dem ved å leie ut kronene som brudekroner. Vi har bevart et vitnesbyrd om dette i et brev som kong Christoffer i 1445 sendte Vadstena kloster, hvori han ber om å få låne klosterets stasligste krone til bruk ved dronningens kroning.

I eldre middelalder var det som regel bare damer av kongestammen som ved høytidelige anledninger fikk lov til å bære kroner. Men det gikk snart med fyrstekronen som med kongens mynt: den begynte å falle i verdi.

Først var det adelen som begynte å bære kroner som et tegn på fornemhet, men fra adelen bredte skikken seg snart til det mere velstående borgerskap og snart etter også til storbøndene. Iallfall har det i Norge etter år 1500 ikke vært noen sjeldenhet å finne brudekroner i privateie også utenfor adelens krets. Fra Sverige har vi et interessant vitnesbyrd fra tiden mellom 1300 og 1350. En

smekker liten krone – for liten for et mannshode og derfor høyst sannsynlig et kvinnesmykke – ligger i en i jorden skjult familieskatt fra Badeboda i Småland. Det vitner om at selv i det avsides Norden, var skikken å bære krone allerede før 1350 trengt ned til bønder som på den sosiale rangstige sto under storgodseierklassen. Men der, likesom annetsteds, søkte kongen å motarbeide den tiltagende luksus blant böndene. Av en proklamasjon til Södermanlands innbyggere fra 1450 ser vi at ingen bondedatter skulle ha rett til å bære «hovudsölv». Dette forbud viser at kronen var i allmennelig bruk hos borgere og bønder i senmiddelalderen ved alle livets høytider, og fremfor alt ved den viktigste av alle fester: Når man feiret bryllup.

I de danske folkeviser er således ungmøen med gullkronen på sitt utslagne hår tidlig blitt en fast «klisjé» i visenes skildring av finere bryllup.

Vi skal her bare omtale de tre eldste komplette brudekroner fra Norden. I Statens Historiska Museum i Stockholm oppbevares en brudekrone av forgylt sølv fra Visingsö i Småland fra tiden 1500–1525 med innskriften Ave Maria m. v. Den har vært brukt som brudekrone på Visingsö, men det er grunn til å tro at den er overført dit fra Vadstena kloster. Under den protestantiske billedstorm i 1520-årene evakuerte dette kloster endel av sine skatter til den trygge öya i Vättern. Sikkert er det iallfall, at den vakre lille krone en gang har hatt et annet formål enn å tjene som brudekrone. Kronen bærer nemlig en innskrift med påkallelse av Maria som «himlarnes drottning moder til änglarnas konung, jungfruarnas blomma». Kronen har derfor opprinnelig tilhørt et Mariabilde. Muligvis er den også fremstilt i Vadstena. «Uvisst, men lokkende å tro», som en svensk forsker sier.<sup>17</sup> Kronen er meget enkel, bare prydet med gotisk bladverk i gjennombrutt arbeid. Det er fra den faste kronering at de spisser vokser ut som litt etter litt antar form af heraldiske liljer og som i senmiddelalderen utvikler seg til bladformete standere med alt rikere forgreninger.<sup>17</sup>

I 1933 ble det i Middelfart på Fyn i Danmark funnet en brudekrone av sølv sammen med et vakkert brudgoms kors av sølv,



Fig. 4. Brudekrone av forgylt sølv fra 1600-årene, med barokk pannering og motstilte løver. (Victoria and Albert Museum, London).

begge stykker fra første del av 1500-årene. Den lette, yndefulle krone er ganske lav, og har en ring som bare er et par centimeter høy. Dens seks ledd er hvert prydet med tre små fembladete rosetter. Leddene hektes sammen med hengsler, hvis stenger øverst avsluttes i et sengotisk fliket blad av sølvblikk. Hertil kommer takker som er fastloddet på innersiden. – Ialt har kronen hatt 12 takker.

Ved hjelp av korset kan kronen henføres til årene mellom 1520 og 1530.

M. Mackeprang som har skrevet om denne brudekrone, fremhever at den kan ha vært både helgenkrone og brudekrone, da det er sannsynlig at kirken allerede i middelalderen gjorde votivkroner eller offerkroner inntektsgivende ved å utlåne dem, ligesom det senere ble skikk med brudekronene. Allerede i 1312 eide Ribe domkirke hele fire, av hvilke en dog var av kopper. Dronning Margrethe skjjenket i 1408 en kostbar gullkrone med edle stener til

Börglum kloster og Kalentegildet i Flensborg fikk endog hele to gullkroner av den gavmilde dronning.<sup>18</sup>

Ennå så sent som i 1511 fikk Vår Frue kirke i Köbenhavn »en sølvkrone eller seppel» i gave «at pryde Jomfru Maria Billede med».<sup>19</sup> Under de urolige forhold i 1530, da lutheranerne begynte å storme kirkene, krevet giverinnens slekt å få kronen tilbake for at den ikke skulle bli fjernet fra kirken av griske hender.<sup>20</sup>

Ennå lenge etter reformasjonen fantes det i Middelfart kirke på et alter «neder i kirken», altså et sidealter, et Mariabilde med krone som kirkens værger måtte love bispen å fjerne. De ytre vilkår for at vår krone kan være en Mariakrone er altså til stede. Når dr. Mackeprang likevel oppfattet den som en brudekrone, skyldes det at den er funnet sammen med et brudgomskors. Likesom bruden kjentes på sin krone, var det særlig i Setesdal og Telemark skikk og bruk at brudgommen ennå i forrige århundre bar et kors.

Fra Norge kjenner vi ialt seks brudekroner fra 1500- og 1600-årene. De er første gang behandlet av avdøde dr. Henrik Grevener i 1924.<sup>21</sup>

En af disse, fig. 1, som skriver seg fra Hordaland enten fra Fjeld eller Sund prestegjeld i Nord-Hordaland, tilhører nå Norsk Folkemuseum.<sup>22</sup>

Denne krone er i tidens løp blitt reparert flere ganger. Ved disse reparasjoner er den opprinnelige gotiske kroning forsvunnet og erstattet med en løvverkskroning i sen barokkstil.

Derimot er panningen og de løvprydede stolper som avsluttes i en fugl med utbredte vinger langt eldre. Rimeligvis stammer disse deler fra senmiddelalderen. Dette støttes også av de helgennavn som er gjengitt i minuskler. Vi finner her navnene på Maria, Johannes, Anna og de hellige tre konger, som altså er blitt påkalt for å verne bruden. Noe avgjørende for dateringen betyr disse dekorasjoner ikke, de kunne meget vel tenkes bibeholdt også etter reformasjonen. Vanskeligere har man for å tenke seg at en brudekrone ville kunne bli prydet med små støpte helgenfremstillinger i tiden etter 1536. Dette er imidlertid tilfelle med denne krone.



Grevenor gjorde oppmerksom på at det midt i hvert av de syv felter har vært anbrakt en helgenfigur hvorav nå bare de fire er tilbake. Blant dem ser man Maria med Barnet og St. Olav; særlig den siste med sitt fasttegnede omriss er en fortreffelig dekorativ figur. Den viser slektskap med lignende støpte fremstillinger på alterkalker fra tiden omkring 1520, og fra samme tid er vel også vår krone. Nettopp i reformasjonsårhundret ble kirkenes brudekroner utsatt for en uventet fare gjennom kongenes inndragning av kirkegodset og kirkenes klenodier. Her fra Norge har vi for eks. bevart den fortegnelse som ble tatt opp ved inndragningen af Mariakirkens klenodier i Oslo i 1524.<sup>23</sup> I Sverige var det særlig Gustav Vasa (konge 1521–60) som i 1527 inndro en stor del af kirke- og klostergodset under kronen og plyndret kirkene for deres gamle sølvskatter. Dette foregikk likevel ikke uten protest fra geistligheten og almuens side. Særlig sterkt synes menighetens reaksjon å ha vært overfor konfiskasjonen av de kroner «som brudene pleide å bruke». Til slutt ble myndighetene tvunget til å slå retrett og unne menighetene å få tilbake «to eller tre kroner» som skulle forvares i enkelte kirker og mot en viss avgift utlånes til bruder.

Den svenske brudekronekonflikt viser oss at bruken av brudekronen allerede dengang var så populær i Sverige at det holdt på å bli opprør mot den konge som i sin griskhet gikk til angrep på dette klenodium.

Det er særlig Troels Lund og Rikard Berge som har gitt oss opplysninger om bruken av brudekronen i nyere tid. Sølvkronen er ofte nevnt både i skifter og bygdeskrifter fra 1700-årene. I 1723 skildrer presten i Oster, nord for Bergen, bruden slik: «På Hovedet har hun en stor aaben sølf Crone, som er forgyldt med mange Spirer paa Kronen». Det er den samme mote med helrund krone som kjennes fra hele Vestlandet nemlig fra Hardanger, videre på strilelandet omkring Bergen, i Sogn og Fjordane og Möre og hele Trøndelag.

I dag er det bare et fåtall av kroner som er igjen i bygdene, men der hvor de er bevart har de ofte vært i bruk til vår tid. På Sunn-

möre var kronen i bruk til omkring 1880, i Selbu til omkring 1885 – enkelte ganger ennå i 1890-årene. Nord for Tröndelag har brudekronen vært i bruk helt til Finnmark. I Gudbrandsdalen var brudekronen i bruk til omkring 1850. Myrtekransen ble først tatt opp på landsbygden i årene 1850–1870.

Ialt er det bevart omkring 150 brudekroner fra hele Norge, hvorav ca. 45 fra Hordaland og 28 fra Möre. Det ser ut til at Hordaland og distriktene nord for Bergen til og med Sör-Tröndelag er de deler av landet hvor brudekroneskikken har holdt seg lengst. Ennå langt ned i det 19. århundre fremstilte de vestnorske og særlig da de bergenske gullsmeder brudekroner. I bygdene omkring Bergen var det mange prestegjeld, som ikke hadde noen krone, men folk fra disse bygder brukte da å leie kroner av gullsmedene i byen.

Den svenske erkebiskop Olaus Magnus, som ved midten av 1500-årene skrev sin beröimte »Historia om de nordiska Folken», forteller at det var alle ungmöers håp at de på sin bryllupsdag som tegn på sin ukrenkede dyd, skulle få bære krone likesom den hellige jomfru. Dette er den annen rot til brudekroneskikken, mens vi bak denne forestilling skimter en ennå eldre, nemlig den krone som vi finner på de greske gudinnestatuer. Denne krone ble brukt til å motta ofre af frukter og blomster til fremme av fruktbarheten. Men i den katolske tid ble denne fruktbarhetskult overvunnet og beseiret av Mariadyrkelsen.

Allerede i 900-årene var man begyndt å smykke Mariabildet med krone.

Den kronede jomfru ble ved middelalderens slutning oppfattet som Johannes-åpenbaringens himmeldronning med solen som sin kledning, månen som en fotpall, og med tolv stjerner som en krone på sin panne. Denne himmeldronning i all sin prakt kunne likevel ikke fordunkle den langt eldre Maria, – som fortsatte å være så mysteriös ren og ubesmittet til tross for at hun ble utsett til å være den jordiske kvinne som fødte Jesus til denne verden. Arven etter Maria synes å være det dominerende trekk i brudekroneskikken slik som den kom til å leve videre i nyere tid. (Källström).

## Henvisninger

1. Absalon Pederssøns Kapitelsbog 1552–1575. Norske Magazin I, Chra. 1858 s. 290 ff.
2. Om dette bryllup se videre Yngvar Nielsen: Bergen fra de ældste Tider indtil Nutiden. Chra. 1877 s. 337 ff. Om Anne Thronsdatter Rustung se L. Daac: Christopher Thronsdon Rustung. Hans Søn Eno og hans Datter Skottefruen (Norsk) Hist. Tidsskrift II 1872 s. 152 ff. s. 166–170.  
Se også Norske Magazin I s. 332.  
Om James Hephur Bothwel se Encyclopedia Britannica Vol. III s. 950. Salmonsens Konversations Leksikon III. Köbh. 1915 s. 750. Se også Halvdan Koht i (Norsk) Hist. Tidsskrift Bind 35 s. 498.
3. Se for eks. bilder i Francis Becket: Renæssancens Portrettmaleri. Köbh. 1932 fig. 23 og 25.
4. Sammenlign l. c. fig. 27 og 28 bare med den forskjel at de som gifte kvinner ikke bærer udslått hår.
5. Olaus Magnus' Historia om De nordiska Folken III. Upps. og Stockh. 1916 s. 104.  
J. Granlund: Kommentar. Uppsala–Stockholm 1951 s. 328.
6. Otto Schmidt: Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte II, Stuttgart 1948 s. 1126.
7. Henrik Grevenor: En Gruppe Norske Brudekroner av Sölv (Guldsmedkunst. Organ for Norges Guldsmedforbund. Kra. 1924) s. 194.
8. Se for eks. V. K. Müller: Der Polos die griechischen Götterkrone. Berlin 1915, se særlig s. 76. Se også Olle Källström: Ideologi och kejsarkrona (Dagens Nyheter 15. april 1944). Samme forf.: Romansö Kyrkas Silversmycken. (Upplands Fornminnesförenings Årsbok 1948) s. 7 ff.
9. K. Friis Johansen: Om Fortolkningen af de Attiske Gravrelieffer fra den klassiske Tid. Köbh. 1949 s. 131 og avb. s. 133 fig. 68.
10. Daremberg et Saglio: Dictionaire des Antiquite's Greque et Romaine III 2. s. 1649–1650.
11. l. c. I s. 800 fig. 971.
12. Frederik Poulsen: Romerske Kulturbilder, Köbh. 1945 s. 184.
13. Ludwig Friedlaender: Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine. Leipzig 1888 s. 463 ff.
14. Gregor av Tours Frankerkrönike ved I. P. Jacobsen II 6–10 Bog Köbh. 1916–18 s. 303, der det heter: „Om Alterklædet, som de lot hende höre ilde for, fremførte hun en ædelbåren Nonne som Vidne på, at denne havde givet hende som Gave fra sine Forældre et Hellsilkes Kastklæde; af dette havde hun afklippet et Stykke, som hun kunde gøre med, hvad hun vilde; af det övrige havde hun gjort et prydeligt, værdigt Alterklæde og dertil brugt så meget, som nödvendigt var; det afklippede Stykke, der var tilovers, havde hun givet sin Broderdatter til Pynt på hendes Dragt, og den Gave, sagde hun, var til Klosterets Gavn. Giverinden, Didimia, udtalte, at dette var sandt i et og alt.

Med Hensyn til Guldbladene og det gyldne Pandebånd kaldte Abedissen eders her tilstedeværende Tjener Macco til Vidne på at hun gennem ham fra fornævnte sin Broderdatters Fæstemand havde modtaget 20 Guldstykker og for den Sum ladet disse Ting gøre, hvad alle vidste, og at der dertil intet var medgået af Klosterets Gods." (I. P. Jacobsens oversættelse). Se videre Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte herausgegeben von Otto Schmidt Stuttgart-Waldsee 1948 s. 1126.

15. Olle Källström: Brudkronan. Särtryck ur Skandiasförsäkringens firmatidning „Oss Emellan“ julen 1948. I brev av 17. mars 1960 har dr. Källström vært så vennlig å meddele følgende: „Den Ordo, enligt hvilken Karl den skalliges gemål Irmintrud „invigdes“ den 25. augusti 866, är tryckt i Monum. Germaniae Capit. II, p. 453–55, nr. 301. Admonitio Herardi är tryckt hos Mansi. Coll. concil. XV, Venedig 1770, p. 726–28. Jfr. även Schramm, Der König von Frankreich (1939) s. 21–23.“  
Det heter videre i det siterte brev:  
„Man får inte glömma den bysantinska linjen. Jfr., att C. Nordenfalk, Konstantin den store i Skåne, Medd. fr. Lunds univ. hist. museum 1944, s. 116 har påpekat bysantinska framställningar av bröllopet i Kana med både brud och brudgum prydda med krona. Hur långt tillbaka man kan spåra belägg för det bruket, kan jag inte säga. Jfr. slutligen, att Schlee, Der Gebrauch der Brautkronen in Schleswig-Holstein, s. 130. tror på ett förkristet bruk, som upptagits av katolska kyrkan.“ I. C. Nordenfalks siterte avh.: „Konstantin den store i Skåne. Vad et skånsk processionskors har at berätte. (Medd. f. Lunds Univ. Hist. Mus. 1944) s. 16 anföres det videre at en annen, meget vanlig billedtype „utgöres av en sammanställning av Konstantin och Helena och det heliga korset“ (l. c. s. 139 fig. 17), er gjengitt på et minnesmerke fra 1100-årene hvor Konstantin og Helena, begge med kroner, tilber korset.
16. Thor Kielland: Norsk guldsmedekunst i middelalderen, Oslo 1926 s. 213 (jfr. s. 211).
17. Tiotusen År i Sverige. Statens Historiska Museum, Stockholm 1945 s. 308. Se også Olle Källström: Rådmanö Kyrkas Silversmycken (Upplands Fornminnesförenings Årsbok, Uppland 1948) s. 10.
18. M. Mackeprang: Kors og krone fra Middelfart (Fra Nationalmuseets Arbejds-mark 1934) s. 10 ff.
19. l. c. s. 15.
20. Holger Fr. Rördam: Københavns Kirker og Kløstre i Middelalderen. Köbh. 1859–63 s. 29.
21. Henrik Grevenor: En gruppe norske Brudekroner av Sölv (Guldsmedkunst des. 1924 nr. 12) s. 189 ff.
22. N. F. 417–23. Daværende konservator Svein Molaug sendte meg i 1950 følgende utskrift av Norsk Folkemuseums billedkatalog: N. F. 417–23. Brudekrone, forgyllt sølv. Fra Fjeld eller Sund. N. Hordaland. Kjøpt av juveler Hammer. Innv. gravert 1634 og delvis skjult av båndet MDMBD 1695 W 40L.

Kronen består av 7 plater sammenholdt av sølvbånd og ring. På hver plate er innskrift i minuskler, støpt figur på hver side. 3 mangler. På hver del er festet gjennombrutt bladverk med gravert forside med løv og steiner.

I mellomrommene kuler med bladverk.“

23. Om Mariakirkens klenodier se Nicolaysen: Norske Fornlevninger. Chra. 1862-66 s. 30.

Olle Källström: Rådmansö Kyrkas Silversmycken, 1948 s. 17 ff. Se også samme forfatter „Brudkrona“ 1948.

# Skovsbokorset i sagn- overleveringen

*Af Hans Ellekilde*

Det ældste, mig bekendte, vidnesbyrd om Skovsbo-korset, eller rettere Skovsbo-korsfæstet, er en præsteindberetning, dateret Rynkeby præstegård den 20. marts 1755, forfattet af præsten Laurits Andersen Eilschou, født i Odense den 28. december 1694, som havde været præst i Rynkeby-Revninge lige syd for Kerteminde siden den 19. marts 1723, bevaret i håndskriftet Kall 377, 4 I s. 274.

„Udi ingen af disse omliggende Marcker er noget at finde af de poster, dend 7de post anmelder, uden alleniste i dend første Marck af Schousboe Gaards Marcker. Westen for Gaarden, naar mand farer fra Rynkeby, der findes et Crucifix oprettet, som holdis ved Lige af Schousboes Eyere. Men hvad det skal betyde ved ieg icke. Det er da dend Efterretning Jeg her udi kand give.“

Denne præsteindberetning af 1755 er åbenbart kilde for Hans de Hofman Danske Foundationer 1760 V s. 276, hvori det blot hedder: „I Gaardens Mark findes et Crucifix, som altid holdes ved lige af Gaardens Eyere.“

Sandsynligvis er denne præsteindberetning også kilde for den ældste efterretning i Erik Pontoppidans Danske Atlas 1767 III s. 478, hvori det hedder:

„Skovsboes Eyere ere ved gammel Stiftelse forpligtede til at vedligeholde i Gaardens Mark et Crucifix, efter catholske Tiders Brug, ligesom paa nogle Steder her i Siælland findes samme Slags Levninger, som snarest kunne henregnes til de uskyldige og uskadelige.“

Syv år senere, 1774, har Erik Pontoppidan en ganske ny oplysning om Skovsbo-korset, der formentlig må skyldes Rynkebypræsten Ludvig Boesen, født i Kerteminde den 15. maj 1733, præst i Rynkeby og Revninge 1764–85. Det hedder nemlig i Pontoppidans Danske Atlas VI s. 636 fra 1774:

„Crucifixet, som staaer ved Alleen til Rynkebye Kirke, skal være opsat af Anna Rønnow, Erich Hardenbergs Frue, til Taknemmelighed for sin Helbredelse, uden at noget dertil er henlagt.“ (Pontoppidan mener: uden at der er henlagt gods til korsfæstets vedligeholdelse.)

Det tredje vidnesbyrd om Skovsbo-korsets tilblivelse findes i en rejsebeskrivelse fra 1796, juristen J. Chr. Hedegaards Reise fra Kiøbenhavn til Weile (udgivet 1918 af Julius Clausen), hvori det s. 92 f. hedder:

„Schousboe har i gamle Dage været et Kloster. Det er en fast grundmuret Bygning, har et Spir og hvælvede Kjeldere. Man finder her endnu adskillige Levninger fra Klosterperioden; f. Ex. i Alleen strax ved Gaarden finder man Christus paa Korset. Den Tradition, som jeg i min Barndom har hørt om Korset (Hedegaard var født i Odense 1762 og opvokset i Ullerslev mellem Odense og Nyborg), hvorfor dette Trækors staaer paa dette Sted, lyder i Korthed saaledes:

En Nonne var besværet, Gud veed hvoraf (ventelig af Aandelighed). Hun vidste, som saa mange flere, at den frie Luft er tienlig baade for legemlig og aandelig Besvær. Hun vandrede derfor hen til omtalte Allee; lagde sig (rimeligvis knælende) ned paa dette Sted; Her skal hun have faaet et Syn; og dette Syn (snurrligt nok) var saa kraftigt, at hun blev lettet fra sin Sielebyrde. Til en Erindring om denne Frelse lod hun her sætte en døende Christus.“

Det fjerde vidnesbyrd om Skovsbo-korsfæstet findes i Just Mathias Thieles Danske Folkesagn II 1819 s. 85. Det er denne samling, som indeholder påfaldende meget fynsk sagnstof fra selve samtiden meddelt Thiele af den første danske æventyrsamler, Mathias Winther, i Odense, udtrykkelig nævnt af Thiele som fremragende bidragyder i forordet s. IV til denne samling. Skovsbo-korset skyldes her en adelsfrue på Skovsbo ligesom i Pontoppidans anden beretning, ikke en katolsk nonne som hos Hedegaard 1796. Det hedder nemlig hos Thiele 1819 i hans krogede dansk:

„Paa den Herregaard Skovsboe i Fyen boede her engang en Frue, som mistede Sinds Brug og Samling, saa at hun desformedelst var til Ynk og Gru for andre. Men som hun engang gik om i Marken, da tyktes det hende, at Himlen aabnedes, og Guds Engle steg ned til hende. Og fra den Stund af fik hun sund Forstand, hvorover hun taknemligen lod opreise et Kors paa samme Sted, hvor hun havde havt hin Aabenbarelse. Dette Kors kaldes endnu Fruens Kors og vedligeholdes af Gaardens Eiermænd.“

I sin kommentar 1819 s. 153 oplyser Thiele: „I Danske Atlas VI 656 angives Fru Anna Rønnow at være denne Frue.“

I 1832 udsender forfatteren I. G. Burman Becker tredje hæfte af sine „Efterretninger om de gamle Borge i Danmark og Hertugdømmerne“. Han skriver heri s. 49–53 om Skovsboe i Fyen efter meddelelse af proprietær Petersen til Ulriksholm, som s. 51 fortæller om Skovsbo-korset:

„Nogle hundrede Skridt fra Gaarden, tæt ved Veien til Rynkebye, staaer et stort og smukt Crucifix af Træ med en vel udhugget Figur, til hvis Vedligeholdelse en Bondegaard er henlagt. En Søster til Erik Hardenbergs Hustrøe Anne Ronnow skal have været meget sygelig og melancholsk; en Dag, da Frøkenen gik ud at spadsere mod Rynkebye, satte hun sig ned paa det Sted, hvor Korset nu staaer, faldt der i Sovn og havde en særdeles tydelig Drøm; da hun vaagnede, havde hun erholdt sin Sundhed og følte sig saa tilfreds, at hun fra dette Øieblik havde det letteste Sind. Af Taknemmelighed lod hun Crucifixet opreise, og Bonderne sige, at, naar det forfalder, er der uroligt paa Skovsboe, indtil det bliver fornyet.“

I 1847 finder vi i F. Richardt og T. A. Beckers Prospector af danske Herregaarde III nr. 7 den ældste grundlæggende undersøgelse af Skovsboes historie. Det hedder her:

„Erik Hardenbergs Frue, Anne Ronnow, tilbragte sin Enkestand paa Skovsbo, hvor hun døde 1609. Hun skal have været af et mørkt og melancholsk Temperament, hvilket nedarvede sig paa hendes Døttre; Oprettelsen af det Crucifix, man endnu seer ved Veien tæt udenfor Gaarden, tillægges hende, efter andre dog en Frøken, enten hendes Søster eller Datter. Sagnet beretter nemlig, at en Frue – efter Andre en Frøken – paa Skovsbo leed meget og i lang Tid, uden at kunne blive helbredet; da hun nu en Dag gik paa Marken, forrettede hun en andægtig Bøn, og det var hende da, som om Frelseren aabenbaredede sig for hende, og fra det Øieblik af var hun helbredet: hun lod derfor et Krucifix, ganske saaledes som Synet viste sig for hende, forfærdige og opsætte paa det Sted, hvor hun havde seet Synet.“

Senere forfaldt dette Kors og blev henslængt paa Loftet, men, lægger Sagnet til, det spogede saa stærkt paa Gaarden, at man igen maatte sætte det paa sit Sted. Det sande ved Sagen er, at Krucifixets Fodstykke var raadnet bort, hvorfor Figuren blev lagt op paa Loftet, hvor den laa i mange Aar. Men da de Spanske vare her i Landet (1808), forargede dette dem, hvorved Justitsraad Berg blev bragt paa den Tanke igjen at lade det smukke Krucifix gjøre istand og sætte det op ved Veien, omgivet af et Gitter; det er meget godt udskaaet af Træ, i naturlig Størrelse, og seer gandske ud som de i catolske Lande saa hyppige Krucifixer ved Veiene, hvorfor Spanierne heller aldrig forsømte at forrette deres Andagt for det, naar de kom forbi. Det gjør et ganske eiendommeligt Indtryk her i det prosaiske Nord, hvor man er saa uvant til Sydens Poesi, som saa godt forstaaer at forskjønne Landskabet ved mangfoldige Prydelser, der tiltale saa vel Øiet som Følelsen.“



I sin udvidede systematisk ordnede sagnsamling Danmarks Folkesagn 1843 I s. 270 optager Thiele sit østfynske folkesagn fra 1819 med henvisningen til Danske Atlas VI, og desuden en ny sagnopskrift, hentet fra pastor Hans Kristian Rask Morskablæsning for den danske Almue, 1839 I s. 44–45, som vi anfører efter Rask, men ikke efter Thiele. Rask, yngre broder til Rasmus Rask, opgiver desværre ikke sin hjemmelsmand. Sagnet, som Rask kalder „Korset ved Skovsbo“ lyder således:

„Paa Herregaarden Skovsbo i Fyn, i Rynkeby Sogn, boede engang 4 adelige Frøkener, hvoraf den ene var meget værkbruden, og saasom dette Onde daglig tiltog, blev hun meget sorryfuld. Hun gik da ud paa Marken og forrettede en andægtig Bøn, og snart mærkede hun stor Lindring i sin Nod, ja inden kort Tid var hun karsk og sund som hendes Sostrer. Af Taknemmelighed lod hun nu et Kors rejse paa det Sted, hvor Gud havde hørt hendes inderlige Bøn. For sin Død bestemte hun en tilstrækkelig Sum til Korsets Vedligeholdelse af Gaardens fremtidige Ejere. Disse efterkom i lang Tid hendes Ønske, men engang kom Gaarden til at tilhøre en Mand, som ringeagtede det gamle Trækors, lod det optage og henslængte det i Gaarden mellem Brændet. Men da skal megen Uro have plaget Gaardens Folk, og Ejeren maatte endelig lade et nyt Kors oprejse, og dette blev smukt malet. Forstyrrelsen paa Gaarden hørte da op.

En anden Tro haves om dette Kors, at den, som første Gang kommer forbi, skal friste et lille Uheld. En Officer kom ridende derforbi, da Spanierne vare i Fyn (1808), tilligemed en anden Kammerat; han spurgede, hvad dette Kors havde at betyde. Da Kammeraten hørte, at Offiseren ej for var kommen derforbi, forudsagde han ham, at et lille Uheld forestod ham, men Offiseren meente, det havde intet at betyde, Vejen var god, og Hesten vel tilredet, men medens de endnu taledes sammen om det forestaaende Uheld, reed Offiseren et Træ for nær, og stødte sin Chakot af, denne maatte han stige af efter, og da han atter steg tilhest, sprang den venstre Stigbøjleren, saa han maatte sande Kammeratens Ord om et Uheld ved første Syn af hiint Kors.“

Det ottende sagnvidnesbyrd om Skovsbo-korset findes i Svend Grundtvigs store samlinger af danske folkeminder 1839–83 i Dansk Folkemindesamling. Det er optegnet 1857 af præsten i Rynkeby og Revninge, forfatteren Karsten Friis Wiborg, der var præst i Rynkeby 1845–63, tidligere udgivet af Tang Kristensen i hans storværk Danske Sagn III nr. 1036. Vi følger naturligvis originalmanuskriptet DFS. XVI bl. 483. Wiborg har god overlevering om Skovsbo, om Erik Hardenberg (DS. IV 555), om Erik Lykke, der blev hentet af Fanden (DS. VI nr. 148) og om den hvide dame på Skovsbo

(DS. V nr. 1276), men i intet af disse tilfælde nævner Wiborg sin hjemmelsmand eller hjemmelskvinde, formentlig en gammel bonde-mand eller bondekone i selve Rynkeby sogn. Sagnet gengives her i sin helhed:

„Hovedgaarden Skovsbo ligger en Mil fra Kjerteminde. Nær ved Gaarden ved Vejen staar et Krucifix, hvilket gjor et underligt Indtryk paa Folk, der ikke i andre Lande have set lignende, men foler, at det er et Minde fra den katolske Tid. Dermed hænger det nu saaledes sammen. Der boede paa Skovsbo, saa fortæller Sagnet, en Froken Rønnow, gift med Erik Hardenberg (?), altsaa ved lag 1570–80. Hun var tungsindig næsten indtil Sindsforvirring. En Dag gik hun ud at spadsere ad Vejen til Kirken; paa Vejen til Kirken blev hun træt og satte sig paa en Sten, hvor hun faldt i Søvn. Da tykkedes det hende, at Frelseren aabenbarede sig for hende; hun bad ham da, at han vilde helbrede hende. Saa vaagne hun, og var fra den Stund helbredet. Hun rejste da den korsfæstedes Billede paa Vejen. Nogle sige, at hun i Synet lovede Herren det, andre, at hun bagefter gjorde det af Taknemmelighed. – Og hun henlagde en Gaard i Urup By til Korsets Vedligeholdelse med Forpligtelse for Gaardens tilkommende Ejere, at de skulde paase, at Indtægten af denne Gaard regelmæssig anvendtes dertil. Gaarden blev dog senere solgt, og Krucifixet var saaledes overladt til Ejernes Godtbefindende, thi der var ingen skriftlig Forpligtelse til Vedligeholdelse. Dog behøvedes en saadan ikke heller; thi saa ofte det er skeet, at Korset er begyndt at forfalde, saa begynder ogsaa en ulidelig Uro og Spektakel paa Gaarden, og hjælper det ikke, saa ender det ufejlbarlig med Husherrens eller Husfruens Død; istandsættes derimod Korset skyndsomst, da ophører hint Spøgeri. Saaledes er det gaet flere Gange, og Korset holdes derfor i Regelen i god Stand.

Ingen véd for Resten af at sige, at nogen knæler ved det Kors, eller har gjort det, siden Spaniolerne var her i Landet (1808). Men de knælede daglig for det. Folket paa Egnen derimod og Daglejerne, naar de om Aftenen gaa fra Arbejdet paa Skovsbo, gaa gjerne tavse forbi; en enkelt letter ogsaa paa Huen, naar han kan komme af Sted dermed, uden at nogen ser det.“

Ganske kort fortæller præstefruen Eline Møller, født Bredsdorff (1806–88) i Dalby på Hindsholm det samme sagn 1855 til Svend Grundtvig (DFS. XII, 704, udgivet DS. III nr. 1037).

„Lidt udenfor Herregaarden Skovsbo i Fyn ved Kjerteminde, staaer et smukt og vel vedligeholdt Billede af Christus paa Korset udskaaen i Træ. Der fortælles, at det er oprejst til Taksigelse af en Frue, som var blind og fik sit Syn tilbage paa det Sted hvor Korset nu staaer. Et Portrait af Fruen hænger paa Gaarden, og man fortæller, at naar Korset bliver forsømt, bliver Spøgeriet paa Skovsbo meget slemt.“

Korset maa vedligeholdes godt, meddeler den unge historiker Jens Paludan Müller, der siden faldt ved Sankemark, 1854 Svend

Grundtvig. En af de forrige Ejere havde optaget det og lagt det ind i et Tørvehus, men det flyttede sig hvert Nat et Hanefjed, saa det til sidst kom til at ligge udenfor Tørvehuset. Saa sagde alle Folkene op, og Ejeren maatte sætte Korset op igjen. (DFS. XII 677, udgivet DS. III nr. 1038.)

Der findes endnu et Skovsbo-kors-sagn i Svend Grundtvigs samlinger, optegnet 1875 af folkemindesamleren, lærer Jens Kamp (DFS. X bl. 172, Danm. Folkem. 39 s. 196, jf. 417), kaldet »Bangsbo Jomfrus sten«, desværre uden fjerneste angivelse af hjemmelsmand, der utvivlsomt må have boet langt borte fra Skovsbo, da korset overhovedet ikke nævnes i sagnet.

„Paa Bangsbo Mark, Rynkeby Sogn i Fyn, staar en Sten, som kaldes Bangsbo Jomfrus Sten. Der var nemlig engang en Jomfru paa Herregaarden Bangsbo, som led af en svær sygdom, ingen kunde kurere. En Dag gik hun alene ud i Marken, og da hun kom til denne Sten, satte hun sig mistroelig derpaa. Hun bad da saa inderlig til Vorherre, at han vilde fri hende fra hendes tunge Kors. Hun sad der længe, og af Træthed faldt hun i Søvn paa Stenen som hun sad, og da hun vaagnede, havde Vorherre hørt hendes Bøn; hun var frisk og sund. Hun besluttede da, at denne Sten skulde blive staaende der til evig Tid, for at minde om Vorherres Naade imod hende, og hun hensatte en Sum Penge, hvoraf Renterne skulde bruges til at holde den indhegnet. Engang vilde Ejeren af Gaarden bruge Pengene til egen Fordel, men da blev der saadan Spøgeri paa Gaarden, at ingen kunde være der, og det holdt ikke op, før han afstod fra sit Forsæt.“

Den nu afdøde digter K. L. Kristensen, Kerteminde, gør opmærksom på, at der findes ikke noget Bangsbo i Rynkeby sogn, han mener, at Kamp har hørt fejl af Hannesborg, en stor gård under Skovsbo. Hans hustru Anna kender fra sit fødesogn Flødstrup sagnet i den udformning, at det var en kone, som pludselig blev syg på Skovsbo mark. Hun bad til Gud, at hun måtte komme hen til den store sten, som lå på marken og hvile sig på den. Hun nåede også hen til stenen, hvilede sig på den og blev rask igen. Så rejste konen i taknemmelighed over sin helbredelse korset ved Skovsbo.

Der findes efter Sv. Grundtvigs tid endnu en stor mængde sagnopskrifter om den syge frues eller frøkens rejsning af Skovsbo-korset og en senere ejers vanhelligelse af det ærværdige minde. Disse optegnelser er meddelt Tang Kristensen eller Anders Uhr-

skov, eller de kan være indsendte til Dansk Folkemindesamling. Flertallet af disse opskrifter giver intetsomhelst nyt i deres retskafne typiskhed, jeg anfører blot en enkelt, den smukkeste af dem fra 1918 til Dansk Folkemindesamling. Det er en ung pige, Dagmar Andersen fra Hundslev, der fortæller med sin fader, husmand Karl Andersen, født her o. 1863, som hjemmelsmand:

„I nærheden af mit hjem ovre på Fyn ligger herregården Skovsbo. Lige for vi når gården, ligger der ud til vejen et lille anlæg med høje træer og buske, og inde i midten står et kors o. 3 alen højt, med en udskåret Kristusfigur på og øverst på korset står der fire bogstaver: J. N. J. K., der skal betyde Jesus af Nazaret, Jødernes Konge. Sagnet fortæller, at dette kors er blevet rejst for mange, mange år siden af en ældre kvinde, som dengang ejede Skovsbo. Hun havde været blind i mange år. I lang tid var konen daglig gået ud på det sted, hvor korset står og havde bedt til Gud, om hun ikke måtte få sit syn tilbage, og hvis dette skete, lovede hun at rejse et kors på stedet. En dag midt under hendes bøn fik hun sit syn tilbage, og korset blev også rejst.

Imedens dage og år henruller, kommer der nye ejere på gården. Engang var der en ejer, som syntes det var så kedeligt at blive ved at vedligeholde det kors og anlæg, og han besluttede derfor, at det skulde rives ned. Men lige så snart korset var revet ned, udbrod der en meget slem og ondartet sygdom blandt alle gårdens kreaturer, og mange af dem døde. Sygdommen blev ved at rase på gården, og intet lægemiddel kunde hjælpe. Da kom ejeren i tanke om korset, han havde revet ned, og han lod det rejse igen. Så snart det igen var rejst, siges der, at alle gårdens kreaturer blev raske igen. Det siges, at også en senere ejer af gården har prøvet at rive korset ned, men der udbrod på ny sygdom mellem kreaturerne. Korset står der endnu den dag i dag, og til hver søndag og helligdag bliver der skuffet og revet så pænt deromkring.”

Men der findes også utypiske, altså selvstændige optegnelser af sagnet, som jeg her skal anføre, fordi de måske bedre giver et glimt af den historiske virkelighed, end de mange i tidens løb ganske stiliserede fortællinger.

Partikulier Jakob Rasmussen i Stensby, Skamby sogn, der interesserede sig meget stærkt for dansk adelshistorie, skaffede sig underretning fra lærerne Larsen og Hansen i Rynkeby og flere andre i egnen om Skovsbo, og han kan altså den 22. maj 1894 meddele Tang Kristensen (sml. Danske Sagn IV nr. 772):

„Hardenbergs frue Anna Ronnow til Skovsbo plagedes af den Onde, men på en spadseretur fik hun en åbenbarelse fra himlen, hvor efter hun blev befriet fra den Onde. Af taknemmelighed derved lod hun opsætte en Kristusfigur på kor-

set der på Skovsbo mark. Korset stod i århundreder, men endelig faldt det ned. Så blev det så slemt med spøgeri, at det ikke var til at være på gården. Anna Ronnow, hvis maleri findes i Rynkeby kirke, kom på gården som et hvidt damegenfærd ved 1847 og køs herren, justitsråd Berg, så han lob til præsten i Rynkeby om hjælp, som denne stod for alteret. Præsten rådede ham at genopstille korset, som og skete, så blev alt vel igen."

Barber Otto Andersson i Korint ved Brahetrolleborg, der i sin ungdom var kusk på Skovsbo, fortæller Fru Marie C. Jørgensen om, hvorledes folkene på gården engang lavede „spøgeri“ på Skovsbo for at tvinge herremanden til at genrejse det fjernede kors.

„En gammel mand på gården fortalte ham, at hans oldefar havde været med til at „spøge“. Folkene harmedes over, at korset var blevet fjernet, og en del mænd lod deres træsko beslå med stål, og de fik fat i en tung vogn. Om aftenen blev porte og døre låsede, og noglerne bragt op til herremanden. Men på slaget tolv, sprang portene op, og vognen trukket af mændene for over stenbroen, og stålet under træskoene slog gnister mod gårdens brølægning. Om morgenen var portene igen låsede. Gårdens vægter havde åbnet og lukket portene. Røgterren og staldkarlen bildte herremanden ind, at snart var det ene, snart det andet dyr sygt, og herremanden var bange for at undersøge sagen. Korset blev rejst igen på samme plads, og straks horte spøgeriet op, og kvæget blev rask igen.“ (DFS. 1906/23: 907, 14.8.1942.)

Det mærkeligste af de utypiske sagn om Skovsbo-korset fra nyere tid er optegnet af en højskolepige Ellen Ravn på Frederiksborg højskole 1927 til Anders Uhrskov (DFS. 1930/5: 907), hun har desværre glemt at oplyse, hvor hun selv har hjemme.

„For mange år siden boede der en enkebaronesse på Skovsbo. Hun levede et meget stille liv, thi siden hendes mands død hadede hun selskab af fremmede mennesker. Hendes mand havde taget sig selv af dage, og han kom hver eneste nat og spøjte på slottet. Han gik ind i den stue, han havde opholdt sig mest i og derfra gik han op i tårnet og trak tårnuret op. Det spillede en lille dejlig melodi, for hver time der gik. Derfra gik han ind i soveværelset, bøjede sig ned og kyssede sin hustrus hånd. Hun for op med et skrig, og så flygtede genfærdet.

Den stakkels enkebaronesse fik på den måde aldrig fred. Hun spekulerede på, hvorledes hun skulde blive fri for det uhyggelige syn hver eneste nat. En nat havde hun en underlig drom. Hun drømte, at hvis hun opsatte et krucifiks af frelseren på marken tæt ved vejen, så skulde hendes mand få fred i sin grav. Hun fik også fat i et krucifiks, og fik det opstillet. Så plantede hun fire kristtjørner, en i hvert hjørne. Så blev der sat et gitter om, og der blev sat en hængelås for, så ingen kunde betræde det hellige sted. Dette krucifiks må aldrig nogen-

sinde blive taget bort, så sker der en ulykke på Skovsbo. Det hjalp at få rejst korset, siden den tid spogede det aldrig mere på Skovsbo."

Tror man ifølge så udmærkede historikere som direktør M. Mackeprang, der har drøftet spørgsmålet om fru Anna Rønnows katolske tro i festskriftet til Chr. A. Jensen 1943, eller Hans Fussing, der 1928 har udgivet Erik Hardenbergs Jordebog at Anna Rønnow må være den, som rejste Skovsbo-korset, så stemmer denne sidste sagnoptegnelse mærkelig godt sammen med den for optegneren helt ukendte virkelige historie. Anna Rønnow var vel ikke enkebaronesse, en titel, der først opstod i enevældens tid, men hun overlevede sin mand, den rige herremand Erik Hardenberg på Skovsbo, som døde den 13. marts 1604, i godt 5 år, idet hun først døde på Skovsbo den 15. juni 1609. Erik Hardenberg tog ikke sit eget liv, vi har i Poul Andersen Medelbys ligprædiken fra 1604 en meget gribende skildring af hans dødsleje, der også vidner smukt om fru Annes kærlighed til sin mand efter næsten 43 års ægteskab. Hun udtaler ønsket om, at hendes syge mand kunne gå en tur med hende i deres smukke have på Skovsbo, men den dødssyge mand giver smilende afslag, han skal snart vandre i paradiset have. Derefter kunne han dog udmærket godt gå igen efter sin død o. 70 år gammel, efter folketroen for at passe sin ejendom, der var ham inderlig kær, han var jo Skovsbos bygmester, og fru Anne Rønnow kan udmærket godt have troet, at den døde mand hver nat kom til hendes seng og kyssede hendes hånd.

I sin fortræffelige undersøgelse i Chr. Axel Jensen-festskriftet 1943 giver dr. Mackeprang gode grunde for at antage, at fru Anna Rønnow må have været hemmelig katolik, medens hendes mand, Erik Hardenberg, der i sin ungdom opholdt sig halvandet år i Melanchtons hus, utvivlsomt må have været rettroende lutheraner. Som katolik måtte Anne Rønnow være ængstelig for sin elskede lutheranske mands salighed og sjælefred. Er gådens løsning muligvis den, at Anne Rønnow har rejst Skovsbo-korset i tiden efter sin mands død og før sin egen, for at skaffe ham sjælefred, altså i tiden 1604-1609, til hun selv dør? Efter Erik Hardenbergs jordebog ved vi, at ægteparret ejede to gårde i Urup, Rynkeby sogn. Hun

kan udmærket godt have bestemt over for sin datter Mette og sin svigersøn Predbjørn Gyldenstjerne, at en af gårdene i Urup skulle bekoste vedligeholdelsen af hendes kors på vejen mellem Rynkeby kirke og Skovsbo.

Efter biskop Jesper Madsen Vejles Visitatsbog at dømme kan Skovsbo-korset næppe være rejst i tiden 1592–1601, altså i Erik Hardenbergs sidste levetid, da korset utvivlsomt af denne strenge stift lutheranske biskop måtte være nævnt som et dadelværdigt levn fra den overvundne katolske tid, hvis det var rejst af en adelsfrue på Skovsbo, lad os sige o. år 1450. Han giver 1592 en nærmere beskrivelse af Rynkeby kirke, hvor han (se Idums udgave 139) bl. a. gør opmærksom på, at der i kirken var degnestol og en ny skriftestol af fyr, en udhugget krucifikstavle med de tolv apostle på fløjen. I selve kirken var naturligvis et krucifiks i sin gode lutheranske orden, men ikke ude på den vanhellige åbne mark. I Erik Hardenbergs levetid begraver biskop Jakob Madsen 1599 hans søn Christen, i 1601 hans svigerinde Mette Rønnow til Hvidkilde, men bispemænd selv begraver ikke Erik Hardenberg, som vel havde været rimeligt. Bispemænd nævner med en vis dadel ved sin allerførste visitats i Rynkeby den 22. april 1592, hvor alle kirketjenere fra Bjerger herred var tilkaldt, og hvor bispemænd havde sin hustru med på visitatsen: „Erik eller Fruen indtet hjemme.“ Mon det helt skulle have været en tilfældighed? I al fald ved en senere visitats noterer bispemænd med tilfredshed, at Erik Hardenberg, fru Anne, de to før deres fader døde sønner Christen og Jakob og hendes tre døtre var til stede i Rynkeby kirke. Bispemænd skriver udtrykkelig hendes tre døtre, i stedet for som rimeligt, deres tre døtre. Kan der være en lille bispelig spydighed i udtrykket, hendes tre døtre, som i modsætning til de gode Hardenbergsønner deler deres moders forældede katolske tro?

Skovsbo-korset nævnes ikke i nogle personlige optegnelser fra Anne Rønnows sidste år, ja vel endog fra hendes dødsår, som Hans Fussing har henvist til i sin fortræffelige indledning til Erik Hardenbergs jordebog 1928 i Odense Katedralskoles program, og korset nævnes heller ikke som rejst af fru Anne Rønnow i Rud-

købingpræsten Anders Breddals udførlige ligprædiken 1610 med den meget smukke personlige karakteristik af den nylig afdøde, ganske ideale danske adelsfrue. Men den gode lutheranske Rudkøbingpræst kan jo udmærket godt have kendt fru Anne Rønnows luthersk set noget mislige adfærd med at rejse Skovsbo-korset, men kastet kærlighedens dølgekåbe over dette lille beklagelige fejltrin, som så ofte i en ligprædiken. Men gårdens folk og fæstebønder, som naturligvis måtte elske deres gode herlige frue, har godkendt hendes gerning som reel dansk kristendom. De har til eftertiden givet i arv deres ærbødighed for Skovsbo-korset som en helligdom, der måtte værnes og æres af Skovsbos ejere, som det lykkeligvis er tilfældet den dag i dag.



# Fødselsdagsønsker

*Af Holger Rasmussen*

I nutiden er det ganske almindeligt at fejre fødselsdagen. Mange forældre føler det vel ligefrem som en plage med de mange børnefødselsdage året rundt med gaver, indbydelseskort og beværtning. Knap så hyppigt bliver de voksnes fødselsdage fejret, men „runde“ fødselsdage fra 50 år og opefter bliver dog i regelen markeret.<sup>1</sup> Som bidrag til en rund fødselsdag skal følgende bemærkninger over fødseldagens fejring i Danmark betragtes.

I modsætning til en mængde andre af livets og årets mærkedage med deres rigt udviklede og varierede festskikke fører fødseldagen i ældre tid en nærmest anonym tilværelse. Grunden hertil er utvivlsomt, at mangfoldige mennesker ikke anede, hvornår det var deres fødselsdag. Det hænger sammen med den velkendte skik at tidsfæste ikke efter datoen, men efter dagens benævnelse i kalenderen.<sup>2</sup> Da man ofte blev opkaldt efter en af helgendagene, fik man et nært tilknytningsforhold til vedkommende navnedag, og omkring den er udformet den interessante skik med bindebrev og bindegilder, som for Danmarks vedkommende foreligger vel oplyst.<sup>3</sup>

I ældre tid markeredes blot fødselsdage i det kongelige hus, i øvrigt i god samklang med gammel europæisk tradition.<sup>4</sup> Som eksempler kan nævnes Anders Bordings digt til Frederik III 18/3 1661: „Velkommen gyldne Soel og Lius, Som os her need af Himlens Huus saa lystelig bestraler. . .“ eller Christen Lassen Tychonius' til Frederik IV 11/10 1702: »Hæders eller Hof = Klæder« (Bliv skamrød Jyde = Musa, kast din Bonde = Ham i Aske, Formast dig ei for diervelig for Kongens Fod af braske. . .) eller samme forfatters hyldest til kronprins Christian 30/11 1715: „Ak Purpurbaarne Printz! al Nordens Haab og Glæde. . .“ I lighed med bindebrevene bredte også fødselsdagshilsenerne sig fra samfundets top ud til vi-



Fig. 1. Koloreret etbladstryk  
fra Neu Ruppin. 33,5 × 21 cm.  
Sandsynligvis Fyn.  
Dansk Folkemuseum.  
mus. nr. 855 - 1960.  
Ole Woldbye fot. 1960.

dere kredse uden dog – som det for nærværende synes – at have nået bondestanden, hvor til gengæld navnedagsskikken med bindebrev var yndet lige til slutningen af forrige århundrede. Grunden til at fødselsdagshilsener ikke vandt indpas i bondestanden, må søges i det ovenfor påpegede forhold, at fødselsdatoen ikke var almindelig kendt, mens man havde bedre rede på den i de højere stænder og i købstadens velbjergede borgerkredse.

Skønt det materiale, der er til rådighed til belysning af fødselsdagshilsenernes udformning, er langt mindre end for bindebrevens vedkommende, tør dog som et arbejdsgrundlag forudsættes, at de

to gruppers hilsener er meget lig hinanden i den ydre form. Derimod synes det, som fødselsdagshilsenernes indhold er mere personligt præget end bindebrevens, mens de til gengæld savner deres formelagtige opbygning.

Fødselsdagshilsener forekommer da som trykte rimerier i samlinger af lejlighedsdigte jævnsides med bindebreve, som trykte blade med skrevent indhold ligeledes kendt for bindebrevens vedkommende,<sup>5</sup> omend kun få er bevaret, og endelig som udklippede, kolorerede og beskrevne ark.

Som prøve på et trykt gratulationsbrev gengives her et eksemplar fra Fyn (fig. 1), der desværre savner alle oplysninger om tid og sted.<sup>6</sup> Arket, der er forskåret i højre side – muligvis er det blot halvdelen af et større ark – har en oval blomsterkrans med overskrift over og under, fremstillet i træsnit i Neu Ruppin. Inden for den farvelagte blomsterkrans findes en tekst, skrevet med blæk, der er stilet til den Anders Hansen Skræder, der figurerer som adressat på arkets bagside, når det er foldet efter gammel brevstil. Yderligere findes på bagsiden navnet Birthe Madsen Lille Pige, der muligvis er en af afsenderne. Trods den tydelige angivelse af arket som bestemt til fødselsdage er tekstens indhold og opbygning kraftigt influeret af bindebrevene.<sup>7</sup> Der tales således om at fiksere modtageren til at spendere en bolle puns „dertil en Prægtig Dansesald og Hvedebrø i Haabetal med Kaffe og med Thee saa lenge vi kan see med Piber og Tobak . . .“, og det slutter med de fra bindebreve og fra andre litterære kilder velkendte sammenlignende ønsker: „Jeg ønsker di min Ven saa mange glade Dage som Liinden den bær Blade som Fiskene i Havet som Fuglene paa Sand som Stjerner uden Tal paa Himlens Fryde Sald.“

Medens det netop omtalte således synes at være en gratulationshilsen i bindebrevsstil, viser de følgende alle mere eller mindre tydeligt påvirkning fra de klippede og bemalede bindebreve, men med en tekst udformet på en ganske anden måde. De kan alle fire henføres til samme to personer, nemlig modtageren Else Cathrine Röhling og afsenderen Anna Christine Goldmann, begge fra Ærøsbøbing.<sup>8</sup> I tid dækker de årene 1823–26.

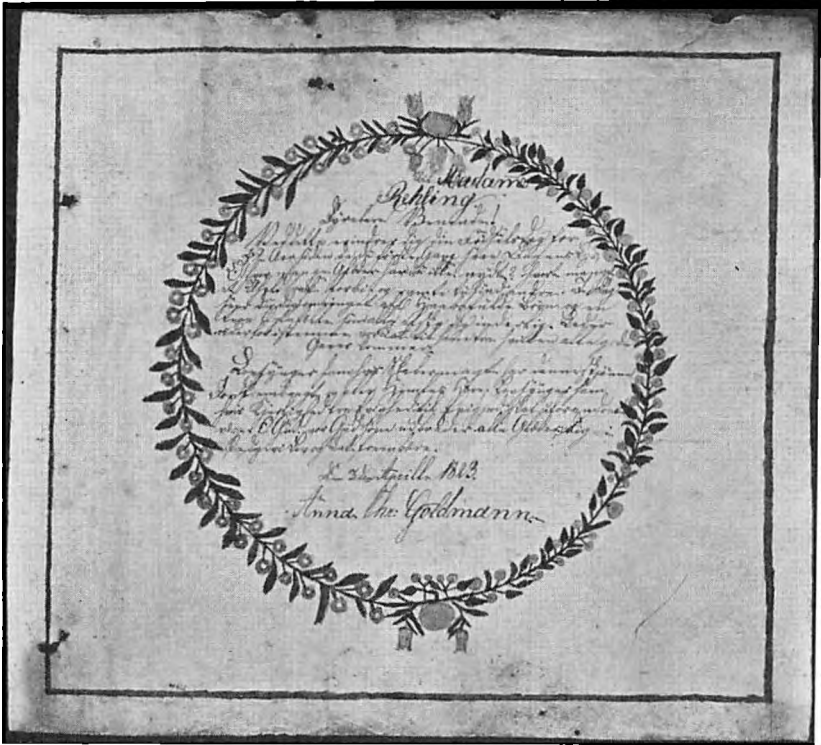


Fig. 2. Håndtegnet og farvelagt fødselslagshilsen. 22,5 × 20 cm. Ærøskøbing. Privat eje. Ole Woldbye (ot. 1960).

Det ældste af dem (fig. 2) er et hvidt, nålestribet papirark kolo-  
reret med vandfarve: grøn stregramme og blomsterkrans med små,  
røde blomster og gule tulipaner. Hilsenen er stilet til Madame  
Rehling og lyder: „Dyrebare Veninde! Ved dette erindrer dig din  
Fødselsdag for 42 Aar siden da du første Gang saae Dagens Lys,  
O! hvor mange Glæder har du ikke nydt? hvor mangt et Uheld trak  
forbi. – og ramte tusind andre. I Dag seer du dig omringet af 6  
Haabefulde Born og en troe Ægtefælle som alle elske dig inderlig.  
Lader os derfor istemme vor Tak til ham fra hvilken alle gode  
Gaver kommer. Lovsynger ham hvis Skabermagt har denne skjønne  
Jord frembragt og alle Himles Hære: Lovsynger ham hvis Kjerlig-  
hed fra Evighed til Evighed skal uforandret være. O Gud. vor Gud

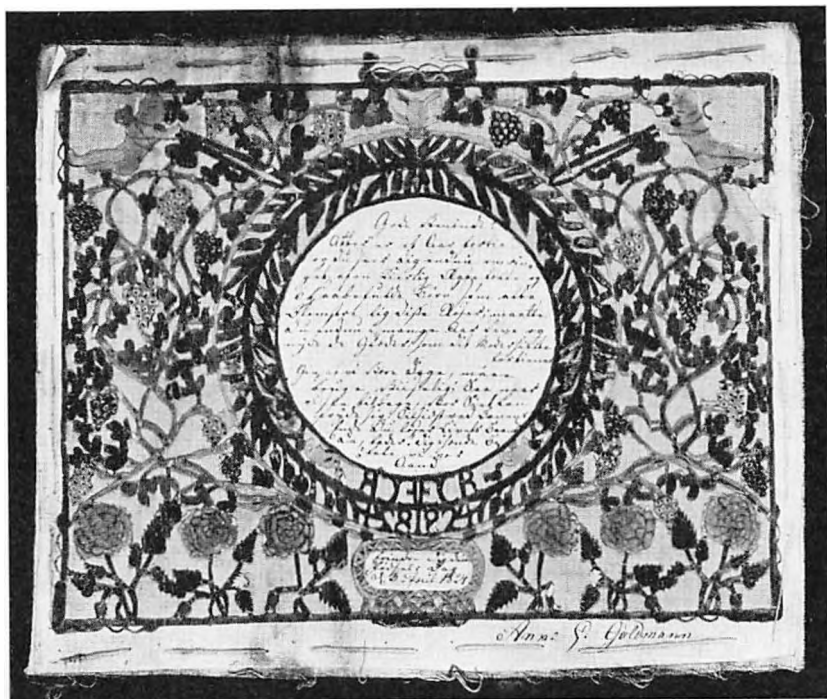


Fig. 3. Udklippet og farvelagt fødselsdagshilsen. 24 — 19,5 cm. Ærøskøbing. Privat eje. Ole Woldbye fot. 1960.

som udbreder alle Glæder: Dig vi Ære, dig vi Lov og Tak frembære. Den 3die Aprille 1823«.

Den næste hilsen fra det følgende år (fig. 3) består ligeledes af et hvidt, nålestribet papirark, symmetrisk udklippet ved éngangs foldning og koloreret med vandfarve. Det udklippede mønster består af vinløv med store blå og røde druer og seks store røde roser forneden. I de øverste hjørner svævende keruber og midt over det runde indskriftfelt en tohanket vase. Feltet omgives af en grenbort med små, blå blomster, tohankede vaser og små, blå fugle samt spejlinitialerne ECR (d. e. Else Cathrine Röbling) og 1824. Arket er med en hvid tråd hæftet til en bagklædning af lysrødt silkestof. I sin udformning følger arket således helt bindebrevene også derved, at der er skjult symbolik i ornamentet. Af teksten fremgår

det nemlig, at de seks roser symboliserer modtagerens seks børn. Teksten er som i det foregående opbygget med halvdelen i prosa og halvdelen i vers og lyder: »Gode Veninde! Atter er et Aar forbie og du seer dig endnu omringet af en kierlig Ægtefælle og 6 Haabefulde Børn som alle Blomstre lig disse Roser; maatte du endnu i mange Aar leve og nyde de Glæder, som dit Moderhierte fortienner. Giv, at vi Vore Dage, maae bruge Viiselig; Saa naar vi see tilbage, Vor Siel kan fryde sig. Tilsidst ved Banens Ende du løser Livets Baand. Da, Fader! Dig ihænde Befale vi vor Aand. – Erindre dig din Fødsels Dag d. 3 April 1824. Anne C: Goldmann“.

Den tredie fødselsdagshilsen til Else Cathrine Röhling er i fremstillingsmåde og udformning ligeledes påvirket af bindebrevene. Det hvide, nålestribe papirark er ved éngangs foldning udklippet i et grenemotiv med drueklaser, omsluttende et centralt stillet hjerte og fire cirkelfelter med følgende indskrift: „Else Cath: Röhling i Aeroeskjøbing den 3die April 1825. Kjære Veninde! Med den inderligste Glæde erfarer jeg din 43de Aars Fødselsdag. Gud give at du endnu i mange Aar maatte leve glad og lykkelig med din Familie. Det ønsker din oprigtige Veninde Anne Chri: Goldmann. Gud stued fra det Høie paa hver af os i Fjord! Vi vil ham derfor takke hans Miskunhed er stor! – O Søster see tilbage paa de hendirundne Dage; thi medens Timeglasset randt vist mangan een i Glæde Svandt!“ Som det foregående er også dette med en tråd fasthæftet til en bagklædning, der består af mørkere papir.

Den fjerde og sidste fødselsdagshilsen til madam Röhling (fig. 4) består ligeledes af et hvidt, nålestribet papirark med klippede mønstre, fremkommet ved at arket er sammenfoldet to gange. Af de fire små trekantfelter er de to øverste beskrevet. Hovedindskriften findes i det centrale rhombeformede midterfelt. Brevet er stilet til „Elise C. Röhling paa hendes Fødselsdag i Aeroeskjøbing den 3 April 1826“ og den lange indskrift lyder: „Gode Veninde. Jeg erindrer mig i Dag din 44 Aars Fødselsdag med et lidet Lykkeønske. Gid du leve mange Dage med din kjere Ægtemage og med dine Børn saa smaae som dig nødigt miste maae. Giv din Livets Frugt saae skjøn voxer som en Rose grøn give de voxer op med Lyst

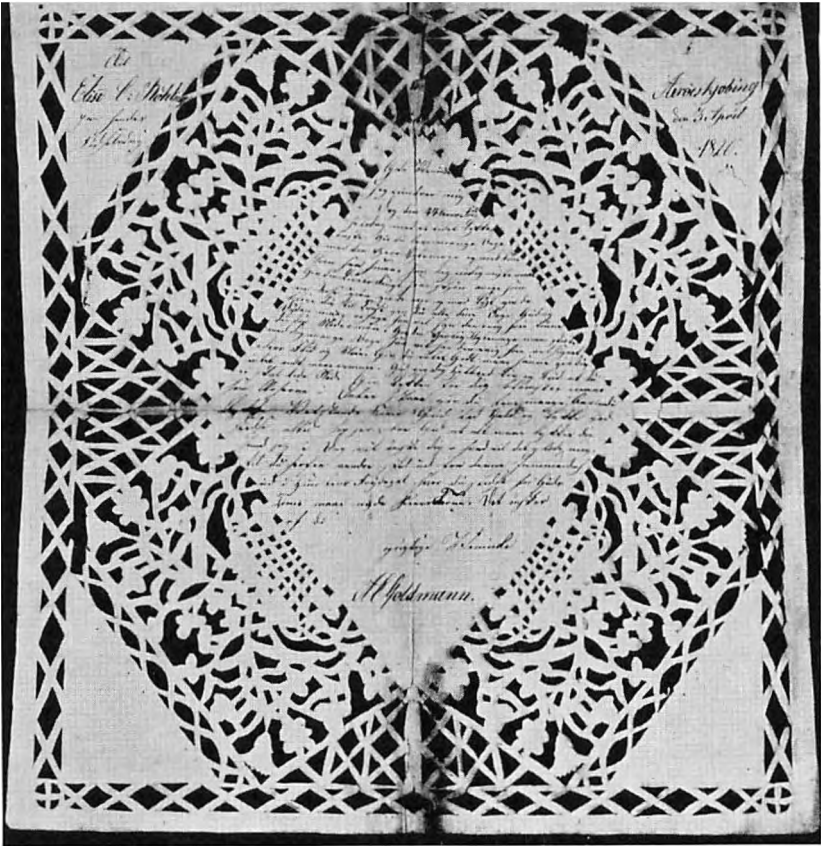


Fig. 4. Udklippet fødselsdagshilsen. 31 × 31,5 cm. Æroskøbing. Privat eje.  
Ole Woldbye fot. 1960.

giv de blive dig til Trøst giv du alle dine Dage Gud og Dyden maae behage saa vil han den evig høie lønne dig din Modermøie. Giv din kjerlig Ægtemage maae stræbe med dig mange Dage saa vil han den evig høie velsignet eders Flid og Møie. Giv du intet Godt maae savne giv dig intet ondt maae ramme. Gud giv dig Helbred Liv og Brød at du ei skal lide Nød. Giv Lykken for dig blomstre maae som Roserne i Dalen staae. Giv du leve mange Aar udi Lykke Velstands Kaaer. Gud lad Held og Lykke god stedse altid hos jer boe. Gid at alt maae lykkes dig hvad jeg i Dag vil ønske dig o hvad vil

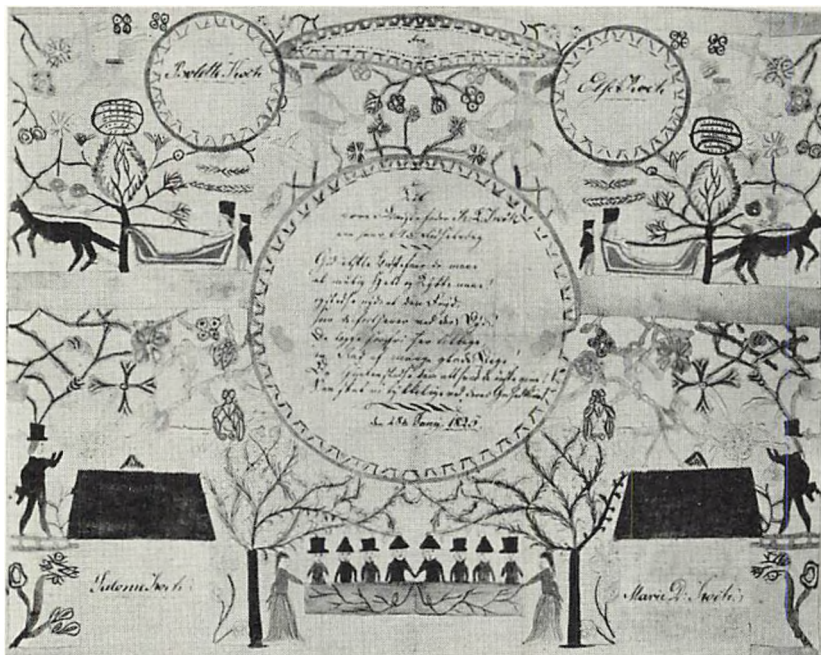


Fig. 5. Udklippet og farvelagt fødselsdagshilsen. 39,5 × 32 cm. Ærøskøbing. Ærøskøbing Museum. nr. 928. – Ole Woldbye fot. 1960.

det glæde mig. Til du herfra vandre skal ud fra denne Jammerdal ind i Himlens Frydezal hvor du steds for Guds Trone maae nyde Seiers Krone. Det ønskes af di(n) oprigtige Veninde A C Goldmann.“

Fra samme miljø og sted som de fire foregående er endelig den udklippede og kolorerede fødselsdagshilsen (fig. 5), der nu findes på Ærøskøbing Museum.<sup>9</sup> En naivt udformet, men livligt bevæget ramme med kanefart og andre figurscener omslutter fem indskriftfelter, hvoraf de fire rummer navnene på kvindelige medlemmer af familien Kock og det femte og største en hilsen: „Til vores Bedstefader R: L: Kock paa hans 64de Fødselsdag.“

*Gid elskte Bedstefæder de maae  
al mulig Held og Lykke naae!  
og stedse nyde al den Fryd,*



*som de fortjener ved der' Dyd!  
 De lægge sorgfri her tilbage,  
 en Rad af mange glade Dage!  
 Og Himlen stedse dem alt hvad de ønske give!  
 Saa skal vi lykkelige ved deres Godhed blive.  
 den 28de Juny 1825.*

Den Kock, der omtales, har tilknytning til dobbelthuset i Vestergade, der opførtes 1784 for skipperne Albert Isaksen Riise og Laurits Nielsen Kock.

En systematisk indsamling af skik og brug knyttet til fødselsdagen vil utvivlsomt give et mere varieret billede end ovennævnte stærkt lokalt begrænsede undersøgelse har kunnet. Det gælder også benævnelsen for selve dagen. En af Nationalmuseets meddelere oplyser således: „Ordet *Gebursdag* brugtes i Stedet for at sige *Fødselsdag*, vi synes, at det var alt for fint at sige *Fødselsdag*. Jeg selv brugte ogsaa at sige *Gebursdag* længe, til jeg fik at vide, at det var det tyske Ord for *Fødselsdag*, saa holdt jeg op og benyttede det fine danske Ord *Fødselsdag*.“<sup>10</sup>

#### Noter

1. *Aug. F. Schmidt*: Leksikon over Landsbyens Gilder, Kbh. 1950, art.: Fødselsdagsgilde.
2. Oplysende er således en optegnelse til Nationalmuseets etnologiske undersøgelser fra Terslev sn. (NEU nr. 13.466): „Min farmor var født 1804 og angav sin fødselsdag til fredagen før St. Hansdag. Min 2 år ældre broder og jeg fandt ud af, at fredagen før St. Hans ikke faldt på samme dato hvert år, og at det i 1804 var den 22. juni. Vi mødte med lykønskning på datoen, uanset om det var fredag. Det blev hver gang til et festligt ordskifte, der gærne endte med, at vi fik en over nakken af en kæp og blev jaget ud med betegnelse: navsive unger.“ – Meddelelsen født 1879.
3. *Johs. E. Tang Kristensen*: Danske Bindebreve (Sprog og Kultur II, 1933, 129–197); *Holger Rasmussen*: Fynske bindebreve, Odense 1960. – For de forskellige former for fødselsdags- og navnedagsfejring i Sverige er redegjort hos *Karin Danver*: Födelsedag och namnsdag särskilt med hänsyn till deras firande hos vår allmog (Folkkultur II, 1942, 7–71).
4. *Fritz Boehm*: Geburtstag und Namenstag im deutschen Volksbrauch, Berlin/Leipzig 1938, 15 f. – Danver, a. a., 17 ff.

5. Johs. E. Tang Kristensen anfører (s. 159), at bindebrev f. eks. i København kunne købes hos billedkræmmere, og at de ofte var prydet med malerier i randen. – Et bindebrev med trykt rocailleramme gengives i Fynske bindebrev.
6. Mus. nr. 855–1960. Gave fra Fåborg byhistoriske arkiv, uden oplysninger.
7. Brevet står på grænsen mellem bindebrev og gækkebrev og støtter dermed Tang Kristensens antagelse af, at gækkebrevene blev bindebrevens afløser (a. a., 196 f.). Øverst på arket er således skrevet: *Sommergæk*, og i indledningen tales om: "...disse Blomster smukke som jeg nu har afplugget ud af de Grønne Hægge hvormed jeg di kan gække..."
8. Jeg takker bagermester Röhling, Ærøskøbing, for tilladelse til at benytte brevene og billedhugger Gunnar Hammerich for at have henledt min opmærksomhed på dem.
9. Ærøskøbing Museum, nr. 928. – Billedhugger Hammerich har venligst stillet museumstykket til min rådighed.
10. NEU nr. 13.574, Kirkerup sn., Sjælland. Meddeleren født 1867 i Gerdrup.

# Le costume féminin en Calabre

par *Monique Roussel de Fontanès*

Dans l'Italie méridionale, dont la misère et le retard ont fait l'objet d'importantes polémiques, la Calabre offre un aspect plein de contrastes. Bien qu'elle fut traversée depuis l'Antiquité, par de grandes voies de communications, elle est restée à l'écart des influences modernisatrices des centres urbains. Bien qu'elle s'enorgueillisse d'avoir été une florissante colonie hellénique favorisée par un climat et des conditions géographiques exceptionnelles, elle est aujourd'hui une des provinces les plus déshéritées de l'Italie. Ravagée, dès la fin de l'empire byzantin, par les tremblements de terre, le pillages des Sarrasins, la malaria, elle fut vouée depuis à une économie féodale latifondiste qui empêcha jusqu'à nos jours tout développement agricole et poussa au déboisement qui ruine encore par l'érosion une partie du terroir. Elle a fourni aux pays neufs un énorme contingent d'émigrants; pourtant, malgré les contacts qui résultèrent de cet exode, la mentalité et les habitudes des Calabrais se sont à peine modifiés.

La persistance du costume féminin et son opulence sont un autre contraste par rapport à la pauvreté des villageois. Le tourisme et les groupes folkloriques n'existant pratiquement pas, le costume traditionnel est resté intact, soumis aux seules influences de ses usagers. A cet avantage s'oppose un grand danger : les vieux costumes, négligés, ne sont jamais sauvegardés, usés jusqu'à l'épuisement total et irrémédiable. De son côté, le costume masculin a complètement disparu depuis la fin du siècle dernier; on trouve encore le fameux chapeau cône, attribut des bandits calabrais dont chacun s'honore encore de descendre ou de conter les exploits.

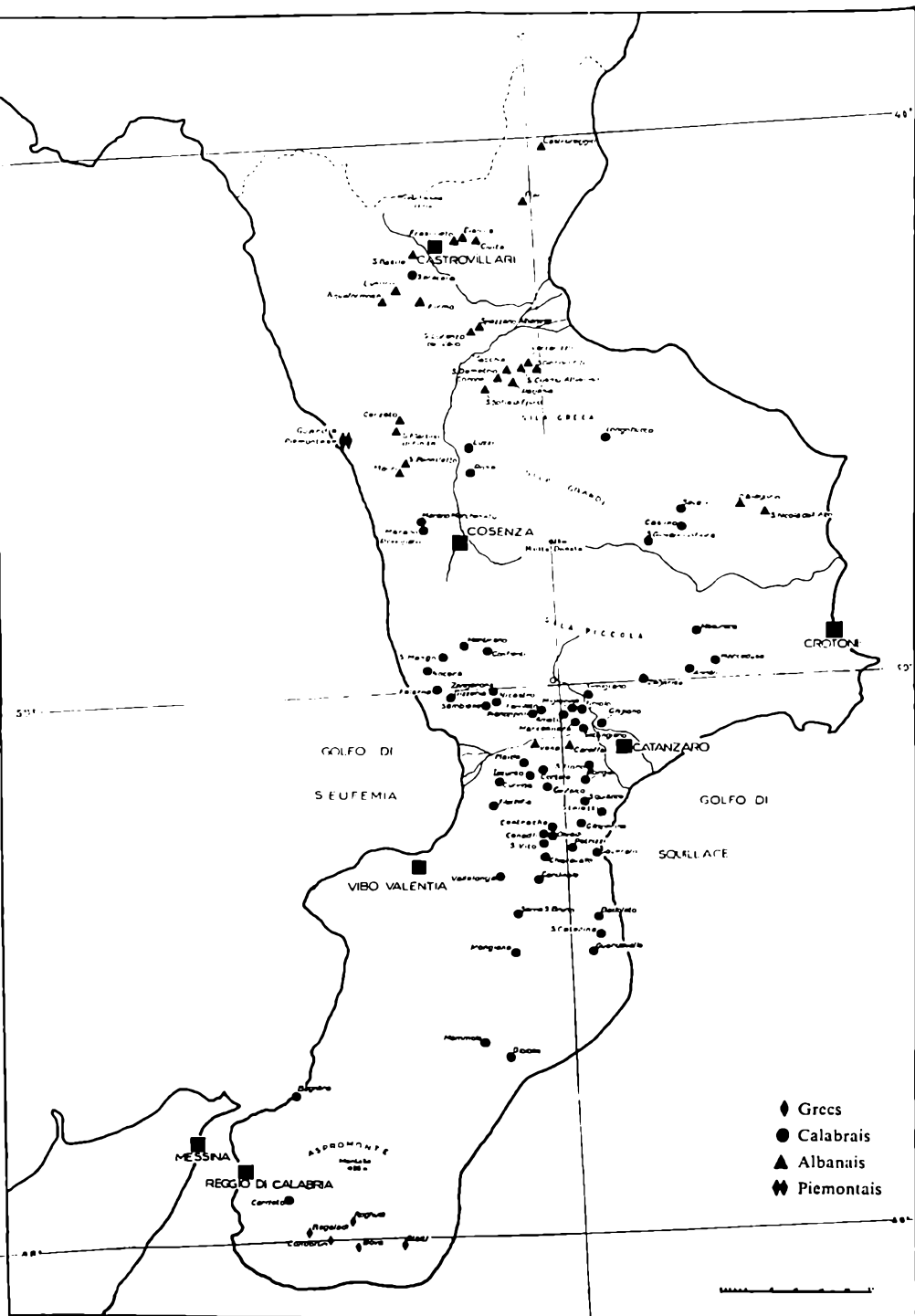
Le costume des femmes est donc porté sans aucune intention d'exhibition. La femme vêtue du costume traditionnel est désignée



Fig. 1. Prov. de Catanzaro -  
Nicastro: la "cueda".

par le terme de *pacchiana* (étymologiquement : paysanne, habitante du pagus latin), même si elle ne travaille jamais aux champs et qu'elle habite la ville comme femme de commerçant ou d'artisan. En effet une paysanne vêtue à la mode moderne, si rustique soit-elle et toujours dite *vestuta a signura* (habillée en dame).

Désormais le costume traditionnel a disparu du trousseau que les parents doivent constituer s'ils veulent que leur fille trouve à se marier. Les besoins de l'équipement domestique étant plus coûteux qu'autrefois, on a préféré s'abstenir de confectionner à grands frais un vêtement destiné à durer toute la vie, alors qu'une simple robe de cotonnade pouvait fort bien le remplacer. Les fillettes ne le portent plus que dans de rares villages, tandis que des femmes encore jeunes mariées dans les années qui ont suivi la fin de la



- ◆ Grecs
- Calabrais
- ▲ Albanais
- ↔ Piemontais



guerre en 1945 le conservent jalousement. Dans certain villages on regarde même avec quelque mépris une femme qui abandonne le costume traditionnel.

L'enquête dont je fais état a été menée de mars à juin 1955 dans 51 villages de Calabre. Sur les 400 communes des trois provinces de la Calabre, on peut en dénombrer environ 95 où subsistent à divers degrés des survivances du costume traditionnel. Il faut noter que ce pourcentage est important, en tenant compte que de nombreuses communes situées dans les zones maritimes et les plaines basses autrefois malariques sont de création relativement récente et n'ont par conséquent aucune tradition.

On peut classer les costumes féminins en Calabre selon la division géographique des Trois Calabres de jadis, qui correspond aux trois provinces administratives actuelles, auxquelles s'ajoutent des types hétérogènes provenant de colonies étrangères : Grecs, Albanais et Piémontais.

### *1<sup>o</sup> Province de Reggio.*

Le costume a disparu depuis plus de 20 ans et il est difficile d'en trouver encore des vestiges. Il était fait de grosse cotonnade bleue pour les femmes comme pour les hommes. Celui des femmes était simple : jupe froncée, corselet lacé sur une blouse blanche, coiffe de toile noire ou blanche pliée « à l'italienne ». Dans les villages de parlars grecs du sud-est de la province, les hommes portent encore une calotte plate de velours noir très semblable à celle portée en Epire et dans les Balkans. Il convient cependant de noter que la langue grecque qui subsiste dans certains villages calabrais ne semble pas le fait de colons émigrés à l'époque byzantine, mais plutôt, selon les travaux récents des philologues, elle serait un dialecte néo-grec ayant son origine à l'époque antique de la Magnia Grecia.

### *2<sup>o</sup> Province de Catanzaro.*

Dans le territoire délimité par les localités de Nicastro, Squillace et Catanzaro (région dite de l'isthme de Catanzaro) règne le



Fig. 2. Prov. de Catanzaro - Tiriolo.

costume rouge. En effet le costume y est particulièrement intéressant parce que il se compose essentiellement d'une partie non cousue, *u pannu rossu*, le drap rouge. C'est une pièce de drap rectangulaire que l'on enroule par dessus une longue chemise



Fig. 3. Prov. de Catanzaro - Costume des Albanais de Vena. (Gravure 1810 du Museo delle Arti e Tradizioni popolari à Rome).

de toile blanche, depuis les aisselles jusqu'à mi-jambes en la maintenant simplement en place par l'étroit corselet et la ceinture de la jupe plissée sans aucun système d'attache. La jupe plissée portée sur le *pannu*, est toujours portée relevée devant et nouée derrière (*mpadare* = relever) pour former une sorte de traîne (*a cuda* = la queue), laissant bien voir le drap rouge. Dans





Fig. 1. Prov. de Cosenza -  
San Giovanni-in-Fiore.

quelques occasions on baisse la jupe (*sciaddare*) : dans l'église, en suivant un enterrement ou une procession ou un mariage et même pour suivre une personne de qualité en signe de déférence. Le *pannu* est toujours rouge pour les femmes mariées, tandis que les jeunes filles adoptent une autre couleur, qui varie selon les villages et les veuves le portent noir. L'usage du rouge est affecté ailleurs en Italie à d'autres pièces de vêtement. Il est probable que la couleur rouge soit le symbole de la condition de la femme mariée : on peut le rapprocher du *flammeum* rouge dont les matrones romaines se couvraient la tête le jour des noces (fig. 1 et fig. 2).

Dans la province de Catanzaro, il faut signaler deux villages de parler albanais dont le dialecte est encore pur et qui présentaient un costume de type épirote : Vena et Caraffa. Il semble que les Albanais de la province de Catanzaro furent les premiers installés en Italie dès la fin du 14<sup>ème</sup> siècle, à la suite d'un capitaine mercenaire Demetrio Reres qui reçut des rois de Naples, en échange de

ses services, des concessions de terres. Les gravures du siècle dernier représentant ce costume extraordinaire sont nombreuses et il semble qu'il frappa particulièrement les voyageurs. Le costume a disparu progressivement brusquement entre les deux guerres, les femmes de ces villages honteuses d'être si différentes et traitées en sauvages par les villages voisins calabrais purs, ont adopté le « *pannu rossu* ». On trouve encore des pièces disparates dans quelques familles, mais personne ne connaît plus la manière d'agencer les différentes pièces. Il se compose d'une longue robe-chemise garnie de broderie de coton rouge sur les épaules, aux manches et à l'encolure. Une sorte de calot tout brodé entouré de voiles souples donnait une allure très semblable à certains costumes portés encore en Grèce actuellement. En outre les gravures du début du 19<sup>ème</sup> siècle figurent les hommes avec la jupe courte aux genoux, la fustanelle des Grecs, ainsi qu'une large ceinture garnie d'armes (fig. 3).

### *3<sup>o</sup> Province de Cosenza.*

Le costume, étant donné l'étendue et la variété de la province, y est très divers, mais de forme généralement simple, sans grandes caractéristiques. Seul le costume des villages de parler albanais est digne d'être noté.

Parmi les costumes purement calabrais, il faut citer celui de San Giovanni in Fiore, sur les hautes pentes de la Sila ; les femmes portent un costume sombre généralement noir avec une coiffe de toile blanche pliée « à l'italienne » assez petite : on prétend que ce costume sévère, mais non dénué d'élégance fut imposé par l'abbé Joachim qui fonda à Fiore une abbaye cistercienne de règle très austère ; la coiffure des cheveux est ici particulièrement curieuse et semble remonter à la manière médiévale d'arranger les cheveux dite « à templettes » (fig. 4). A Castrovillari dans le nord de la province de Cosenza, on portait il y a 30 ans un somptueux vêtement, de satin de soie brodé d'or, encore bien conservé dans de nombreuses familles en raison de sa richesse ; il semble probable-



Fig. 5. Prov. de Cosenza - Lungro  
(Albanaise).



Fig. 6. Prov. de Cosenza - Guardia  
Piemontese.

ment influencé par les beaux ornements d'église des Albanais de rite byzantin, tout proches voisins.

*Les Albanais* : Groupés sur les rives du fleuve Crati, ils forment le groupe minoritaire le plus fort de toute l'Italie et totalise plus de 50.000 personnes. Rattachée à Rome depuis les accords de Latran en 1936, leur église conserve le rite byzantin et leurs prêtres sont vêtus comme les popes orthodoxes. Venus à la suite du chef de guerre et héros albanais Skanderbeg, qui avait aidé le roi de Naples, Ferdinand Ier à mater une révolte de barons, ils reçurent des con-

cessions sur les terres du prince de Bisignano, qui avait épousé la fille de Skanderbeg, Hélène Castriote. Ils vécurent jusqu'à nos jours très isolés par suite de la ségrégation que leur imposa la population indigène choquée par leur langue, leur religion et leurs moeurs. Le costume des femmes est du même type dans toute la région et se caractérise par sa richesse. Il est fait de tissus précieux (satin, soieries brochées ou lamées, galons et rubans de fils d'or). La femme mariée porte, l'une sur l'autre deux jupes de forme identique, munies de bretelles, mais de couleur différente. La jupe du dessus est revêtue pour la première fois lors des noces et s'appelle *zoga* (albanais-jupe). Sous ces jupes elle porte une chemise longue dont le corsage est finement brodé, garni d'un grand col de dentelle empesée généralement très décolleté. La jupe du dessus est portée relevée et formant une sorte de « queue », analogue à celle du *panno rosso* (fig. 5). On porte enfin un boléro garni de rubans de fils d'or. La coiffure des femmes mariées est très intéressante à noter : les cheveux sont enroulés en un chignon très serré noué avec un galon de toile blanche, qui forme une boule de toile très compacte ; on le recouvre d'un cache-chignon (fig. 7) en broderie rigide de fils d'or, dit *khesa*, symbole de la femme mariée. Cette dernière doit porter en outre une ceinture de fils d'or munie d'un rectangle de même broderie que la *khesa*, placé sur le devant et nommé *pandera*. Cette pièce de vêtement est certainement un vestige du tablier, symbole de la modestie féminine, car le costume ne comporte pas de tablier.

*Les Piémontais* : Sur la côte tyrrénienne, le village de Guardia Piemontese a conservé un dialecte purement piémontais. Ses habitants descendent d'un groupe de Vaudois installés dans la région au début du 14<sup>ème</sup> siècle par un seigneur accueillant. Vers 1560, les haines religieuses de l'Inquisition vinrent chasser les Vaudois isolés et se terminèrent par un massacre terrible auquel survécurent seuls ceux qui abjurèrent en se convertissant au catholicisme. Le costume féminin est en gros drap bleu ou vert foncé, avec une taille très haute. On dit que cette mode, ainsi que la coiffure qui cache tous



Fig. 7. Prov. de Cosenza -  
San Demetrio Corone:  
coiffure de femme  
albanaise, la „khesa”.

les cheveux, fut imposée par les moines qui vinrent présider à une bonne conversion des villageois. Mais il est plus certain qu'il semble une réelle survivance du costume à haute taille de certaines vallées alpines de l'Italie du Nord, en particulier le costume de Cogne en Val d'Aoste (fig. 6).

Comme on l'a souvent noté pour le costume populaire, les documents iconographiques sont peu nombreux et relativement récents. Ils remontent en ce qui concerne la Calabre, à la fin du 18ème siècle. Pourtant dès le début du 19ème, les documents sont très abondants, souvent d'une exécution très soignée. Le Museo delle Arti e delle Tradizioni Popolari à Rome possède une importante collection de gravures, lithographies, photographies de famille et vieilles cartes postales. Mais le meilleur document de travail, conservé désormais dans ce même musée est constitué par la belle collection d'ethnographie calabraise, rassemblée vers 1910 par les soins de Monsieur le Professeur Raffaele Corso pour le compte de Lamberto Loria et qui groupe une soixantaine de costumes, parmi lesquels 45 costumes féminins complets.

Enfin le Museo San Martino à Naples conserve les gouaches originales les plus anciennes sur les costumes des Trois Calabres, dans le Royaume de Naples.

### Resumé

#### *Kvindedragten i Calabrien*

Forfatteren, som er assistent ved Musée de l'Homme i Paris, redegør for en undersøgelse foretaget i 51 landsbyer i Calabrien (Italien), hvor den traditionelle folkedragt stadig bæres af kvinderne.

Calabrien, en af de mest afsides egne af Italien, hvor turisterne næsten ikke kommer, er et meget bjergrigt og kuperet land; de landsbyer, hvor folkedragten endnu holdes i hævd, ligger almindeligvis meget langt fra landevejene. Kvinderne i Calabrien bevarer stadig en ret stærk tilknytning til deres forfædres klædedragt. De bærer den uden noget ønske om at vække opsigt, og da turismen ikke eksisterer, kender de ikke til den fremvisning for turisterne, som gør det muligt at holde liv i folkedragterne i mange, mere moderne egne. De økonomiske forhold er hurtigt ved at ændre disse sædvaner, da det er meget dyrt at fremstille den traditionelle dragt. Man kan med sikkerhed gå ud fra, at disse dragter om en snes år vil være helt forsvundet.

Der findes i Calabrien samt på nogle spredte øer to hovedtyper af dragt med en interessant historisk oprindelse:

1) Den calabresiske dragt fra provinsen Catanzaro (det centrale Calabrien), hvor det endnu er meget almindeligt at bære folkedragten. Denne dragt er karakteristisk ved et glat skørt af rød klæde, som er viklet om kroppen og ikke syet sammen, men blot holdes på plads af endnu et skørt, der er plisseret, og som altid bæres løftet bagtil, således at det danner en slags hale (se fig. 1 og 2).

2) Den albanske dragt fra provinsen Cosenza (det nordlige Calabrien). I floden Cratis dal bor en befolkningsminoritet, hvis daglige sprog er en albansk dialekt, og hvis religion er græsk-katolsk. Disse albanere, som er blevet italienske, bosatte sig i landet i følge med hovdingen Skanderbeg, som var jaget ud af sit land af tyrkerne. Efter Konstantinopels fald, fra det 15. til det 17. årh., lod Neapels konger de albanske kolonister bosætte sig på deres område. 3-4 århundreder efter er der stadig bevaret talrige kulturelementer fra Balkan, og albanerne er endnu meget særprægede. Selv om den nuværende albanske kvindedragt intet har til fælles med den, der findes i det egentlige Albanien, er den i sin oprindelse dog tydeligt forskellig fra calabresernes. Den har bevaret nogle ejendommelige træk, som forfatteren har forsøgt at udrede ved sammenligning med dragterne i Grækenland og Balkanlandene (se fig. 5 og 7).

# Generalfiskal Peter Uldall og hustrus portrætter

En dragthistorisk undersøgelse

*Af Ellen Andersen*

I den Uldallske familie findes to portrætter af generalfiskal Peter Uldall og hustru Antonette f. Hansen. Peter Uldall er født 1743 i byen Uldal i Sønderjylland. Han studerede jura og blev 1772 defensor for dronning Caroline Mathilde i sagen mod Struensee. Samme år blev han gift med Antonette Hansen, 1776 blev han justitsråd, 1783 generalfiskal og 1788 viceborgmester i København. Han ejede gårdene Lilliendal og Høvdinggård, og det var vistnok hans agt at oprette et baroni, men hans død i 1798 hindrede dette forehavende.

Portrætterne, som nu ejes af reservelæge dr. med. Thorkild Uldall, Kolding amtssygehus, er oliemalede på lærred og i forgyldte trærammer, 53 cm brede, 66 cm høje. De er malet af Jens Juel i 1784, altså året efter Uldalls udnævnelse til generalfiskal. Malemåden er Jens Juels sædvanlige – efter nutidsbegreber lidt sød-ladne – stil med omhyggelig udpensling af detaljer i frisurer og dragter. Modellernes påklædning er karakteristisk for den mere velhavende del af det københavnske borgerskab på Louis 16 tiden.

Antonette Uldall er på billedet iført sort silkekjole med en tyllsflæse lagt i wienerlæg langs halsudskæringen. Under halsudskæringen sidder en stor silkesløjfe. Håret er gråpudret og glat opstrøget. I nakken sidder bagtil en fast bukkel (sandsynligvis én på hver side) og løse krøller hænger ned over skuldre og nakke. Foroven afsluttes frisuren af en hovedpynt bestående af buer af smalle kniplinger lagt i wienerlæg og rynket midtpå. Imellem buerne stikker flæser af kniplinger (eller tyll) op, og lidt til højre for panden sidder en kunstig rose i naturalistiske farver.

En sådan frisure er netop meget karakteristisk for 1780'ernes første år. I begyndelsen af tiåret opløses de faste sidekrøller, som f. eks. ses på portrættet af arveprinsesse Sophie Frederikke, og man begynder at lade løse krøller hænge frit ned over skuldrene. Fru Uldall har dog bevaret de lidt gammeldags faste krøller ved siden af de moderne løse lokker. Disse løse lokker findes ganske vist allerede på Jens Juels maleri af comtesse Juliane Sophie Wedell, gift Rosenkrantz-Lewetzau 1781 (F. C. Lund: Danske malede Portrætter 1, 2 rk), men frisuren har her alligevel en noget anden karakter, idet den er knap så bred på siderne som fru Uldalls. Den brede form findes først i 1783 på samme malers portræt af grevinde Frederikke Juliane Louise Wedell (F. C. Lund anf. st. 1 bd. 2 rk.) Den er endnu i 1785 meget almindelig, jfr. Jens Juels portrætter af hertuginde Louise Augusta af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg (F. C. Lund anf. st.), geheimerådinde Raben og barn (Kunst i Privateje, s. 93 fig. 2) samt A. Graffs portræt af hertuginde Louisa Augusta (F. C. Lund anf. st.).

Ingen af disse portrætter har dog kniplingskappe. Det skyldes formodentlig, at kappe (eller hovedpynt) på dette tidspunkt var en smule gammeldags i adelige kredse. En enkelt undtagelse danner dog Jens Juels portræt af Amalie Christiane Juel f. von Raben (F. C. Lund anf. st.). Det er ganske vist udateret, men må efter frisuren at dømmes være fra omkring 1783-85. Det er meget karakteristisk, at hovedpynten er bevaret i borgerlige kredses festdragt længere end blandt adelen. Antonette Uldalls frisure er altså nok helt moderne i sin opbygning, men dog med et lille stæk af gammeldags borgerlighed.

Om selve frisuren har Friederike Brun i „Ungdoms-Erindringer“ (udg. af L. Bobé 1917) givet en malende beskrivelse af de lidelser, der var forbundet med de store håropsætninger. Beskrivelsen er ganske vist fra 1770-78, men bortset fra „de vajende fjerbuske og flagrende vimpler“ hvormed håret var smykket, så var selve frisurens opbygning utvivlsomt den samme 5 år senere. Friederike Brun fortæller, at man til pine for damerne havde opfundet en slags filt af hjortehår, hvoraf der blev lavet to tykke





Jens Juels portræt af Antonette Uldall.

valke, grundigt afstivet med jerltråd. En sådan toupé, der vejede mindst ét pund, blev snoret fast om hovedet tæt bag pandehåret; en anden valk, lige så stor og kaldet chignon skjulte baghovedet og blev surret fast omkring nakken. På dette bolværk rejstes nu hårbygningen ved hjælp af jernnåle på et kvarters længde. Det

var naturligvis et stort arbejde at sætte en sådan frisure, og den måtte da også holde fra den ene lørdag til den anden. Hændte det, at en hårnål stak, måtte man tålmodigt holde pinen ud til næste lørdag morgen. Først da blev denne veritable bastille demoleret, og det tykke sammenfiltrede hår redt ud under mange kvaler og rensset for pudderdejg og pomade. Samme dags aften blev det arme, brændende hoved påny stukket i bastillen, for at man tidligt søndag morgen kunne være akkomoderet til kirkegang. Da foråret nærmede sig, blev det Friederike Brun umuligt længere at holde hårvalkene og lørdagftenernes kvaler ud (hun var dengang 13 år gammel), og hun bønfuldt sin mor om at blive forskånet herfor. Hun blev understøttet heri af sin frisør, den fashionableste i den borgerlige beaumonde, ved navn Hansen. I betragtning af hendes store, tykke hår, tilbød han at frisere hende ved hjælp af en ganske lille pude, hvori hårnålene kunne fæstes, og han gennemførte virkelig også denne dristige tanke, som hun og han i forening havde udtænkt. Måske har frisør Hansen benyttet sin og den lille Friederikes opfindelse til sine andre kunder, men Antonette Uldalls frisure ser dog ud til at være sat op med stor toupé og chignon på gammeldags manér.

Rosen i fru Uldalls frisure er muligvis en „italiensk blomst“. I Adresseavisen for 1700årenes senere del averteres ofte med italienske blomster, der ifølge Brun Juuls Handels- og Varelexicon (I, Kbh. 1807, s. 113) var en vigtig artikel for modehandlere. De forfærdigedes foruden i Italien bl. a. også i Frankrig og Tyskland. De var fremstillet af taft, fjer, papir, batist, strå, fløj, og især af silkeormens cocon'er. Selve hovedtøjet (eller kappen) blev „opstukket“, som det hed, af modehandlerinden. Således averterer jomfru Dame med alle sorter af fruentimmer-pynt med hovedtøjer, palatiner, solhatte. Hun antager også honette folks børn til undervisning i syning, opstikning og andre fruentimmer-netheder. (Adresseavisen 1781 nr. 80).

Hvad angår Antonette Uldalls øvrige påklædning, er den sorte kjole ret overraskende. Sort var ikke yndet uden til sorg, og dette kan ikke være tilfældet her. I så fald ville fru Uldall have haft

sort snip og ikke kniplingshovedtøj med rose. I skifter efter borgerlige damer fra denne periode er festdragterne som oftest kulørte. Kjolen her er utvivlsomt en adrienne med skørt eller halvskørt. Adriennen er oprindelig en løs, vid morgendragt, hvortil der ikke behøvedes snørliv, senere blev den syet i figur „robe á l'Anglaise“. Den var åben fortil over et skørt af samme stof, eller et såkaldt „halvskørt“ d. v. s. løs forbredde bundet til overkjolen. Kjolen ser ikke ud til at have smække, denne er også begyndt at blive umoderne på dette tidspunkt. Det mest almindelige er, at kjolelivets foer snøres sammen fortil og ydertøjet fæstes sammen med nåle, eventuelt med et overfald.

Endnu i 1780'erne var kvindedragterne overdådigt besat med sløjfer, kniplinger, flæser etc. Dragten på maleriet synes at have et tyllsfichu med dobbelte rækker af flæser lagt i wienerlæg. Den spidse halsudskæring er ret usædvanlig på denne tid, som regel er udskæringen firkantet. I halsudskæringens spids sidder en silkesløjfe. Disse brystsløjfer var overordentlig almindelige i 1770-80'erne. De har også været brugt før 1770'erne, men da som oftest 3 eller flere anbragt under hinanden på smækken. I slutningen af 80'erne afløstes de af tørklæde eller fichu. Der hørte som regel en tilsvarende sløjfe til på hvert ærme.

Fru Uldalls påklædning er udpræget Louis 16 form, således som den udformedes ved Marie Antoinettes hof af dronningen og hendes „modeminister“ M<sup>lle</sup> Rose Bertin samt af hendes frisør Lénard Autier.

Peter Uldall er på maleriet iført grønblå fløjlskjol med possementknapper. Den er enradet, kraeløs og uden broderi. Dette daterer den til 1780'erne, selv om man også tidligere nu og da finder ensfarvede eller ubroderede kjol'er, ikke mindst naturligvis i mere dagligdags påklædning. I England var udekoreret kjol mere almindelig end i Danmark. De ret store knapper hører også 80'erne til. I det følgende tiår bliver de endnu større. Allerede omkring 1765 kommer krave på mandskjol'en frem i England, men også her brugte ældre mænd kjol uden krave lige til 80'erne. Her i landet har den kraeløse kjol tilsyneladende holdt sig noget længere, især

i de kredse, der ikke var toneangivende på modens område. Enradet kjol og vest er eneherkende indtil 1780'erne, derefter bliver toradet og revers almindelige. Peter Uldall har altså her bevaret en lidt gammeldags type. Den kurve, som man kan ane på forstykkerne af Peter Uldalls kjol begynder at vise sig i 1770'erne og bliver efterhånden mere udpræget, idet dragten i slutningen af århundredet får et slankere udseende. Rokotidens kjol'er havde forstykker, der var skåret lige ned fortil og med megen vidde i siderne og bagtil. Også ærmerne på maleriet daterer dette til 1780'erne. I det følgende årti begyndte man at „holde dem til“ på skuldrene. D. v. s. rynke stoffet let i sømmen, så formen blev mere bredskuldret.

Med hensyn til vesten har Peter Uldall også her været konservativ. Den toradede vest, som sjældent forekommer i 1770'erne, bliver nemlig meget almindelig i det følgende årti. Men Peter Uldall har holdt fast ved den gamle, enradede vest. Derimod er knapperne i begge dragtdelene fuldt moderne. I 1775 begynder knapperne at blive meget store, deres maksimum når de et par år senere, men helt til 1790'erne holdt de store flade knapper sig på mode. Måske er det dog på denne tid lidt usædvanligt at finde posementknapper som på maleriet. Det mest almindelige var knapper af metal, undertiden porcelæn.

Halsbindet kan ikke være meget senere end ca. 1785. På denne tid begyndte man at vikle det flere gange om halsen og knytte det under hagen, undertiden med kniplingsbesatte sløjfeender. Halsbindet på maleriet er derimod af en type, der går tilbage til ca. 1735. Det består af et stykke linned foldet sammen i form af et højt halsbind, der undertiden blev stivet af med pap for at sidde glat og fint. Bagtil blev bindet spændt sammen med et halsspænde, der kunne være af sølv eller besat med ædelstene til trods for, at det var fuldstændig skjult af parykken. Kalvekrøset, den kniplingsflæse, der stikker ud fra kjol'ens og vestens åbning er syet fast på skjorten langs slidsen. Også krøset er modebetonet og daterer dragten til 1780'ernes begyndelse. Ordet kommer af tysk: Kalbskrause, der betyder de løse skindfolder, som hænger under halsen på kalve.



Jens Juels portræt af generalfiskal Peter Uldall.

Den gråpudrede paryk med én krolle ved hvert øre er almindelig mode i 1780'erne og ses på mange af Jens Juels mandspportrætter. Den lille antydning af, at håret er redt op i en spids toupé på issen, daterer den til årtiets første halvdel. Det er resterne af den høje, spidse mandsparyk, som blev moderne i England i 1770'erne

og herfra bredte sig til fastlandet. Moden blev indført allerede i 60'erne af „the Macaronis“, det var velhavende unge mænd, som havde rejst i Italien og havde bragt nye ideer med hjem herfra. De dannede en klub i 1760'erne, hvis medlemmer vakte opsigt ved deres outrerede og kvindagtige påklædning. I 1770'erne nåede denne modegalskab sit højdepunkt. Det sorte silkebånd, som ses rundt om halsen på Peter Uldalls maleri, er den såkaldte „solitaire“. Silkebåndet er fæstet til trækkebåndene i parykkens hårpung og lægges på forskellig måde rundt om halsen. Enten, som her, stukket ind under kalvekrøset oppe ved halsen og stoppet ind i skjorteslidsen. Eller knyttet i sløjfe fortil, fæstet til skjorten med en broche eller hængende frit. Denne sidste form har især været yndet i England. Herhjemme ser den første ud til at have været mest anvendt. Solitaire brugtes så godt som altid sammen med pungparyk, kun sjældent med piskeparyk. Den kendes fra afbildninger allerede fra 1730'erne, men begynder at gå af mode i 70'erne. Også på dette punkt har Peter Uldall altså været lidt gammeldags i sin påklædning.

# Jesper Friis til Ørbæklunde og hans Kunstkammer

Af *Victor Hermansen* †

Det var tilsyneladende kun en almindelig Herremand, som man satte et Æreminde, da man i 1645 udgav:

En Christelig Lijgprædicken / Aff Den 51. Kong Davids Psalme / Der Erlig oc Velbiurdig Mand / Salig Jesper Friis til Ørbeck Lunde bleff Hederligen bestædet til sin nedersættelse i S. Knuds Kircke i Ottense / Løffuerdagen den 6. Maij 1643. Holden Aff Hans Michelson Superintendent offuer Fyens Stifft.

Men allerede de første Linier i Biskoppens Fortale viser imidlertid, hvor ualmindeligt Jesper Friis' Levned havde været.<sup>1</sup>

Naar jeg betænker – sagde Hans Michelson nemlig – den salig Mands lange, besværlige og farlige Rejser, ikke aleneste i Tydskland, Nederlandene, Frankrig, England, Spanien og Italien, men ogsaa i Tyrkiet, til Konstantinopel, Jerusalem, Ægypten og andre vidt afliggende Lande, saa at man ikke kan vide nogen af hans Patrioter hannem derudi at overgaa, hvilket med al Billighed er stor Lov og Berømmelse værd.<sup>2</sup>

Og i Slutningen af sin Fortale gør Biskoppen atter opmærksom paa, at Jesper Friis ikke aleneste havde forsigtelig og nyttelig peregrineret og rejst af sit Fæderneland igennem mange vidt afliggende Kongeriger, Lande, Steder og Byer ikke uden stor Bekostning, Fare og Besværing til Lands og Vands, men ogsaa rejst som: en ret aandelig og christen Guds Pillegrim og: af Ungdommen lagt sig efter det, hvormed han kunde tjene Gud og sit Fæderneland, og samme sit Pund meget vel anlagt, ladet sig bruge for sit Fædernelands Velfærd i Freds- og Fejdes-Tid og efterladt sig et berømmeligt Navn og Rygte.<sup>3</sup>

Der kan derfor ikke være Tvivl om, at Biskoppen – og Samtiden – nok har agtet Jesper Friis som Godsejer i Fyn og som Chef for Jydske Regiment, men først og fremmest alligevel især har set paa ham med Beundring, fordi han havde været saa langt af Led og med egne Øjne havde betragtet de Steder, som er omtalt i Den hellige Skrift.

Men der kan heller ikke være Tvivl om, at Eftertiden i endnu højere Grad maa undre sig over Jesper Friis. Hvorledes kunde det gaa til, at en ung Fynbo – ganske vist af god og gammel Slægt – kom saa vidt omkring? Hvorledes har han faaet Lyst til at gøre saa bekostelige og vidtløftige Rejser? Hvem kan have tilskyndet ham?

Ligprædikenen kan give os Svar.

Efter at Biskoppen nemlig havde sluttet sin omstændelige Udlægning af den 51. Psalme – „hvilken var denne salige velbyrdige Mands daglige Bøn og har begæret paa sit Yderste, at den i hans Ligprædiken maatte forklares“, – har han: for dem, som er her til Stede i denne folkrige Forsamling, efter kristelig Sædvane meddelt noget om Jesper Friis' adelige Herkomst, kristelige Levned Fremdragelse og salige Endeligt.<sup>4</sup>

Herefter blev Jesper Friis født den 20. August 1593 paa sin Fædrengaard Hesselager som yngste Søn af Lensmanden paa Tranekær Niels Friis og Vibeke Gyldenstjerne.<sup>5</sup>

Sin første Undervisning – i Guds sande Frygt og i sin kristelige Børnelærdom, eftersom hans Aar og Alder paa den Tid kunde taale – fik han hjemme, men derefter maa hans Fader have bestemt ham for en Fremtid i Administrationen, for i 1602 sendte han ham over til København, til hæderlig og vellærd Mand Peder Trelund for: dér at blive undervist i det tyske Sprog.<sup>6</sup>

Efter to Aars Undervisning her sendte Faderen ham til Lyneborg for at han dér kunde: beflitte sig paa det tyske og øve sig i Skriven og Regning, men da han havde været her paa andet Aar, blev han kaldt hjem igen. Maaske skulde han aflægge Prøve paa sin Fremgang, men om den er faldet godt eller daarlig ud, veed vi ikke, kun at Faderen paany – i 1606, da Jesper var 13 Aar –



sendte ham afsted, denne Gang til Hannover, og atter med den Hensigt, at han skulde videre øve sig i det tyske Sprog og i Regning og Skriven.

Da han havde været her paa andet Aar og antagelig nu havde perfektioneret sig i Tysk, kaldte hans forstandige Fader ham hjem igen og sendte ham derefter – i 1608 – over til Knud Gyldenstjerne paa Tinggaard, som: drog al venlig Omsorg for, at han kunde i al Dyd tiltage.

I 1610 mistede han sin Fader og skiftede aabenbart nu Sind. At gaa i Kongens Tjeneste tænkte han ikke mere paa, men: den berømmelige Begærlighed, han havde af Barnsben at forsøge sig i fremmede Lande, fik ham til omgaaende at rejse til Tydskland igen, denne Gang sammen med Christoffer von der Greben, Kongens Jægermester.

Her tjente han i et Par Aar som Ædelknabe, men tog saa hjem og deltog i Kalmarkrigen, dels for at tjene sit Fædreland, dels for at: øve sig i Krigsforfarenhed, hvortil han af Ungdommen mest var tilgenegen.

Efter Freden blev han sammen med: andre Riddermænds Mænd, som mandelig havde tjent Fædrelandet, afskediget og han besluttede da – tyve Aar gammel – atter at rejse udenlands.

Han valgte nu at tage til Frankrig og gik derfor, i Foraaret 1614, om Bord i Helsingør med Kurs mod Dieppe. Den første store By, han derefter besøgte, var Rouen, den næste Paris, og begge Steder hedder det udtrykkeligt, at han: med stor Flid besaa, hvad mærkeligt der var. I denne Interesserethed har vi utvivlsomt Nøglen til hans Omflakken i den store Verden.

Ved denne Tid laa den franske Konge med sin Armé i Tours og her meldte Jesper Friis sig saa som Volontær ved Livregimentet. Han var ikke den eneste Dansker, som gjorde Tjeneste ved det, og da Armeen rykkede ned til Bayonne, bad Jesper Friis og Erik Grubbe om Orlov til at gøre en Afstikker ind i Spanien. Her saa' de: adskillige smukke Stæder, men vendte saa tilbage til Frankrig, hvorefter Jesper Friis tog sin Afsked og i April 1616 begav sig til England.

Her opholdt han sig først i London og besaa: samme By og det fornemste dér, hvorpaa han besøgte de kongelige Slotte, Stæder og Akademier paa Landet og saa': hvad raré deri fandtes.

Fra England drog Jesper Friis hjem, men Opholdet i Fædrelandet blev kun kortvarigt, da: han havde stor Lyst til at rejse og forsøge sig, og allerede den 7. August 1616 sejlede han derfor igen fra Helsingør, denne Gang til Nederlandene.

Mellem de Byer, han besøgte her, er der særlig Grund til at fremhæve Enkhuisen. Ganske vist siges der kun, at han har været dér, og ikke noget om, hvad han har set, men der kan næppe være Tvivl om, at han ogsaa har set Byens største Seværdighed: Paludanus' vidtberømte Kunstkammer. Har det imidlertid været Tilfældet, kan det forklare, at han selv er blevet inspireret til ogsaa at samle paa Rariteter.

Paa sin videre Rejse mod Syd kom han igen – den 20. September 1616 – til Paris og efter at han havde tilbragt nogen Tid her: øvende sig i sine Sprog-Exercitier og hvad en adelig Person bedst anstaar, gjorde han Turen ned gennem Frankrig og endte i Marseille.

Undervejs saa' han: en fornemme Aqueduct fra de Romaners Tid, ligesom han: flitteligen har optegnet, særdeles hvad Rariteter dér har været, men desværre er disse antikvariske Notater gaaet til Grunde sidenhen. Biskop Hans Michelson har haft Adgang til dem, dengang han udarbejdede sin Ligprædiken over Jesper Friis, men ikke gengivet dem, da – som han sagde – Tiden ikke kan tilstede at opregne, hvad Jesper Friis havde antegnet.

Fra Marseille rejste Jesper Friis ind i Italien, kom den 4. Januar 1617 til Firenze og fortsatte videre ned til Napoli og Puzzuoli, hvor han: besaa mange Antiquiteter. Her vendte han atter mod Nord, brugte en halv Snes Dage i Roma, hvor han: flitteligen saa' Byen og alle de Antiquiteter dér findes, opholdt sig en rum Tid i Padua for at: lægge Vind paa det italienske Sprog, og begav sig saa til Venezia.

Grunden til, at han foreløbig endte her, var, at: han havde stor Attraa at bese Tyrkiet og at han i Venezia kunde vente at faa –



Fig. 1. Ørbøklunde. Efter Tegning af Burman-Becker i Kongens Haandbibliotek.

og fik – Skibslejlighed. I December 1617 tog han sig den meget besværlige og farlige Rejse paa og sejlede mod Konstantinopel, hvor han ankom sidst i Januar 1618.

Her opholdt han sig en Maanedstid hos den engelske Gesandt, søgte: med al Flid at erfare, saa vidt muligt var, Tyrkernes Stat og Regimente, besaa' det fornemste, som var i Byen, og drog gennem Hellespont ud i Sortehavet, opsøgende: de Antiquiteter, som fandtes.

Hans Rejselyst var imidlertid ikke tilfredsstillet ved at være kommet saa langt og have set saa meget – han: tog sig ogsaa for at gøre en Rejse i Ægypten og indtil Jerusalem.

Forsynet med den tyrkiske Kejsers Pas og i Selskab med: den Bassa, som var sat til Viceré over Ægypten, sejlede han da i Marts 1618 fra Konstantinopel, kom igen forbi Troja og landede lykkeligt – den 18. April – i Alexandria.

Her blev han nogle Dage – beseende alting deromkring – og sejlede saa med sit Selskab op ad Nilen til Buldao, hvorfra de red til Cairo, som aabenbart var Rejsens Maal. Men det er ogsaa klart, at det var hans antikvariske Interesse, som drev ham saa langt af Led. I Ligprædikenen over ham siges der nemlig, at han: dér med Flid besaa alt, hvad der var værdt at bese, iblandt andet de skønne Pyramides, som er skattede iblandt de syv Verdens Mirakler, mange Mumier og balsamerede Corper af de gamle ægyptiske Konger, som dér ligger begravne, og meget andet, som – siger Hans Michelsøn – her forbigaas.

Den 8. Maj 1618 rejste Jesper Friis og hans Ledsagere fra Cairo gennem Ørkenen og det sandige Arabien til det Bjerg Sinai og saa' dér: hvad der var at bese. Tvært over for ligger S. Cathrinæ Bjerg, hvor der: blev viist dem det Sted, som Moses havde faaet Vand af Klippen, og meget andet, som i den Bibelske Historie omtales. Og da de nu: efter deres Ønske havde beset alt rigtigt, drog de anden Vej tilbage til Cairo og saa' i Ørkenen: de tolv Mose Brønde, af hvilke nogle var tillukte af Sand.

Først i Juni 1618 sejlede de paa et lejet Skib mod Det hellige Land, saa' ved Jaffa en Kirke Lazaro, hvor: der siges, at Christus

skulde have opvakt Lazarum af Dode, og kom endelig til Jerusalem.

Her saa' han: den hellige Vor Herres Jesu Christi Grav, det Bjerg Golgatha, som kaldes Hovedpandested, hvor Christus blev korsfæstet, Oliebjerget, fra hvilket Christus opfor til Himmelen, Sions Bjerg, hvor Christi Apostler fik den Hellig Aand, og rejste derfra til Bethlehem, hvor Christus blev født, Bethanien, hvor Lazarus blev opvakt, og de Jødiske Bjerge, som Jomfru Maria gik over, der hun besøgte sin Frænke Elisabet. Han var: ogsaa i den Have Gethsemane, hvor Christus blev fangen, saavel som paa mange andre navnkundige Steder, baade inden og uden for den hellige Stad.

Den 17. Juni 1618 forlod de Bethlehem og saa' paa Vejen bl. a.: det Sted, hvor det gamle Samaria havde været og en Kirke, hvor Sct. Hans den Døber blev halshugget, Gemin, hvor Christus rensede de ti spedalske Mænd, Endor, Nazareth, hvor de fik viist de Steder, hvor Mariæ og Josephs Hus havde været, og det Bjerg, hvor Cana i Galilæa havde ligget.

Efter denne Pilgrimsfærd sejlede de fra Det hellige Land, landede paa Malta, var i Messina, og ankom endelig i Slutningen af Oktober 1618 til Padua, hvor han tilbragte Vinteren med at øve sig i alle adelige Exercitier og Sprog.<sup>7</sup>

Hovedbegivenhederne i hans Liv derefter skal vi kun antyde.

I 1619 forlod han Italien og rejste gennem Tyskland hjem til Danmark, hvor han indtraf i September, men efter sex Ugers Ophold her begav han sig atter til Armeen i Tyskland. Han var med i Slaget paa Weisenberg 1620, hvor: han lod sig finde som en tapper og frimodig Helt anstaar, fik Orlov i 1622 og var i Danmark en lille Maaned, men tog saa atter til sit Kompagni og var med i Böhmen og Ungarn. Ved en Belejring 1625 blev han: meget ilde kvæstet og var hjemme i fire Maaneder for at: lade sin Skade hele, men derefter var han igen i Tyskland, dog kun for at tage sin Afsked og melde sig til dansk Tjeneste. I 1626 blev han mønstret af Gert Rantzow og: fik da Fanen ved Stangen, hvorefter han tjente til September 1627 og saa drog hjem til sin Gaard

Ørbæklunde. Her blev han imidlertid kun til April 1628, da Christian den Fjerde gjorde ham – for hans Mandhaftighed saavel som Krigsforfarenhed – til Oberst over Det sjællandske Regiment.

Den 19. April 1629 giftede han sig i Nyborg med Elsebeth Ulfeld og fik – efter Freden i Lybæk – sin Afsked af Kongens Tjeneste. Allerede i 1632 traadte han dog atter til, idet han fik Bestalling over Det jyske Regiment og beholdt denne Charge til sin Død.

Hjemme opholdt han sig mest paa sin Gaard, naar ikke hans Bestilling udkrævede hans Nærværelse, og her døde han den 15. April 1643, niogfyrre Aar gammel.<sup>8</sup>

Den 6. Maj næstefter holdt Biskop Hans Michelson sin Ligprædiken over ham i Sct. Knuds Kirke – „hvortil jeg efter hans højbedrøvede Venners Begæring mig billigen har bekvemmet“ – og to Aar efter udgik den paa Prent, dels fordi Enken ønskede det, dels fordi: mange Fornemme, baade ædel og uædel, havde begæret det.<sup>9</sup>

Efter Skik og Brug endte Bogen med nogle Ære-Vers og kom til at slutte med Gravskriften:

*Den ædle Jesper Friis i Mørk og Muld her hviler,  
Men Rygtet i fuld Glans med evig Fart frem iler.  
Den vidtbevandred Mand at rejse lod ej af,  
Før han det Land besaa, der viser Christi Grav.  
Han elskte Ret og Skel, holdt gammel Tro og Love,  
Vild' ej for nogen Del i Laster sig henvove.  
End var han i Krigsfærd en frisk forfaren Helt,  
Hans Sjæl nu skuer Gud udi sin Fryde-Telt.<sup>10</sup>*

Den giver i en Hovedsum Samtidens Syn paa hans sælsomme Levnedsløb.

Fra Ligprædikenen veed vi – som før sagt, – at Jesper Friis har ført Dagbog paa sine Udenlandsrejser og at han her ogsaa har noteret sig, hvad han saa' af Antikviteter, men mærkeligt nok siger den ikke noget om, at hans antikvariske Interesse gik endnu videre. Han nøjedes nemlig ikke med at beundre de ægyptiske Old-

sager paa Stedet selv, han erhvervede sig ogsaa et Udvalg af dem og fik dem ført hjem til Danmark.

Hvorledes det er gaaet til, veed vi ganske vist ikke. Vi veed ikke, om han har købt dem eller faaet dem eller simpelthen taget dem. Vi veed heller ikke, hvordan de er blevet transporteret den lange og besværlige Vej nordpaa, men da det drejede sig om saa tunge og uhaandterlige Sager som de to Sten-Laag, har det sikkert været ad Søvejen. Og hvordan har man endelig faaet dem bakset op paa Ørbæklunde?

Vi maa lade disse Spørgsmaal staa aabne og alligevel ikke have stillet dem forgæves. Med al Tydelighed viser de nemlig, hvor meget det var Jesper Friis om at gøre: at have disse Minder om Fortiden og om de fjerne Lande omkring sig eller – sagt med andre Ord – i hvor høj Grad det maa have ligget ham paa Sinde at danne sig et veritabelt Kunstkammer paa sin fynske Gaard.

Forlængst er imidlertid dette meget tidlige – og derfor i Museumshistorien meget betydningsfulde – Raritetskabinet forsvundet fra Ørbæklunde, men endnu i 1760 vidste Hofman i sine Fundationer at fortælle om Jesper Friis, at: han havde reyst meget udenlands, ja endog været i Ægypten og Palestina, hvorfra han havde bragt mange Curiositeter, medens Pontoppidan i Danske Atlas 1767 udtrykte sig mere vagt og kun sagde, at: Jesper Friis havde i sine unge Aar reist længe udenlands, endogsaa til Egypten og det hellige Land, hvorfra han skal have hiemført adskillige Rariteter.<sup>11</sup>

Vi kender heller ikke noget Katalog over denne Samling, saa at vi i det mindste kan danne os en Forestilling om dens Indhold og Karakter.

Alligevel er der dog – dette til Trods – endnu bevaret to Stykker fra Jesper Friis' Samling.

Hvorledes og hvornaar de er kommet bort fra Ørbæklunde, maa vi – som sagt – lade staa hen, ligesom vi heller ikke veed, hvem der har degraderet dem til – Vandtrug. Derimod har vi nu god Rede paa, hvem der opdagede dem paany og fik dem reddet fra Undergang.

Den 14. Maj 1782 opholdt Georg Zoëga sig nemlig – paa Vejen til Göttingen – paa Hollufgaard i Fyn og skrev derfra til Professor Christian Gottlob Heyne:

Gestern habe ich hier in Fühnen ganz zufälliger Weise eine mir bisher noch nicht zu Gesicht gekomne Art von Antiquitäten entdeckt: zwey altegyptische steinerne Sarcophage, vollkommen wie die gewöhnliche hölzerne Mumien Kasten gebildet, der eine von vorzüglicher Arbeit und sehr wohl erhalten, der andre verstümmelt und zugleich von schlechterem Stil, aber mit einer langen hieroglyfen Inskripzion versehen. Eine nähere Beschreibung bringe ich mit. Ihr Alterthum und Ächtheit sind unzweifelhaft, ihre Bestimmung scheint mir offenbar, schon ich mich nicht besinne gehört oder gelesen zu haben, dasz diese Art von Monumenten bey den Egyptern üblich gewesen. Eigentlich sinds nur die Deckel, ihre Länge ist ungefähr drey Ellen. Sie dienen seit länger Zeit zu Wassertrögen.

Wie sie zu uns gekommen, ist mir ein Räthsel.<sup>12</sup>

Vi har altsaa her den præcise Dato – den 13. Maj 1782 – for Genopdagelsen af Mumie-Laagene, men hvorledes de var havnet i Fyn, anede man ikke mer. Jesper Friis' Andel havde man glemt.

Det fremgaar ogsaa af det Brev, som Georg Zoëga skrev fra Göttingen til Professor Abraham Kall i København den 5. Juni 1795. Det hedder her:

En Merkværdighed jeg hendelsesviis stødte paa i Fyen havde jeg gierne før givet Dem Efterretning om, dersom min Tid havde vildet tillade det.

Jeg fandt der to egyptiske Monumenter som maaskee i deres Sort er de eneste der existere i Europa, nemlig to Laage af Steen Sarcofager i Skikkelse af Mumier, det ene i en fortræffelig Stil og vel conserveret, det andet brekket og mishandlet, men merkværdig for en Inskription af fem verticale Linier Hieroglyfer.

Maaskee har De allerede erholdet Tegninger af dem: thi Hr. Heilmann i Kierteminde lovede mig at tage nye Tegninger af dem tillige med Dimensionerne og oversende dem til Dem.





Fig. 2. Stik i Antiksamlingens  
 Protokol af de to Sten-  
 sarkofager fra Jesper Friis'  
 Samling (nu Antiksamlingens  
 Nr. AAa 13 og AAa 14).  
 I Midten den hieroglyfiske  
 Tekst paa AAa 14 og ved  
 Siderne Omrids af de to  
 Stensarkofager.

Skulde det ikke være skeet saa vilde De behage at tilskrive ham derom.

Jeg ønskede de maatte finde et beqvemmere Sted end der hvor de nu er, og hvor de, i det mindste den ene der i Byfogdens Gaard tiener til Vasketrog, altid meer nærmer sig deres Undergang. Det er just den med Hieroglypherne paa, den anden ligger i Haven paa Brolykke, en Herregaard ved Kierteminde, hvis Besidder har lovet mig at iagttage den, efter at den i Svendborg, hvor han fandt den, havde havd den samme Skiebne som hin endnu har.

Skulde man i Kiøbenhavn finde at de fortiente en bedre

Forvaring, saa vilde de kunde faaes imod en ringe Godtgjørelse, og Transporten til Vands kand ei koste meget. Jeg ønskede at De vilde ved Leilighed tale med Statssecretæren derom, og skal i mit første til ham melde om denne Opdagelse.

At deslige figurerede Sarkofager af Steen havde været brugelig hos Egypterne var mig hidindtil ei bekiendt. Pococke i *descript. of the east. t. II. p. 89* er det eeneste Sted jeg veed, og de han saae maae have været meget forskjellige fra vores, da han kunde holde dem for christne Begravelser. Hvor jeg ellers finder om egyptiske Sarkofager af Steen er det fiirkantede Kasser.

Den bestconserverede af vores er af en blaaagtig volkanisch Materie, den anden af en gulagtig Kalksteen fuld af Petrefakter.

Ved hvad Hendelse de er kommen til Dannemark, til Svendborg og Kierteminde, vil vel være vanskeligt at opdage.

De er i alle Maader, deres concave Side saavel som den convexe, giort lige som Laagene af de Træe Mumiekasser man sædvanlig seer i Museerne; omtrent sex Fod lange, begge forsynet med den sædvanlige egyptiske Hovedprydelse, den eene ogsaa med Skieget, der paa den anden maaskee er afbrudt.

Det har fornøyet mig igien at antreffe i disse to Stykker de to forskiellige Manerer af Stil, som jeg altid troede at bemerke i de originelle gamle egyptiske Værker: nemlig een hvis Karakter er Ubestemthed, en Opsvolmedhed i nogle Deelee med en overmaade Tørhed i andre, som fører paa Konstens ældste mindst øvede Tider; en anden der mest bestaaer af lige Linier, der i sin Haardhed viser Simplicitæt og Adel og som jeg holder for at være den der i Egypten ved Lovene var autoriseret.

Her har De mine skizzerede Tanker om disse to vist mærkværdige Steene, en nøiagtigere mere systematisk og indsigtfuld Beskrivelse venter jeg engang at læse af Dem, da jeg veed at De blant Antiquitæterne særdeles ogsaa er opmærksom paa de Egyptiske, hvori jeg for Mangel paa Bekientskab med Morgenlandet gierne tilstaaer at være meget uvidende.<sup>13</sup>

Zoëga maa ikke have faaet at vide – eller glemt – hvad der

skete med Mumie-Laagene, for i 1788 skrev han fra Rom til Frederik Münter:

Har De nogen Kundskab om de to Egyptiske Monumenter, som findes i Kierteminde? Jeg skrev engang til Guldberg derom og bad ham at faae dem transporteret til Kiøbenhavn. Jeg har ogsaa skrevet til Kall om dem. De er meget interessante og deres Undergang burde forekømmes.

Men heller ikke paa dette Brev synes Zoëga at have faaet Svar, for da han – den 26. August 1807 – skrev til Frederik Münter i Anledning af Oprettelsen af Oldsagskommissionen, paalagde han ham:

Erindre nu ved denne Leilighed de to Mumiecasser i Fyn, hvorom jeg engang skrev til Guldberg, men aldrig erfarede, at man havde søgt at redde dem fra Undergang.<sup>14</sup>

Sagen var dog dengang forlængst gaaet i Orden. Abraham Kall havde nemlig formidlet, at de var blevet købt af Statssekretær Ove Høegh-Guldberg, som havde en Samling af ægyptiske og romerske Oldsager, men da Guldberg netop i de Dage, da de to Sarkofager kom fra Fyn, blev entlediget fra sine Embeder og kort efter tog til Jylland, havde Abraham Kall overtaget dem.

Den 21. Juli 1807 omtales, at de stod: i Indgangen til Professoregaarden i St. Pederstrædet og at: en Engelskmand har buden 500 Rdlr. for den ene af dem, men Kall vilde ikke overlade ham den.<sup>15</sup> Derimod nævnes ikke, at Sarkofagerne havde Forbindelse med Jesper Friis, sikkert fordi man ikke vidste det endnu.

Da Kall imidlertid var død i 1821 og man den 22. Oktober 1823 udsendte en Beskrivelse af de to: sieldne Levninger fra den Ægyptiske Oldtid, som han efterlod sig, citerede man Zoëga's Brev af 6. Juni 1782 og tilføjede – med Henviisning til Danske Atlas, – at de to Monumenter var: ved tilfældige Omstændigheder komne fra Herregaarden Ørbæklunde og at: Jesper Friis efter al Sandsynlighed har faaet Leilighed til at forskaffe sig dem fra en af Pyramiderne ved Cairo. Paa det: herhosfølgende Kopper kunde man se Dimensionerne af de to Sarkofag-Laag og: det eenes Hieroglyphiske Charakterer.



Fig. 3. Stensarkofag fra Jesper Friis' Samling, nu i Antiksamlingen (Nr. AAa 13).

Hvis nogen maatte ønske at købe disse Monumenter, kunde de henvende sig til: Captain og Auctionsholder Hornbech, Professor R. Nyerup, den Gyldendahlske eller Schubotheske Boghandling eller hvilket som helst af de vigtigste Kiøbenhavniske Handelshuse og give deres Kommissioner dér, hvad enten de underhaanden vilde forhandle med Arvingerne eller erhverve Sarkofagerne paa den offentlige Auction i Løbet af den første Halvdel af 1824.<sup>16</sup>

Det trak nu ud, saaledes at Auktionen først fandt Sted i April 1826 og først ved den Lejlighed blev de to Sarkofag-Laag købt af Professor Børge Thorlacius. Han beholdt dem ikke for sig selv, men skænkede dem til Det kgl. Konstmuseum i Dronningens Tværgade og herfra kom de endelig til Nationalmuseets Antiksamling.

Deres lange og brogede Historie var dermed endt.

I 1813 nævnte Vedel Simonsen paa Elvedgaard, at: Jesper Friis til Ørbeklunde i Fyhn omtrent 1620 gennemreiste Palæstina,

Arabien og Egypten og ved sin Hjemkomst medbragte mange østerlandske Sjeldenheder, som endnu tildeels ere i Behold i Landet.<sup>17</sup> De Kilder, som Vedel Simonsen anfører, gør det dog tvivlsomt, om der virkelig saa sent har været bevaret nogen af de friisiske Antikviteter.

En anden Sag er, at der paa et tidligere Tidspunkt har været Rester af Jesper Friis' Kunstkammer udover Sarkofag-Laagene.

Paa samme Tid var der nemlig i Odense ikke mindre end to Raritetskabinetter – Professor Thomas Broderus Bircherods (1661–1731) og Købmand Claus Nissens (†1729)<sup>18</sup> – men ingen af dem nævner ganske vist Sager fra Ørbæklunde, hvad enten det saa betyder, at Fortegnelserne er meget summariske eller at Jesper Friis' Samling ikke var blevet splittet endnu.

Jens Nissen, der var ældste Søn af Claus Nissen og Handelsmand i Odense ligesom sin Fader, havde imidlertid ogsaa et Raritetskabinet og her finder vi en Del Stykker, som vitterligt stammer fra Jesper Friis. Da han nemlig Tirsdag den 10. April 1755 Kl. 10 om Formiddagen satte sin: Collection af Curiosis Naturæ et Artis til Bortsalg ved offentlig Auktion i sit Hus, nævner Fortegnelsen:

En Balsameret høyre Haand af en Egyptisk Mumie, som en Dansk Adelsmand ved Navn Jesper Friis har afskaaren og bragt med sig fra Alcair i Ægypten.

Afbildning af Christi Grav og Pilati Domhuus, ført fra Palæstina af den Danske Adelsmand Jesper Friis efter en hosføyet og paa Pergament skreven Attest af Bassilio Baliisi Gvardiano Montis Sion etc. Anno 1618.

Men desuden stammede sikkert ogsaa fra Jesper Friis følgende Stykker, selvom det ikke udtrykkeligt siges:

Nogle Steene fra Bierget Ætna, nogle dito fra Bierget Sinai.

En Liig Lampe /: Lampas sepulchralis :/ med Solens Figur.

En Ægyptisk Afguds Billede af Marmor.

2 dito af Leer (Isis el. Osiris).

I Konditionerne var det bestemt, at: den hele Collection op-raabes og sælges under eet Kjob, saafremt der skeer noget accepta-

bel og fornøylelig Bud, og da Sjællands Biskop Peder Hersleb – ved Professor Anchersen – lod byde 95 Rdl. 1 Mk., blev: samtlige Curiosa ham tilslagen.<sup>19</sup>

Længe kom Hersleb imidlertid ikke til at glæde sig over sin Nyerhvervelse – allerede i Foraaret 1757 afgik han nemlig ved Døden og derefter blev hans Naturaliekabinet adspredt.

Det er altsaa kun kummerlige Rester af Jesper Friis' Raritetskabinet, vi har bevaret. Hvor stort det oprindeligt har været og hvor det var opstillet paa Ørbæklunde, veed vi heller ikke, og endelig maa vi lade det være usagt, hvorledes det er lykkedes ham at faa ført disse Sager hjem saa langvejs fra.

Imidlertid – hvor interessant det end kunde være at have Rede paa dette, spiller det dog ingen Rolle i Sammenligning med, hvad vi virkelig veed.

Vi veed, at Jesper Friis paa sine vidtløftige Rejser i Europa og det nære Østen studerede Fortidsminder, hvor han kom frem.

Vi veed ogsaa, at hans antikvariske Interesser fik ham til hverken at sky Besvær eller Bekostninger for at føre Sjældenheder fra fjerne Tider og fjerne Egne hjem til sin Fædrenegaard.

Vi veed endelig, at hans Raritetskabinet var eet af de allerførste herhjemme, samtidigt med Begyndelsen til Ole Worms.

Saa lidt vi end nu veed om Jesper Friis' Kunstkammer, indtager det dog ubestrideligt en Hædersplads i vor Arkæologis tidlige Historie.

Derfor kan vi ogsaa ganske tiltræde den Dom, som Ludvig Holberg i sin Tid har fældet over Jesper Friis – at han var: en Mand af store Qualiteter.

Konstellationen – Officier og Oldgransker – og Tidspunktet – Begyndelsen af det syttende Aarhundrede – var imidlertid saa mærkelige, at man maa spørge, hvorledes det kan være gaaet til, at Jesper Friis fik denne Indstilling. Hverken i hans Opdragelse eller i hans Levevej synes der at være nogen Tilskyndelse til at interessere sig for Arkæologi, endsige til at samle paa Oldsager.

Naar det imidlertid i 1746 hed om Jesper Friis' fædrene Slægt, at dens Medlemmer var: store Elskere og Befordrere af Lærdom

og Videnskaber, har vi antagelig den væsentligste Forklaring paa hans ejendommelige Levnedsløb.

Men vi har endnu eet Vidnesbyrd, som vejer tungere.

I Det kgl. Kunstkammer fandtes der nemlig – nu findes Stykket i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling – en Skuepenge af Guld af ganske særlig Art. Paa den ene Side sidder: et halv-nøget Fruentimmer med nedslaget Haar, styttende sig med den høire Haand paa et vinget Time-Glas, og holdende en Stjerne i den venstre Haand; for ved hende staaer en Lyststage med et brændende Lys udi. Omskriften er: SICH MENS BDENCK DAS ENDE, hvad der skal betyde: Sieh Mensch! Bedenck das Ende!<sup>20</sup>

Den anden Side er derimod langt mere interessant. Midtpaa ser man nemlig Friis- og Gyldenstjerne-Vaabenet og navnlig Indskriften: EX ANTIQVO THESAVRO ERVTO IN ARVO LVNDEBORG FIONVM A 1585. Oversat siger den, at Skuepenge er gjort: af en gammel Skat udgravet paa Sædemarken i Lundeberg i Fyn Aar 1585, og Vaabnene viser, at det var Jesper Friis' Forældre, som lod det gøre. Under Markarbejde ved Hesselager havde man altsaa tilfældigt fundet Oldtidsguld, afleveret det til Gaardens Herskab, som derefter viste sin – haardhændede – Interesse ved at lade det omstøbe. Det fik derved den Skæbne, som i 1639 ogsaa truede Guldhornet med Undergang.

#### *Noter*

1. *Jesper Friis*: Dansk biografisk Lexikon. V. 1891. S. 425; Dansk biografisk Leksikon. VII. 1935. S. 417–418.
2. Ligprædiken 1645. S. 4.
3. Ligprædiken 1645. S. 12.
4. Ligprædiken 1645. S. 20–21.
5. Ligprædiken 1645. S. 109. – Danmarks Adelsaarbog. III. 1886. S. 127–128.
6. Ligprædiken 1645. S. 111. – Peder Trelund (1581–1612): Weilbachs Kunstnerleksikon. III. 1952. S. 418.
7. Ligprædiken 1645. S. 111–131.
8. Ligprædiken 1645. S. 131–164.
9. Ligprædiken 1645. S. 20. 12.
10. Ligprædiken 1645. S. 170.
11. Hofman: Fundationer. V. S. 420. – Pontoppidan: Danske Atlas. III. S. 597.

12. Velvilligst meddelt mig af Mag. Øjvind Andreassen.
13. Genealogisk og biographisk Archiv. Kbh. 1840-1849. S. 442-444.
14. Genealogisk og biographisk Archiv. S. 444.
15. Nyeste Skilderie af Kjobenhavn 21. Juli 1807.
16. Afskrift i Kladder til Antiksamlingens Katalog 1826.
17. Vedel Simonsens Udsigt over Natjonalhistoriens ældste og mærkeligste Perioder. Anden Deels andet Hæfte. S. 175.
18. Nissens Müntz und Antiquitäten Cabinet Oder Beschreibung der Müntzen und Antiquitäten, Welche Herr Claus Nissen, Bürger und Handels-Mann zu Odensee in Fünen, Von so vielen Jahren gesamlet. Kph. 1730.
19. Landsarkivet. Odense: Odense Herreds Provsti. Auktionsprotokol 1732-1777. fol. 342b-344b.
20. Danske Magazin II. 1746. S. 129-132.



# Fra det lille København

Silhouet af en stiftamtmand

Af *Svend Larsen*

*„Odense var ellers den første kobstad, som i henseende til det udvortes tiltrak sig min opmærksomhed, siden jeg forlod København. Den kaldes også det lille København.“*

Af en reisende Sachsers Reise-Journal fra Kiøbenhavn til Hamborg. Almeennyttige Samlinger 1787. bd. 15. s. 401 ff.

Fra 1. april 1789 var kammerherre Friedrich Buchwald udnævnt til stiftamtmand over Fyns Stift. Han var 41 år, havde været legationssekretær ved det østrigske og russiske hof og fra 1776 været amtmand over Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter.<sup>1</sup>

På tidspunktet for udnævnelsen opholdt hans familie og husstand sig i Wien, og overflytningen til det nye virkeområde fandt sted i de første sommermåneder under pomp og pragt, men ikke uden ærgrelser. Husstanden bestod af ikke mindre end 13 personer, der kom i to både fra Wismar og Kiel til Fåborg. To af Buchwalds domestikker gjorde rejsen i en phaeton, som Buchwald havde brugt i Wien, men den brød sammen, da man nåede Schweirin og måtte repareres. Yderligere havde man benyttet en fire-sitzig og en tresitzig vogn, og i Wien havde han købt en karet, en tositzig, men det var kun en købstadvogn, der ikke duede til rejsebrug, så „den var siden med en vitturino, d. v. s. et slags fuhrmænd, som kører langsomt, men for godt køb“, bleven transporteret til Lüneborg, hvorfra den, når vejene blev gode, skulde transporteres til Kiel eller Lübeck og over Fåborg videre til Odense. I Fåborg havde toldereren været så impertinent at opkræve 60 rdl. for den omtalte phaeton, skønt den efter Buchwalds formening ikke kunne kaldes en ny vogn, men måtte høre til flyttegodset. „For at undgaae discutioner med slige folk“ indankede han sagen til generaltoldkammeret også for at være sikker på, at han kunne få den langsomt kørende karet hjemført toldfrit.<sup>2</sup>

For den nye embedsmand var boligforholdene i Odense lidet tilfredsstillende. Hans forgænger, grev Henrik Bille, der var død 9. januar 1789, havde foruden Egeskov og Hvedholm haft egen gård i Odense, hvorfra han kunne varetage sine forretninger. Buchwald var ejer af Gudumlund i Jylland, men i Odense fik han slottet stillet til rådighed. Vel havde Frederik IV ladet det undergå en omfattende restaurering og ombygning og ladet det indramme af et elegant haveanlæg i fransk stil, men derefter havde det i 60 år stået så godt som ubeboet. Vor rejsende sachser, som vi indledningsvis citerede, sagde, at slottets have var åben for byens indvånere, men i øvrigt var slottet indrømmet landets noblesse til deres vinterdivertissements.

Buchwald måtte flytte ind i det store hus, som det var, men han gik omgående i gang med en radikal istandsættelse. „Jeg har derfor tildels spist og skrevet ved de borde og stole, som har hørt til de under reparation stående værelser“, men han fandt, at disse af Frederik IV bekostede møbler ville blive unødvendige for eftertiden, da han „i deres sted bekostede andre, som i tilfælde af det kongelige herskab bærer mig med sin nærværelse, højsamme bedre kan benytte sig af end disse“. Derfor indstillede han til rentekammeret, om ikke de borde og stole – hvilke sidste var overtrukne med samme betræk, som tilforn sad i værelserne – måtte sælges ved auktion.<sup>3</sup> Selve bygningen trængte grumme meget til istandsættelse. Den 20. juni havde rentekammeret givet ham tilladelse til at iværksætte denne, og allerede 2. august 1789 havde han ladet gøre nye vinduesrammer til facaden. På foranledning af en kritik fra slotsforvalteren, med hvem han omgående kom i strid, forklarede han, at i hver af de gamle rammer sad 24 ruder; i stedet lod han indsætte 2 ruder i hver ramme, fordi hele facaden vendte mod nord ud til haven og fri mark. Hvert vindue, som ikke var bredere end 48 tommer, havde haft 96 ruder og 20 jernstænger, så værelserne var mørke og kolde. Den gigt, der plagede stiftamtmanden, medførte, at han måtte opholde sig i tætte og imod trækvind vel forsynede værelser, så han måtte have dobbelte vinduer, og på grund af hans svage øjne



Stiftamtmand Frederik Buchwald.

måtte han have lyse værelser, da han, når han læste eller skrev, måtte sidde næsten ganske med ryggen mod vinduerne. Forandringen af ruestørrelsen var altså meget nødvendig.<sup>4</sup> Yderligere indrettede han et forgemak både i den overste og den nederste etage,<sup>5</sup> og da lofterne var så utætte, at støv og sand dryssede ned, lod han også dem istandsætte.<sup>6</sup> Værst var dog den fugtighed, der fandtes. Det stillestående vand i slotshavens fiskedamme frembragte en højst skadelig og ulidelig stank, og vandet medvirkede til den fugtighed, der gjorde slottets underste etage ubeboelig. Han foreslog den ulempe afhjulpet ved at anlægge to grøfter til afvanding,<sup>6</sup> og et par måneder senere rapporterede han, at på grund af fugtigheden var alle gulve i nederste etage oprådnede, en stor mængde af hans effekter bedærvede, og han frygtede for sine folks, sine børns og sit eget helbred, hvis der ikke blev foretaget en ændring.<sup>7</sup> Der var ingen fortov omkring slottet, ingen blikrender ved hjørnerne og frontespicerne, men vandet styrtede ned i den bløde jord og op i murene igen. Derfor burde i nederste etage alle tapizerier og paneler aftages og omkring slottet lægges et lag blåler og der ovenpå pikkes et fortov med behørigt affald.<sup>8</sup> Tre snedkere holdt han til stadighed i arbejde,<sup>9</sup> og samtidig

tænkte han på at forbedre slottets omgivelser. Han ville have en planteskole i den østre slotshave, hvor den lå beskyttet „især af den dejlige store allé af vilde kastanie træer“. De to store alleer skulle rengøres for græs, og de gammeldags „lystkvarterer“ ud for slottet – han mente vel det franske, klippede anlæg – optages, og hele pladsen besås med dansk kløver eller lucerne,<sup>10</sup> hvorved meget unyttigt arbejde for fremtiden kunne spares.<sup>11</sup>

Med stor energi stræbte Buchwald således at skabe en passende ramme om sin fremtidige virksomhed. Den samme virkestrang, den samme arbejdskraft, det samme utæmmelige initiativ lagde han for dagen i sit embede til det offentliges bedste. Den voksende indflydelse, som stiftamtmandene i almindelighed havde fået i løbet af det 18. årh., kulminerede for Fyns vedkommende i Buchwalds person. Den prægede alle væsentlige områder, og den nedfældede sig i det velbevarede embedsarkiv på en sådan måde, at det giver et væld af oplysninger om stiftets forhold og sætter Buchwalds person i en effektiv belysning.

Umiddelbart før Buchwalds komme var den nye chaussé gennem Fyn bleven afstukket. I en forestilling til generalvejkommisionen kort efter sin tiltræden foreslog han, at man lod selve vejarbejdet udføre ved udsøgte og vel betalte folk; det ville, mente han, være mindre bekosteligt end at benytte sig af hovbønder. Ikke for ingenting var han ven af J. L. Reventlow på Brahetrolleborg og så med sympati på hans reformarbejde.<sup>12</sup> I det hele taget var det et særkende for ham, at han altid tilstræbte at sikre sig virkelig sagkundskab, og for vejenes vedkommende foreslog han, at arbejdet blev bestyret af en kommission bestående af stiftamtmanden og andre kyndige folk.<sup>13</sup> Med særligt henblik på de fynske tilstande foreslog han også en omlægning af vejene fra Odense til Svendborg og Fåborg, såvel som fra Nyborg til Svendborg.<sup>14</sup> Megen tid anvendte han på spørgsmålet om de nye vejforbindelser og på forslag til vejenes vedligeholdelse. På alle årets tider færdedes han i sit stift for ved selvsyn at konstatere tilstanden, og hans omsorg gjaldt ikke blot landdistrikterne, men også Odense by. En af hans første embeds-

handlinger gjaldt afmærkning af gader og huse i Odense, thi ved skattens inddrivelse havde det den vanskelighed, når de nuværende beboere var uddøde, at man ikke kunne vide, hvad gård, hus eller grund der burde tilsvare restancer. Derfor skulle byens indvånere inden mikkelsdag med oliefarve lade male over husets dør det nummer, som deres gård eller hus i grundtaksten stod anført for, og magistraten skulle erkyndige sig om prisen for at få malet gadenavne på hjørnerne.<sup>15</sup> Da adskillige stenbroer i byen trængte til omlægning, og han vidste, at Fr. Juel på Tåsinge havde nogle særlig duelige brolæggere, der havde lært i Kiel,<sup>16</sup> akkorderede han med to af disse om at komme til Odense. De skulle have 2 mk. 4 sk. hver om dagen i fire uger for at give de stedlige brolæggere undervisning i den såkaldte „franske“ brolægningsmåde. Selve ordet lød ikke rart i disse revolutionstider, og med nogen føje kunne stadens magistrat og de eligerede mænd føle sig trådt for nær ved denne egenmægtige handling, der dog skulle betales af byens egen kasse. De modsatte sig planen, men efter Buchwalds opfattelse var det „mest af alteration eller afsky for navnet *fransk* brolægning, uagtet ethvert fornuftigt menneske kan indsee, at det er ikke navnet, men tingen, som der skal dømmes om, og ligesom det forråder alt for megen national-stolthed om nogen troede at fædrelandet i alle videnskaber havde opnået den højeste fuldkommenhed, så er det også dårligt ej at ville nytte en forbedring i stenbrolæggerkunsten, fordi den forskriver sig fra det fremmede“, skrev Buchwald til Danske Kancelli om det spørgsmål.<sup>17</sup>

I tilslutning til forbedring af vejene i by og på land måtte man også betænke de rejsendes tarv. På foranledning af en pro memorie fra Danske Kancelli fremkom Buchwald med et omfattende forslag til en vejanordning, som både omfattede landveje og biveje, idet han definerede de første som veje, der forbandt to købstæder. Med hensyn til bivejene fandt han, at regeringens forslag om, at vejene skulle være så brede, at tre vogne kunne passere, ikke var tilstrækkeligt bestemt. Vejenes bredde burde bestemmes efter alenmål, og man burde da tage de holsten-

ske vogne til mål, som var omtrent lig det danske karet-spor: en af grundene til, at det var så vanskeligt at afskaffe hoveriet, var nemlig den, at jordegodsejerne ikke kunne benytte store vogne. I særdeleshed dvælede han ved forholdene på overfartsstederne, hvor mange snyderier mod fremmede rejsende blev begået, fordi de ikke forstod sproget. I færgehuset på Årøsund og flere steder burde der være tavler på dansk, tysk og fransk med udgifterne anført. I det hele taget havde mange former for misbrug indsneget sig. Når en rejsende ankom og havde bestilt en smakke, troede man sig berettiget til at nægte ham at tage en bekendt med på overfarten; og selv om det var bestemt, hvad litsenbrødrene skulle have for at løfte en karet ud og ind af smakken, så beregnede de dog separat, hvad der var bunden til kufferter, skrin og mantelsække; de eksaminerede alle disse stykker hver for sig „og gør en complet apoteker regning“. Også vognmændenes priser trængte til eftersyn og regulering. De rejsende burde have så lidt at gøre med postillonerne som muligt; det skete for almindeligt, at alle postillonerne kørte fra kuskæsædet, og når den rejsende forlangte fire eller seks heste, fik han 2 a 3 postilloner, hvoraf en eller to var på vognen, skønt der til fire heste kun behøvedes en og til seks heste to postilloner. De rejsende burde betale direkte til værtshusholderne, der om alle disse forhold burde have opslag på flere sprog, så værtshusholderne kunne dokumentere deres regningers rigtighed.<sup>18</sup>

En helt anden sag var det, at det ofte kunne være vanskeligt for de rejsende overhovedet at få befordring, fordi der i de mindre byer, navnlig i Fåborg og Bogense, ikke fandtes vognmandslav. For Fåborgs vedkommende foreslog han, at man søgte at formå en person eller et interessentskab til at holde en eller to postjagter mellem Fåborg og Kiel, og i øvrigt animerede han til dannelse af et vognmandslav, der havde store og rummelige vogne, som var forsynede med autorisation af postmester Lausen i Odense, og havde postilloner med mundering og posthorn i henhold til forordn. af 9. september 1763.<sup>19</sup> Hverken i Fåborg eller Bogense lykkedes det at iværksætte planen, skønt Buchwald

påkaldte amtmand Schumachers assistance, thi „at correspondere med byfogeden, auditor Dedlau herom er et unyttigt arbejde, da jeg af andre affærer, som udkræver mindre overlæg, har erfaret, at svaghed næsten har betaget denne gamle mand al *judicium*“.<sup>20</sup> I begge de nævnte byer måtte kørselen fordeles på omgang mellem de borgere, der havde heste og køretøj.

Heller ikke på dette område undlod Buchwald at understrege sit embedes betydning. Da gæstgiver og vognmester M. C. Lausen 10. juli 1793 fik beskikkelse som postmester i Kurrelbaums sted og postkontoret derfor flyttedes til den nu desværre nedrevne post- og gæstgivergård ved Frue kirke, afsides fra slottet, så Buchwald ikke kunne vide, hvornår posten kom, indstillede han til generalpostamtet, at den ridende post ved sin ankomst til Odense skulle passere Nørregade og slotsgården „for der ved at støde i posthornet“ tilkendegive postens ankomst, og han forlangte, at breve angående kongelig tjeneste allerførst blev udleveret fra posthuset.<sup>21</sup>

Selv om Buchwald nok ivrede for oprettelse af vognmandslav, var han i almindelighed modstander af bånd, der kunne snære næringslivet, og han greb hårdt ind, hvis man under påberåbelse af lavsprivilegier søgte at holde håndværkere ude „velbetænkende at håndværkerstanden er købstædernes meste borgeres stand på hvis udbredelse eller forfald enhver købstads opkomst eller ødelæggelse for en stor del beror“, som han forklarede byfogeden i Fåborg.<sup>22</sup> For Odenses vedkommende satte hans interesse for næringslivet sig først og fremmest dybe spor ved udarbejdelsen af forslag til anlæg af en kanal, der kunne forbinde byen med havet, en parallel til det kanalanlæg, som han fik etableret på sit gods i Jylland.<sup>23</sup>

Tidens svøbe var de mange lediggængere og det omfattende betleri; dobbelt ærgerligt måtte det være at iagttage for en så virksom mand som Buchwald. Alene i Odense beregnede man, at der til almisser på 4 sk. daglig pro persona blev anvendt 1600 rdl. årligt. Modvilligt tiltrådte Buchwald et forslag fra de eligerede mænd om forsøgsvis at skaffe disse beløb ved indsamling,<sup>24</sup>

men personligt var han mere interesseret i oprettelse af arbejdsanstalter og spindeskoler. For at danne sig en forestilling om tilstanden i stiftet krævede han, at der i hver købstad skulle findes en hussøgningsprotokol, hvori hver person, der trængte til fattighjælp, blev opført,<sup>25</sup> og da det varede ham for længe, før vicelandsdommer og byfoged Johs. Uldall i Svendborg reagerede på hans planer om oprettelse af en arbejdsanstalt i denne by, gav han ham en reprimande, der sluttede „og vil jeg ikke forvente, at hr. landsdommeren ved ej at lade denne igentagne ordre vederfares tilbørlig opfyldelse, skulle ville sætte mig i den ubehagelige nødvendighed i så måde til det kgl. danske kancellie atter at indgå med forestilling om deres forhold“.<sup>26</sup> Han anbefalede en ansøgning om oprettelse af et linnedspinderi i Assens i stedet for et bestående uldspinderi, der aftog på grund af „den modbydelighed, som almuen har til at arbejde ved skotrokkene“. Man måtte, sagde han, på en vis måde lempe sig efter almuens tænkemåde og lejlighed.<sup>27</sup> Det måtte da være med megen misfornøjelse, han af postmester Lausen erfarede, at betleriet i selve Odense gik lige så meget i svang som tilforn, og at betlerne skarevis forsamlede sig ved Postgaarden for at aftrygle fremmede rejsende almisse; blandt dem udmærkede sig navnlig en betler af navn „den tykke Grethe“, som næsten ikke lod sig bortvise. „Det er ganske utilgiveligt, at sligt kan finde sted i en by som Odense.“<sup>28</sup>

Tilstande af denne art inspirerede ham til de forslag til en fuldstændig reorganisation af Graabrødre hospital, der i så høj grad bragte ham på kant med den stedlige øvrighed,<sup>29</sup> men det var også hans sociale interesser, der tilskyndede ham til at tage sig af lægevesenet i Fyns stift. Da stads- og landkirurg Ortmann døde i oktober 1789 og andenkirurg Tiedke var en gammel, svag mand, foreslog Buchwald udnævnt distriktschirurg på fast løn, som skulle rejse rundt og tage sig af patienterne.<sup>30</sup> Derimod var han modstander af kancelliets planer om, at de ved fødselsstiftelsen eksaminerede jordemødre fra København blev ansat i provinsen. Almuen var bedst tjent med „at behjælpe sig med jordemødre, som ere så at sige af deres egen egn og folkeslag“: de



var nemlig vant til et tarveligere levned end der kunne forventes af dem, der kom fra København, og undervisning kunne disse lokale jordemødre få af den berømte accoucheur, distriktskirurg Hempel i Fåborg og af dr. Eichel i Odense.<sup>31</sup> Men forøvrigt gav hans overvejelser på dette område ham også anledning til at fremkomme med forslag til oprettelse af et sygehus, en sygeindretning, i Odense, selv om han heller ikke oplevede at se frugten af dette arbejde.<sup>32</sup>

Det er forståeligt, at en så dynamisk kraft i et lille samfund som Fyns Stift måtte møde modstand og især hos de embedsmænd, over hvem han svang svøben. At der blandt tidens lokale embedsmænd har været en betydelig slendrian, er nok utvivlsomt. Straks ved overtagelsen af embedet mødte Buchwald den. Arkivet skulle afleveres efter stiftamtmand Bille. Fuldmægtig Orten skulle foretage afleveringen. Han var tillige byskriver i Odense, og hans eget arkiv og papirer var i mådelig orden. Således var skifteforretningerne kun indført til 4. december 1776, og da Orten var 70 år, er „efter sædvanlig fynsk skik ikke at formode, at sådant kan ske i min levetid“,<sup>33</sup> så Buchwald fralagde sig ansvaret for forgængerens virksomhed. Endnu værre var det, at de forskellige byfogeders regnskaber ikke var i orden. I 1793 lod Buchwald forfatte en ekstrakt, hvoraf det fremgik, at rentekammeret det foregående år havde tilskrevet ham 39 breve angående erindringer om byfogeders regnskaber, og Buchwald havde haft 60 kommunikationer i den anledning samt 14 besvarelses- og indberetnings skrivelser til rentekammeret. Navnlig byfogeden i Svendborg havde voldt mange besværligheder.<sup>34</sup> Borgmester Seidelin i Odense stod tilbage med så mange regnskabssager, at Buchwald indstillede ham til afsked, så embedet kunne blive besat med en dueligere mand,<sup>35</sup> og han uddybede dette nogle måneder senere, da han rent ud erklærede, at Seidelin var uduelig; hans sinds svækkelse var så stor, at det var en samvittigheds sag at lade en hel by ve og vel dependere af ham. Byskriver Nielsen i Nyborg førte pante-protokollen på ulovlig måde, og byfoged Dedlau i Fåborg var på grund af en rørelse aldeles uduelig.<sup>36</sup>

Hvert år skulle Buchwald indsende „conduitelister“ til kancelliet i henhold til kancelliskrivelse af 22. december 1770. Hver enkelt embedsmand fik sit skudsmål og kun få fandt nåde for hans øjne. Politimester Bendz i Odense var brugbar og aktiv, byskriver Bager i Svendborg veltænkende og af god vilje, byfogeden i Rudkøbing en ung og brugbar embedsmand, men flertallet betegnedes som uheldige. „Er kun til nød sit embede voksen“ (Dedlau i Fåborg), „drikfældig og ofte mistænkt for slette handlinger“ (byskriveren i Fåborg), „efterladende og trodsig“ (Uldall i Svendborg), „gammel og i mere end een henseende maadelig embedsmand“ (rådmænd A. Biørnsen i Odense); det er eksempler plukket fra hans skudsmålsliste fra 1790.<sup>37</sup> Da disse oplysninger i graverende tilfælde kommuniseredes de pågældende embedsmænd efter at have været forelagt regeringen, er det intet under, at mange sukkede under slagene, og hvis nogen vovede at tage til genmæle, var Buchwald ikke sen til at ripostere. Efter en sådan meningsveksel fik Uldall af Buchwald tilhold om, at „De for eftertiden indretter Deres skrivemåde således at den kan være compotibel med Deres embede som byfoged og mit som stiftamtmand“.<sup>38</sup> Hans mishag blev også vakt, hvis en embedsmand rejste bort i et eller andet ærinde uden forud at have indhentet stiftamtmandens tilladelse, og hans harme förstærkedes, da han i et tilfælde erfarede, at kancelliet bag hans ryg havde givet borgmester og byfoged Bendz rejsetilladelse. I de 19 år, han havde tjent kongen, havde han aldrig oplevet noget lignende.<sup>39</sup> Selv landsdommer Mylius, der gennemgående fik hædrende omtale, fik at vide, at det var temmelig groft, når han lod sin ukonfirmerede søn deltage i vejforretninger, „uagtet jeg tror, at bemeldte Deres søn efter sin alder og erfaring er et dueligt og skikkeligt ungt menneske“.<sup>40</sup>

I tilspidset form drejede striden med embedsmændene sig om stiftamtmandens kompetence. Det røbes i en sag om anskaffelse af vejboøger i henhold til vejforordningen af 13. december 1793. Magistraten i Odense mente, at det var den, der skulle meddele autorisation for sine vejboogers vedkommende og havde

den dristighed at afkræve stiftamtmanden genpart af generalvejkommisionens brev denne sag vedrørende. Buchwald erklærede, at forudsat han var magistratens øvrighed, var det et uforsvarligt ræsonnement; det ville svare til, at han først måtte have genparter af kgl. resolutioner, før han kunne efterkomme kancelliets befalinger. „I alle vel indrettede stater, følgelig også i den danske, er forskellige klasser af embeder, hvoraf det ene er det andet undergivet, og den embedsmand, som de facto handler imod denne indretning, er efter min uforgribelige mening de facto intet mindre end en oprører og forbryder i staten.“ Buchwald fandt det så meget mere beklageligt, at han skulle rette denne anklage mod borgmester Bendz, som han selv havde foreslået både til politi- og borgmester. „Det skal vist ikke ham af mig misundes, om lykken vil lade ham opstige på en amtmands eller stiftamtmands plads, men sålænge jeg er stiftamtmand i Fyn og han borgmester i Odense, tror jeg, at han bør ansee mig for hans foresatte øvrighed.“<sup>41</sup> Denne aristokratiske tankegang fik også udtryk, da den ellers meget fortjenstfulde landinspektør Berg i Odense havde fremsat en kritisk bemærkning om Buchwalds dispositioner; Buchwald påkaldte rentekammerets beskyttelse „imod irettesættelser fra land-inspecteurer og folk af den klasse“.<sup>42</sup> Følelsen af det klassesdelte samfund som noget fundamentalt måtte da også give ham en antipatisk indstilling over for meningstilkendegivelser fra borgereskabet, således som det var muligt at gøre det gennem de eligerede borgere. En sag om ansættelse af næringstaksten i Nyborg medførte en anmodning til byfogeden om at sammenkalde takserborgere og de eligerede mænd på rådstuen og der alvorligt advare dem for fremtiden at afholde sig fra at kritisere „mine med fuld embedsmyndighed givne resolutioner i henseende til byens affærer“.<sup>43</sup> Og da de eligerede mænd i Odense havde anmodet om lov til at antage skoleholder Winther til håndskriver, svarede Buchwald, at han havde store betænkeligheder ved, at man antog en sådan skriver „især om han tillige antages til at concipere de eligerede mænds erklæringer og betænkninger, byens publike væsen vedkommende,

da man har så mange eksempler på, at concipisten tager sig den frihed, skont principalerne ikke altid mærker det, at lade deres egne ideer indflyde i deslige erklæringer, der ofte kan være af konsekvens for det almindelige, så det i alle henseender var godt, om de eligerede selv kunne føre pennen".<sup>44</sup> Flertallets ret kunne han under ingen omstændigheder anerkende; „at lade deslige købstædernes publike affærer afgøre ved borgernes fleste stemmer, så at tallet og ikke vægten kom i betragtning, det er noget, som jeg aldrig bør tilråde, siden det var det samme som at åbne vejen for 1000's misbrug og cabaler, og derimod tilspærre den for god orden og nyttige indretninger.“<sup>45</sup>

Tydeligere kunne den oplyste enevældes tankegang næppe komme til udtryk.

Sin bane fik Buchwald, da han også ville hævde sin myndighed over for biskop Tonne Bloch og prøve at få den gejstlige øvrighed til at bøje knæ for den verdslige i den bitre strid om administrationen af Graabrødre hospital og de midler, der sorterede under stiftsovrigheden. Striden endte med stiftamtmandens nederlag, så han i 1798 tog sin afsked. Kun i ni år havde han fungeret, men på utallige områder havde han sat sig dybe spor. De prægede stiftet, men først og fremmest Odense. Her lagdes grunden til et rigt økonomisk og åndeligt liv netop i de år, og medens den sachsiske rejsende havde talt om „det lille København“ med nogen reservation, så havde betegnelsen nu fået reelt indhold.

Buchwald var et barn af oplysningstiden. På Gudumlund havde han arbejdet med store projekter, ikke blot med reformer af landbruget, men også med fabriks- og kanalanlæg. Skønt Gudumlund fajancefabrik først kom i drift, da han havde solgt godset til Ernst Schimmelmann, havde også den sin rod i hans rastløse foretagsomhed. Ved sine mange eksperimenter satte han sin formue overstyr: han forlod Danmark, opholdt sig i Altona og Berlin, til han i 1808 købte sig en landejendom ved Lucca. I 1814 døde han i Pisa. Intet malet portræt kendes af denne ejendommelige mand, blot en simpel silhouet – betegnende for den tid, han tilhørte.

## Noter

1. Dansk Biogr. Leksikon, IV, 1934, s. 319 f.
2. Odense amts arkiv, kopibog, 1790, 18/3 (i det følgende cit. kopibg.).
3. B. til Rentekammeret, kopibg. 1789, 30/7.
4. B. til samme, kopibg. 1789, 2/8.
5. B. til samme, kopibg. 1789, 25/10.
6. B. til samme, kopibg. 1789, 6/8.
7. B. til samme, kopibg. 1789, 17/10.
8. B. til samme, kopibg. 1789, 6/12.
9. B. til samme, kopibg. 1789, 18/10.
10. Anf. sted.
11. B. til samme, kopibg. 1789, 1/11. jvf. 5/12.
12. L. Bobé: Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds, I-X, 1895-1931. Registreret i X.
13. Kopibg. 1789, 23/7.
14. B. til generalvejkommisionen, kopibg. 1789, 22/10.
15. B. til magistraten i Odense, kopibg. 1789, 27/8.
16. Kopibg. 1791, 8/10.
17. Kopibg. 1792, 26/4.
18. B. til Danske Kanc., kopibg. 1791, 28/7.
19. B. til auditor Dedlau, kopibg. 1792, 30/12.
20. B. til Schumacher, kopibg. 1793, 20/1.
21. Kopibg. 1793, 25/7.
22. Kopibg. 1793, 26/6.
23. J. Lauritsen. Sovejenc til Odense, 1873. Om foranstaltningerne på Gudumlund: C. Brønnum, Fabriksanlæggene ved Gudumlund, i Saml. t. jysk Historie, 2. rk. 4. bd. s. 1 ff., Iversens Almcennyttige Saml. 20. bd. s. 398, 21. bd. s. 147 og 371, 22. bd. s. 193.
24. B. til de fattiges inspektorer, kopibg. 1791, 21/10.
25. B. til Danske Kanc., kopibg. 1792, 8/11.
26. Kopibg. 1791, 23/10.
27. B. til General Landøk. og Komm. koll., kopibg. 1793, 24/1.
28. B. til brgm. og byfoged L. M. Bendz, kopibg. 1793, 8/2.
29. Svend Larsen, Graabrødre Hospital i Odense, 1939, register.
30. B. til Danske Kanc., kopibg. 1789, 22/10.
31. B. til samme, 1792, 27/5.
32. Svend Larsen, Sygehuse i Odense, 1938.
33. B. til Danske Kanc., kopibg. 1789, 3/12.
34. B. til Rentekammeret, kopibg. 1793, 10/3.
35. B. til Danske Kanc., kopibg. 1791, 14/8.
36. B. til samme, kopibg. 1792, 4/3.
37. Kopibg. 1790, pag. 144-146.
38. Kopibg. 1790, 7/1.

39. B. til Danske Kanc., kopibg. 1794, 25/9.
40. Kopibg. 1793, 10/12.
41. Kopibg. 1794, 9/10, jvf. 3/9.
42. Kopibg. 1790, 26/3.
43. Kopibg. 1791, 11/8.
44. Kopibg. 1790, 17/10.

# Befästningsarbetarnas reallöner på Varbergs slott 1602-1611

*Av Albert Sandklef*

De äldsta delarna av Varbergs slott byggdes av greve Jacob av Halland under tiden 1287–1300. De bestå av norra slottslängan, södra slottslängan och den 2 meter tjocka muren mellan dessa hus åt väster. Hus og murverk stå ännu kvar.

Under medeltiden och under 1500-talets förra del byggdes vid flera tillfällen nya hus, gamla ändrades eller revos för att lämna plats åt nya.

Under det stora kriget 1563–70 kom en svensk styrka och inneslöt slottet 1565. Svenskarna drogo upp kanoner på en klippa sydost om slottet, och på två dagar sköto de 2.300 skott mot det gamla slottet. En byggnad, den sydligaste i östra slottslängan, blev helt nedskjuten. Kommendantshuset och övriga byggnader skadades svårt. Efter beskjutningen stormade svenskarna och erövrade slottet. Fyra år senare kom Daniel Rantzow och inneslöt slottet. Han drog upp kanoner på samma klippa som svenskarna, han besköt slottet, och, fastän han själv stupade på klippan, erövrades slottet.

Skadorna voro betydande. Stora reparationsarbeten blevo nödvändiga, och snart efter fredsslutet 1570 började man arbeta på såväl reparationer som förbättringar av slottet och de utanför belägna befästningarna.

Den 21 augusti 1573 utfärdades ett kungligt brev med order till alla „Kron-, Stifts-, Kloster-, Prelat-, Kannike-, Vikarie-, Kirke- og Præstetjenere i Varbiereg Len“ att möta på slottet, där slotts-

herren Anders Bing skulle anvisa dem hur de skulle arbeta på att iståndsätta befästningen.

Den 2 juni 1578 fick Anders Bing order att samla timmer och järn i förråd, att bryta ned Ås klosters kyrka och forsla stenen till slottet och att ta emot kalk från Jörgen Lykke i Mariager kloster.

I maj 1581 kom kungens byggmästare på Varbergs slott Sebastian Folmart till kungen med „et Mønster“ varav kungen kunde se hur befästningen skulle utföras, hur mycket som redan var färdigt och vad som vidare skulle göras. Kungen gav order att Anders Bing skulle samla sten, kalk o. s. v. Folmart skulle ha en årslön av 100 daler i „enkelte Dalere eller 4 Mk for hver Daler“.

Genom brev den 27 april 1591 gav kungen order att hädanefter 1.000 gl. daler av slottets inkomster skulle årligen nyttjas till förbättring av befästningen.

Tidigare hade, som vi sett, inte enbart kronans utan även kyrkans bönder beordrats att hjälpa till med körslor och arbete på slottet och befästningen. Den 28 maj 1600 gav kungen order att även adelns bönder under en tid av fyra år framåt skulle hjälpa till med detta arbete. Denna order förnyades efter fyra år på ytterligare två år, därefter på ytterligare tre år, därefter på ytterligare fyra år o. s. v.

Den 5 mars 1598 gav kungen order om att 500 läster kalk skulle inköpas för Varbergs räkning och skeppas dit. Fr. o. m. år 1601 ökades kalkmängden till 1.000 läster om året. En läst kalk vid denna tid var 18 tunnor, och det är alltså fråga om 18.000 tunnor kalk per år.

Under de närmaste åren arbetade 30 man på befästningen. Alla dessa män voro anställda som knektar, men hade i uppdrag att utföra byggnadsarbeten. Lönen var „om Maanadenn w Gyldenn och huer Gylden till 3 Mk Dansche beregnidt“.

Denna lön bör jämföras med andra löner för att ge en uppfattning om byggnadsarbetarnas löneställning.

Slottsherren själv, herr Jacob Beck, kan inte jämföras med övriga anställda. Han hade en kontant lön av 350 daler, och där-



jämte en stor mängd naturaförmåner, bl. a. 52 tunnor råg.

Slottets predikant Niels Charstensenn, åtnjöt en årslön av 30 daler.

Slottets vagtmester, som hade majors rang, hade en årslön av 106 daler. Hans namn var Hanns von Halle. Slottets „biugmester-suend“, Jacob Kornelisen erhöll från den 1 maj 1602 till den 13 februari 1603, då han avled, en lön av 150 $\frac{1}{2}$  daler 6 skilling.

Arklimester Claus Pehrssen erhöll kontant 22 daler och därjämte 20 tunnor biug, 12 skäppor humle, 2 oxar, 3 svin, 6 gäss och  $\frac{1}{2}$  tunna smör.

Mestermanen på slottet hade 9 daler kontant, 14 tunnor biug,  $1\frac{1}{2}$  kropp nötkött, 12 sidor fläsk, 12 skäppor humle, 12 pund smör och  $1\frac{1}{2}$  tunna sill.

Stenhuggaren Matthias Pethersen fick betalt för arbetet efter uppmätning. För gråsten som han klöv erhöll han 1 daler för „4 allen i lengden och bredden“. Totalt erhöll han under året 171 daler 32 skilling.

Även glasmästaren fick betalt för sitt arbete enligt sedvanlig taxa. Han finnes icke upptagen blandt slottets personal, så att tydligen är han mästare i yrket i Varbergs stad och anlitad på slottet som yrkesman. I räkenskaperna finna vi att Hinrich Glarmester utfört „xj Ny Winduffuer i dend Ny Wagststuffue, iij Winduffuer i enn Löchte i dend Ny port, och enn Winduffue i gangen, som gaar op paa Waldenn wid samme Wachtstuffue, saa och for xwiiij Ny Winduffuer som er kommen i adschillig Chammer paa slottidt, huilcke aff storm och schudenn naar Kong: May:tt hauffuer werridt her, er wdfaldenn, huilcke for:ne Winduffuer hand haffuer giort aff sit eget Glass, Blue och Thinn — — — —Pendinge 8 dr 1 mk“.

Timmerman på slottet hade för mycket att göra, varför Niels Michelsen sändes hit från Bremerholmen vid Köbenhavn. Han medförde en skrivelse enligt vilken han skulle ha „huer Sögendagh  $\frac{1}{2}$  mk om wgen sin eig kost baade helligt och sögendt. Och haffuer hand huggidt Tømmer till Lader och Hiulff som Stöckerne staar oppaa. Disligiste flichtet och forbedritt dj gamle Schiöt-

hiuß paa walden, och er hannem giffuidt om wgen for Mad och Øll j dr, och  $\frac{1}{2}$  mk til daglön fra dend 10 Julij hand först ankomb och til dend 10 Octobris, hand igenn nederdrogh. Er

Pendinge  $22\frac{1}{2}$  dr  $\frac{1}{2}$  mk“.

Härutöver fick Niels Michelsen till „TherePenge paa Reisen thill Kiöbenhaffnn,

penninge 1 dr“.

Casper v. Brandenburgh var „slottens Timmermandt“ och han har synbarligen inte uppburit års- eller månadslön utan fått betalt för utfört arbete. I räkenskaperna står att han med hjälp av 7 man byggde en bro, „som dj opsatte med en hast paa en Rundell, som icke war opfyldt med Jord, som Stöckerne schulle settis paa, efter Kong: May:tts befalningh dend tiid hanns May:tt war paa Grendssen

penninge 13 dr 1 mk 7 sk“.

Två målare, Thorbiörn Nielssen och Niels Thorbiörnsenn erhöillo betalt „for dendt ny Broe dj haffuer anstrogenn och rödgiort, med opstander och Recker, for xxj dage. Och en huer till Daglön j mk. Och er medgaadt til for:ne arbedt 159 pundt Linn Ollie, kostidt huer pundt  $\frac{1}{2}$  mk. Och xlwiiij pd Brunroedt, huer pund köfft for wj sk. Er

Pendinge  $34\frac{1}{2}$  dr  $1\frac{1}{2}$  mk“.

Räkenskaperna visa en utgift till en borgare i Helsingör, som betalt „Peder Maler for enn Stangh och enn stor Knap att forgyldede, som sider paa Bröndenn, der staar paa Borgegaarden her paa Warbiergh Slott

Pendinge 5 dr 1 mk“.

Christen Kleinsmidt fick också betalt efter uppskattning av arbetet. Detta finnes därför i räkenskaperna noga specificerat, t. ex.: „iiij Dörre i hueluingenn i dendt Ny port, beslagenn med hengsell och klinchefaldt, for huer dörr iij mk.“ Vidare: „j Ny Portt beslagenn medtt Lxxxij Iernn Plader, som der till er kööfft saa ock medt Iern schiner, som Groffsmeden hafr Vdracht for samme portt att beslae, wiiij daler“. – Inalles erhöill Christen Kleinsmidt för året  $20\frac{1}{2}$  daler.

Det visar sig emellertid att Christen Kleinsmidt tydligen har erhållit sina 20<sup>1/2</sup> daler *förutom* sin lön såsom arbetare. Han finnes nämligen upptagen i dagsverkslistan för året, där han månad efter månad har uppburit det samma som alla övriga arbetare, nämligen 5 gylden, ungefär 4 daler. Vad han haft för arbete utöver de här nämnda uppgifterna att smida beslag o. d. framgår icke av räkenskaperna; de äro ännu vid denna tidpunkt icke ordentligt specificerade.

Det är svårt att bedöma skepparnas förtjänster. När skepparen Söffrenn Jostsenn i Mariager för frakt av 28 läster och 5 tunnor kalk från Mariager til Varberg erhöll 21 daler 20 skilling, fick han riskera sin skuta, måste räkna med slitage, avlöning av besättning och kostnad för lastning och lossning. Fick han något över? Det lär knappast gå att räkna ut.

Räkenskaperna ha icke bevarats för alla år. När vi härnäst finna räkenskaper för arbetena på befästningen kring Varbergs slott skriva vi år 1610. Nu redovisas varje dagsverke med angivande av vad slags arbete envar utfört under angivna dagar, och med angivande av varje mans dagsförtjänst.

Vi ha emellertid redan sett att bönderna i Varbergs län – icke endast kronans bönder utan kyrkans och adelns – hade order att med hästar och vagnar arbeta på befästningen. De körde fram sten till de mäktiga murarna och jord till fyllnad mellan klippan, på vilken medeltidsslottet ligger, och de höga murarna kring befästningen. Det är tydligt att de 30 arbetare vi träffat på i räkenskaperna 1602–1603 byggde murar och fyllde jord mellan klippan och muren.

I räkenskaperna 1610–1611 möta vi specificerade uppgifter om alla på slottet sysselsatta byggnadsarbetare. Byggmästaren Michel Jungmandt hade under maj månad 1610 följande antal arbetare: 19 „murarbeidere“, 5 „ringmur karlle“, 9 „arbeider i fyllningen“, 6 „kalckslaar“ och 5 man som redovisas såsom „plidtzfolch“, d. v. s. icke specialiserade arbetare, hantlangare och liknande.

De angivna grupperna av arbetare voro desamma under arbetsåret, men antalet inom grupperna varierade. Från och med den 2

juni anställdes Hans Siffuertssen som mestersuend för murarna, och han stod kvar hela arbetsåret.

I augusti var antalet murare 15, vartill kom mästervennen Hans Siffuertssen. Den sistnämnde stod i särklass genom sin avlöning: han hade 32 skilling om dagen. De 15 murarna hade 24 skilling om dagen. De stodo högre än alla övriga grupper av arbetare. De som kallades „ringe mur karlle“ voro delade i två grupper: den ena, som bestod av endast 3 arbetare, hade 20 skilling om dagen, de övriga, som nu voro 8, hade 16 skilling. I fyllningen arbetade 7 personer, som hade 12 skilling om dagen, och samma betalning erhöillo kalkslagarna, som voro 7.

Slutligen kom den grupp som kallades „plidtzfolch“, och som tydligen utgjorde grovarbetare utan angivande av särskilt arbete. Där fanns en „plidtz schriffuer“ som hette Rasmus, och han hade 20 skilling om dagen. Där fanns 3 som hade 16 skilling om dagen, 2 som hade 12 och 5 som endast hade 9 skilling. Bland dessa sistnämnda voro 4 kvinnor, och en med manligt namn var sannolikt icke fullvuxen.

Den 21 oktober avslutades det egentliga byggnadsarbetet för året, och det återupptogs först den 3 mars. Några få specialarbetare erhöillo dock arbete. Timmermannen Hans von Sunde fick betalt för att han „haffr ophuggitt och aff nye giortt Speruerch som bleff satt offuer Huellingerne her paa Festningen och siden denem offr kled med deller wdj 47 dage

Pendinge xiiij dr xw skilling“.

Ytterligare 8 arbetare erhöillo tillfälliga arbeten, som betaltes enligt särskild taxa eller efter värdering av arbetet.

Den 3 mars återupptogs byggnadsarbetet, men nu med reducerad arbetsstyrka. Antalet murare var 8, „ringe Murkarle“ 9, i fyllningen arbetade 5 man, antalet kalkslagare var 6 och pliktsfolk 6 man. Antalet „ringe murkarle“ ökades före april månads utgång med ytterligare 1, i fyllningen med 2, kalkslagare med 3 medan pliktsfolket fortfarande utgjordes av 6 man.

I räkenskaperna 1602–03 sägs på första sidan: „Mönn Tenn beregnitt her wdj 4 mk paa j dr och lxwj skilling paa enn daler“.

Som bekant nödgades Christian IV att i förordningen av den 3 februari 1609 sätta dalerns värde till 68 skilling. Detta betydde i praktiken att ägarna av skillingmynt, d. v. s. småmynt – alltså småfolket – fingo finna sig i en försämring av myntvärdet. Det dröjde inte längre än till den 4 juli 1610 innan skillingens värde än en gång sjönk. Nu sattes relationen 74 skilling på en daler. Denna tendens fortsatte – men det berör inte här avhandlade material.

I räkenskaperna för 1610–1611 anges inte värdeförhållandet mellan skilling och daler, men det går lätt att räkna ut med ledning av räkenskapernas egna siffror. Murarna hade 24 skilling om dagen, och deras arbetsförtjänst för de första 10 dagarna i maj 1610 anges till 3 daler 18 skilling. D. v. s. 240 skilling utgöra 3 daler 18 skilling, varav alltså följer att dalern beräknas till 74 skilling. Detta redan i maj 1610, vilket är anmärkningsvärt, all den stund den kungliga förordningen om relationen 1 daler = 74 skilling är daterad först den 4 juli samma år.

Alla dessa siffror säga emellertid nutidsmänniskan bra litet, om man inte känner något om realvärdet bakom siffrorna. Vad var en daler värd? Eller, rättare sagt, vilka nödvändighetsvaror kunde man köpa för en daler?

I dessa räkenskaper finnas åtskilliga uppgifter om inköpta förnödenheter och om priserna för dessa. Då det gäller kött och fläsk är det mycket svårt att få jämförelsetal, därför att vikten icke anges. Man räknar i hela eller halva djurkroppar. Det finns även uppgifter om priser på levande djur. Så t. ex. köptes en draghäst för slottets behov för 16 daler. En slaktko betaltes med 4 daler, en oxkropp med 6, en fårkropp med  $\frac{1}{2}$ , ett svin (2 fläsksidor) med 2, och 2 stora lamm med 1 daler.

Men huru mycket vägde dessa djur? Det går icke att få fram exakta siffror, men man kan med visshet våga säga, att alla djur voro mycket lättare än i dag. Först och främst var det inhemska, småvuxna raser. Vidare var vinterfodret ytterst magert, varför ungdjuren första vintern hämmades i utvecklingen. Och slutligen var det bästa betet förbehållet mjölkdjuren, medan ung-

djur och göddjur fingo nöja sig med betet på de s. k. betesmarkerna, d. v. s. skogsmark, där det växte ljung och andra magra växter.

Säkrare jämförelsetal ha vi i priserna på spannmål. En tunna råg kostade  $1\frac{1}{2}$  daler, en tunna bjug kostade detsamma medan en tunna ärter kostade 2 daler 1 mark. En tunna smör kostade 16 daler och en tunna salt 3 daler.

Av dessa siffror framgår klart, att smöret värderades mycket högt i förhållande till spannmålen, sett utifrån vår tids prisförhållanden.

Om vi utgå ifrån spannmålspriset och ange priset i vår tids mynt till 40 svenska kronor för en tunna råg eller bjug, så får den högst betalda arbetargruppen, nämligen murarna, arbeta c:a  $4\frac{1}{2}$  dag för en tunna råg, eller för 40 svenska kronor. Den näst högst betalda gruppen, som hade 20 skilling om dagen, fick arbeta  $5\frac{1}{2}$  dagar för samma summa. Arbetarna i fyllningen fingo arbeta i 9 dagar, medan de stackars kvinnorna, som bara hade 9 skilling om dagen fingo arbeta över 12 dagar för 40 svenska kronor.

För att få en tunna smör måste arbetarna göra mer än 10 gånger så många dagsverken som för en tunna råg, d. v. s. en murare fick arbeta 45 dagar. Ett slaktat svin kunde muraren tjäna in på 6 dagar och en slaktko på 12 dagar – men det var magra djur och en betydande del av vikten var ben.

Ölet var förhållandevis billigt. En tunna öl kostade  $\frac{3}{4}$  daler eller omkring 55 skilling. En murare förtjänade sålunda en tunna öl på litet mer än 2 dagar.

I här föreliggande räkenskaper redovisas även kostnaderna för kungens och det kungliga rådets vistelse i Halland under våren 1603. Medan kungen först bodde en tid i Falkenberg och därefter en tid i Varberg, bodde rådet med sina tjänare i Vallda, där man byggde ett hus för deras räkning. Av räkenskaperna framgår att rådsherrarnas kost räknades till 1 mark per dag, medan tjänarnas beräknades till 12 skilling.

Om de här nämnda arbetarna skulle ha levat lika gott som rådsherrarnas tjänare, skulle visserligen murarna fått 12 skilling,

d. v. s. halva dagsförtjänsten över, sedan kosten var betald. Men hur skulle det ha gått för arbetarna i fyllningen, som hade just 12 skilling i inkomst per dag? Att nu inte tala om kvinnorna, som bara hade 9 skilling!

Det är klart att arbetarna på Varbergs slott måste nöja sig med en helt annan och vida billigare kost än rådsherrarnas tjänare. Medan murarna säkerligen redde sig bra, måste det enkla grovarbetarskrået, rubricerat som „plidtzfolch“, ha levat näst intill svältgränsen.

# British Folk Collections since the War

By *John Higgs*

Before the war of 1939–45 there had only been limited development in the folk museum field in Britain. There was a number of good but mainly small collections formed on a regional or county basis usually as the result of one person's work. Much of the material had been collected rather hastily by enthusiasts who had not bothered to obtain the necessary background information and it was extremely rare to find any research being undertaken. In the Celtic countries, however, there was a handful of pioneers who inspired by Scandinavian precedent had begun to create fully documented collections and to initiate research studies as part of their routine.

In the years since the war much has happened; many regional museums have started folk life departments and a number of specialised museums have been founded. There is greatly increased interest in the whole subject, both among museum curators and the public at large, and in many parts of the country a serious attempt is now being made to put right the previous neglect. The Museums Association offers folk life as a special subject in its diploma but the number of trained staff is still pitifully small. Unfortunately, much of the effort has come too late because the last twenty years have wrought such changes in the countryside and in the towns that a very great deal of material, which could have been saved, has been destroyed. The amount of money which national and local authorities have at their disposal for all museum services is still pitifully inadequate and as a result folk life, the newest arrival, cannot look for very adequate finance. Nevertheless, such developments as there have been are important and worth record-





Fig. 1. Welsh Folk Museum. St. Fagans Castle, Cardiff. Kennixton Farmhouse from the Gower peninsula, Glamorgan. The original house was built in 1630, but it has 17th and 18th century additions.

Copyright: National Museum of Wales, Welsh Folk Museum.

ing but the subject is still very much in a pioneer state and it is hoped that the next few years will see many new projects. It must be recorded that a great many post war projects owe much to the inspiration, help and encouragement of Kai Uldall.

At a national level we have now reached the stage at which a national institution of some kind is in existence, or is planned, for each of the constituent countries in the kingdom. Some of these institutions are not as comprehensive as they could be but a start has been made and within a few years the situation should be greatly improved. The most outstanding national collection is that of the Welsh Folk Museum at St. Fagans Castle, near Cardiff; it

is a branch of the National Museum of Wales. Folk studies in Wales must always be linked with the name of Iowerth Peate under whose leadership the collections were built in Cardiff before the war. In 1946 the Earl of Plymouth made available St. Fagans Castle and a hundred acres of land surrounding it; a short time afterwards the Welsh Folk Museum began work in its own premises. Since then great progress has been made and a number of buildings have been moved from all over the Principality. The castle itself contains an upper class display, a recently erected building houses a systematic display of folk life material and there are demonstrations of crafts such as weaving, bowl turning and basket making. The craftsmen are encouraged to employ young apprentices so that their crafts are perpetuated. The Museum has an excellent record system which includes a library, a photograph index and archives. The staff carry out ethnological and dialect studies all over the country. It is no exaggeration to say that this is by far the most comprehensive folk museum in the British Isles.

A less well known museum but one again which dates from before the war is the Folk Department of the Manx Museum at Douglas in the Isle of Man. The Isle of Man is not large and it has not been difficult, therefore, to build up a very good representative collection of folk life material. Just before the war an open air museum was opened at Cregneash in the south of the island and this has grown considerably in recent years. To overcome the difficulty and the cost of moving buildings the Museum has relied on acquiring houses as they become available in Cregneash village. This venture has been extremely successful and will in time provide a very representative selection of Manx buildings. A nautical branch museum was opened in an old boathouse at Castletown, the former capital of the island, in 1951. Since 1948 the Museum has been collecting and recording the oral traditions of the island.

In Scotland there is no one institution which covers the whole field but a number are working together. The School of Scottish Studies was founded by Edinburgh University in 1950 to provide

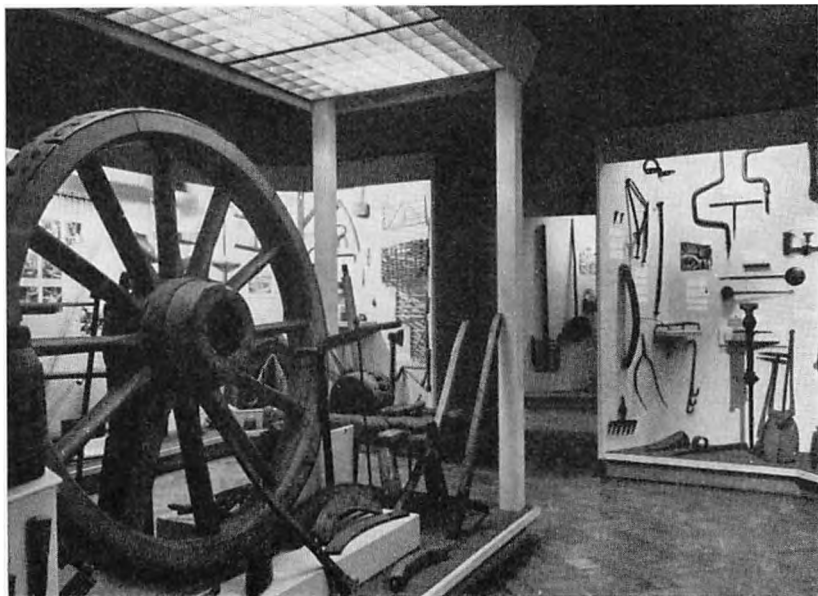


Fig. 2. Museum of English Rural Life. University of Reading. A section of the room displaying traditional rural crafts.

Copyright: University of Reading. Museum of English Rural Life.

an institute for the study of Scottish history and culture; it is primarily a research institute and does not have a museum but its staff in the course of field work are continually unearthing material for museums. The staff includes collectors for folklore, folksong, folk music and material culture in addition to social anthropologists and place name workers. It is housed next door to the Linguistic Survey of Scotland and two dictionaries, the Scottish National and that of the Older Scottish Tongue. Already the School's work has become well known particularly through its journal, 'Scottish Studies'. The National Museum of Antiquities of Scotland houses a national collection of folk life material and works in close co-operation with the School. The Highland Folk Museum at Kingussie was created by Miss I. F. Grant before the war but it is now owned and managed by the four Scottish Universities. There is hope eventually of creating a Scottish Natio-

nal Folk Museum which would work alongside these other institutions.

Four years ago a scheme was put forward for founding a folk museum for Ulster and as a result of much hard work by local enthusiasts the Ulster Folk Museum was created by an Act of the Northern Ireland Parliament in 1958. Its purpose is to illustrate, "the way of life past and present, and the traditions of the people of Northern Ireland". The Act also set up a trust for maintaining and establishing a museum which would be the first provincial museum in the British Isles with finance contributed both by the central and local government—an auspicious start indeed. In addition to looking after their own museum the Trustees may give assistance to other bodies having similar aims and as a result there is every hope that the Ulster Folk Museum will develop as a centre of collaborated effort for the comprehensive study of folk life. A site for the Museum is at present being sought in the neighbourhood of Belfast and a Director has been appointed. It is a singularly far-sighted scheme which, when it becomes a reality, should prove an important addition to European folk institutions.

In England the work is covered not entirely adequately by a number of bodies working more or less independently of each other. In 1949 the British Ethnography Committee of the Royal Anthropological Institute put forward a scheme for the development of a museum of English Life and Traditions. This advocated the establishment of a Museum for the study of English culture that was to be called The English Museum. In fact the funds have never been forthcoming for this scheme. In 1951, however, the University of Reading established the Museum of English Rural Life to serve as a national centre for material connected with the history of the English countryside. The interests of this museum are necessarily restricted to the rural side of English life and there exists, as yet, no institution to look after the needs of urban life which is the concern of so very large a proportion of our population. The Museum of English Rural Life does not intend in the foreseeable future to develop an open air park. In a country presenting such

Fig. 3. School of Scottish Studies, University of Edinburgh. A field worker interviewing a crofter in a Moidart township. Copyright: School of Scottish Studies, University of Edinburgh.



diverse conditions as England there is a case for developing a series of regional folk parks rather than a national one. Even so we have very few and none which have so far reached an advanced stage of development. The majority of English buildings are of brick or stone and the difficulty of moving them has been a major obstacle. In museums where buildings have been re-erected in the last few years the cost has been very great.

In the few years of its existence the Museum of English Rural Life has gathered together a very substantial collection of material from all over the country. Much of it would otherwise have been lost and has come from districts where no other museum was working. Perhaps in time, as other collections are formed, some of the material at Reading will find its way back to the counties from which it came. It is not necessary for a national venture of

this kind to have a huge permanent collection provided it has the opportunity to catalogue and photograph the material for its records. The Museum has a comprehensive record system which includes the photographing of every object in its collections as well as many in other collections; there is a substantial library. It also operates loan services to other museums and helps them with advice on techniques. Already research has been carried out on a number of subjects and it is the intention in the future to strengthen this side of the Museum's work and to carry out ethnological studies in the field.

There are two other important English developments. The New English Dialect Survey is being carried out by the Department of English Language of the University of Leeds. This is a comprehensive survey based on a questionnaire which is designed to reveal most of the significant lexical, phonological, morphological and syntactical characteristics of present day vernacular English. The work began in 1947 and the results will ultimately be published in four volumes covering the whole country. The other is a survey of English Folklore which is being made by the English Department of University College, London. It is based on written reports sent in from recorders living all over the country.

Although the Science Museum in London is not a folk museum mention should be made of its work in illustrating the history of technical processes. There are also a number of specialised museums working on a national basis such as the Museum of Leathercraft in London and the Gallery of English Costume in Manchester.

We do not possess, as perhaps we should, a national museum which enables the visitor to Great Britain and the British themselves to see something of a cross-section of the many cultures which are to be found in these islands. While museum funds remain short it is unlikely that the government would support such a scheme which clearly would have to rank with other national museums and be situated in London. It is an objective towards which we should strive.

Much progress has been made in the last few years among



Fig. 4. Manx Museum, Isle of Man. Shoeing a horse in the smithy at Cregneash Folk Museum.  
Copyright: Manx Museum and National Trust.

regional museums but unfortunately the majority of them have to concentrate their energies on the collection of material and its display to the public. Most of our regional folk collections are in fact departments of large museums run by local authorities covering many branches of museum work. Many local authorities do not, unfortunately, understand the need for research work to go hand in hand with collecting and some even regard adequate cataloguing as a luxury. As a result many otherwise good collections are badly documented and the staff are too busy to pay sufficient attention to this side of their work. There are a number of regional collections which are self-contained and independent, these often rely on private funds and are desperately short of money.

The best known regional collection is the Castle Museum at York; indeed it is also the most visited. In 1958 it had half a million visitors and since, unlike most of our folk museums, it charges an admission fee, it can justly claim to be the only folk museum in the country that pays its way (the income from admissions in 1958 was £16,000). There is no open air folk park but

within the compass of the old prison buildings a great many shops and workshops have been re-erected or reconstructed.

In 1949 Bristol City Museums founded a folk museum at Blaise Castle House near the city. The house now contains a systematic display of material from the west country but so far only one building has been moved and re-erected. In the West Riding of Yorkshire Halifax Museums have opened Shibden Hall as a folk museum and although excellent use has been made of the farm buildings for the display of agricultural and crafts material again only one building, a sixteenth century cruck barn, has been re-erected. In Yorkshire, too, Leeds Museum has prepared a first rate display of town and crafts material at Kirkstall Abbey House. Apart from these examples there has been no other significant development of open air museums. This is partly because of the cost; Bristol and Halifax, for example, became discouraged after their initial experience of moving one building. As a result other museums have either not had the courage to try, or in many cases have needed such funds as were available for the general development and rehousing of their existing collections without the additional burden of starting new enterprises.

In addition to the regional museums there are many smaller local collections of importance, some date back to before the war, for example, the Museums at Gloucester, Alton and Cambridge. A large number have made a great effort to extend their interest in folk culture in the last few years; but it is nearly always the same story—one practically unknown in Scandinavia—of general museums, covering a range of subjects from fine art to natural history and archaeology, with small staffs who cannot really specialise in any one subject trying to pay enough attention to each of the many varied topics with which they deal and having little enough money to do anything like an adequate job.

It is not possible in the space available to mention all the good museums or indeed all the work that is at present going on in Great Britain, but perhaps enough has been said to give some idea of the general picture. It is difficult to hazard a guess at what



the future holds; certainly progress has been made since the war, certainly many people are now turning their attention to the problem and will do their utmost to see that we do more in the future. We cannot afford to be complacent especially at a time when such drastic change is taking place in almost every walk of life. There needs to be more co-ordination of the national effort right through the British Isles and the lead for this must come from the national folk museums. Before, however, they can be of much help they all need to be in a much stronger financial position, not just struggling along and finding it difficult to keep their own heads above water. If we have a number of good regional and county museums we still need more and there are, alas, many parts of the British Isles with no folk museum at all. Much of our folk life work seems to lack any sense of direction or guidance; this is particularly evident in the case of open air museums where no serious attempt has been made to consider what need that is for folk parks, what kind of buildings should be saved and where they are to be found. It is true that shortage of money for museum work in general is bound to aggravate the problem as far as folk life is concerned, for as a relative newcomer to the museum field it is likely to go short. On the other hand a little more constructive thinking by the whole profession would not come amiss. The local authorities, that run so many of our provincial museums, do not take kindly to providing money for those purposes which must go hand in hand with collecting exhibits—namely recording and research. As these are aspects which cannot be seen by the ratepayer they are not considered important. We are also extremely short of staff trained in folk museum work and in addition many museum directors have themselves insufficient knowledge of the subject. In recent years, however, a heartening number of museum people have taken the opportunity to investigate the work that is being done in Scandinavia. In conclusion, many difficult and thorny problems lie ahead but those of us concerned for the future of British folk museums look forward with enthusiasm to the problems as well as the achievements of the future.

## Resumé

*Britiske folkekultur-samlinger siden krigen*

Før krigen 1939-45 var der kun en begrænset udvikling at spore inden for folke-museerne i Storbritannien, men i årene siden krigen er der sket meget. Mange egns-museer har startet folkekulturfodelinger, og flere specialmuseer er blevet oprettet. I hvert af de lande, som udgør kongeriget, findes nu en national institution eller en sådan er planlagt. Den mest bemærkelsesværdige nationale samling er det walisiske folkemuseum i St. Fagans Castle, Cardiff, som også omfatter en park med frilandsmuseum. Dette museum startede på sit nuværende sted i 1946. Allerede før krigen eksisterede folkekulturfodelingen af The Manx Museum på øen Man, som har overtaget en del af en eksisterende landsby som frilandsmuseum. I Skotland arbejder en række institutioner sammen med henblik på at dække dette felt, men der er håb om, at man kan oprette et nationalt skotsk folkemuseum. I Ulster er man netop gået i gang med at skabe et folke-museum for Ulster, som vil blive det første provinsmuseum i kongeriget, som modtager tilskud fra såvel centrale som lokale myndigheder. I England har Museum of English Rural Life ved Readings universitet siden 1951 arbejdet på at skabe et nationalt samlingssted for studiet af bondekulturen; men der findes endnu ikke nogen institution, som tager sig af kobstadskulturen i England.

På egns- og lokalmuscernes område er der også sket fremgang. Mange folke-kulturfodelinger er blevet oprettet på provinsmuseerne, og en række betydelige lokale foretagender er påbegyndt, f. eks. Blaise Castle House folkemuseet, et af Bristol bys museer, Shibden Hall folkemuseet, som udgør en del af Halifax museerne, og Kirkstall Abbey House i Leeds.

Trods denne fremgang er der mange problemer. Folkekulturen er det nyeste museumsmæssige og kommer derfor i sidste række, når der skal gives bevillinger. Alle vore folke-museer mangler penge – ja, nogle endda i fortvivlende grad. Vi mangler ligeledes erfaring og uddannede museumsfolk. Det er helt umuligt at se roligt på den nuværende situation, når materialet forsvinder så hurtigt, men en begyndelse er dog nu i det mindste gjort.

# Fortegnelse over Kai Uldalls film af gamle folkeskikke og gamle arbejdsmetoder

Ved *D. Yde-Andersen*

1927 tog Kai Uldall smalfilmen i brug til skildring af dansk folkeliv. Fra dette og de påfølgende år stammer en samling af optagelser, der i dag er uerstattelig på grund af dens emne, dens alder og dens omfang. Filmene er blevet optaget dels på særlige optagelsesrejser, dels på undersøgelsesrejser, foretaget med andet formål for øje. De er derfor af meget forskellig varighed, fra nogle få minutter til over et kvarter.

Filmene er hovedsagelig optaget på 16 mm omvendefilm, kun ganske enkelte på 16 mm negativfilm. Originaloptagelserne opbevares i Statens Arkiv for historiske Film og Stemmer, medens en kopi, beregnet til forevisning og udlån, findes i Dansk Folke-museum, Nationalmuseets 3. afdeling.

Nedenfor følger en kronologisk fortegnelse over hovedparten af Kai Uldalls smalfilmsoptagelser af gamle folkeskikke og gamle arbejdsmetoder. (Kun ganske korte eller ufuldendte optagelser er udeladt.) Efter den kronologiske fortegnelse følger en topografisk nøgle med henvisning til den kronologiske listes numre.

## *Kronologisk fortegnelse*

1927. Torkildstrup stubmølle, Maribo amt (1) – Midsommerkronen opsættes i midsommertræet, Toreby, Maribo amt (2) – Studeforspand på Knudsodde ved Vordingborg, Præstø amt (3) – Fisker „slår til“ på ålegarn, Thurø, Svendborg amt (4) – Høst på Thurø, Svendborg amt (5) – Der males sennep, Ventepose Mølle, Tåsinge, Svendborg amt (6) – Kornlæs, Drejø, Svendborg amt (7) – Gamle Rasmus med de onde øjne, Drejø, Svendborg amt (8) – Torskeruser tjæres, Hjortø, Svend-

borg amt (9) – Kornlæs kører gennem vandet fra Hjælm Hoved til Hjortø, Svendborg amt (10) – Mælken køres til mejeriet, Lyø, Svendborg amt (11) – Høst i Barsmark, Åbenrå amt (12).

1928. Tørveæltning i Ørslev Mose ved Vordingborg, Præstø amt (13) – Ringridning i Vordingborg, Præstø amt (14) – Skt. Hansblus ved Vordingborg, Præstø amt (15) – Sommermarked i Vordingborg, Præstø amt (16) – Ladby Teglværk, Sorø amt (17).

1929. Midsommerfest i Sæd, Tønder amt (18) – Skæring af tagrør fra båd. Sæd, Tønder amt (19) – Skæring af tagrør med segl, Sæd, Tønder amt (20) – Skæring af rygningstørv, Sæd, Tønder amt (21) – Køerne malkes, Sæd, Tønder amt (22) – Gdr. Lorentzen med springstok, Sæd, Tønder amt (23) – Smørkærning, Ansgård, Kjølvrå, Ringkøbing amt (24) – En kalv slagtes, Ansgård, Kjølvrå, Ringkøbing amt (25) – Rugbrødsbagning, Ansgård, Kjølvrå, Ringkøbing amt (26) – Behandling af bankerot. Ansgård, Kjølvrå, Ringkøbing amt (27) – Tilvirkning af jdepotter. Elkær, Vejle amt (28) – Marked i Ørbæk, Svendborg amt (29) – Høst på Gl. Kirstinebjerg, Maribo amt (30) – Jeppe Åkjær besøger Laust Hop i Vridsted, Viborg amt (31) – Torvedag i Skive, Viborg amt (32) – Stenkast ved Snebjerg, Ringkøbing amt (33) – Hedetørv rejses, Brixhus Hede, Ringkøbing amt (34) – Gamle kalkgruber ved Daubjerg, Viborg amt (35) – To løse eksistensers helårsbolig på heden ved Hjelm Mølle (36) – Jordhus på Askov Mark. Ribe amt (37) – Kniplersker i Hjerpsted. Tønder amt (38).

1930. Fastelavnsridning, Drejø, Svendborg amt (39) – Fastelavnsridning, Store Magleby, Kbh.s amt (40) – Fårklipping, Hvidbjerg, Viborg amt (41) – Smedene flytter skilt, Viborg (42) – Binding af halmlob. Grønbjerg, Ringkøbing amt (43) – Mand med bindehose. Grønbjerg, Ringkøbing amt (44) – Der vises vand med en pilekvist, Grønbjerg, Ringkøbing amt (45) – Tørrede jyder, Vorgød, Ringkøbing amt (46) – Pløjning i Videbæk, Ringkøbing amt (47) – Sommer i by ridning i Bjergby på Mors (48) – Sommer i by ridning i Tørup på Mors (49) – Drejning af en lerdunk (en „Abraham“). Sundby på Mors (50) – Rebslagning i Solbjerg på Mors (51) – Hjallerup marked, Hjørring amt (52) – Kulsviere i Rold Skov, Ålborg amt (53) – Linkning, Gravlev, Ålborg amt (54) – Træskomand skærer Ålborgtræsko, Rebild, Ålborg amt (55) – Fletning af enebærkurv, Skørping Mark, Ålborg amt (56) – Tørveskæring i Skørping Mose, Ålborg amt (57) – Majtræ, Avernakø, Svendborg amt (58) – Sommer i by ridning, Nordby på Samsø, Holbæk amt

(59) – Begravelse i Kerteminde, Odense amt (60) – En kone på Strynø „mangler“ tøj, Svendborg amt (61).

1931. Påskeskik på Strynø, Svendborg amt (62) – Linkning, Skørping, Ålborg amt (63) – Vævning med vævespjæld, Skørping, Ålborg amt (64) – Snoretilvirkning med knebelstokke, Skørping, Ålborg amt (65) – Majbøg i Gammel Skørping, Ålborg amt (66) – Skt. Hansbål i Horns herred og i Lynge-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt (67) – Efterårsmarked i Vordingborg, Præstø amt (68) – Tækning, Ods herred, Holbæk amt (69).

1932. Fastelavn i Hundige, Kbh.s amt (70) – At finde hareæg, Langeland, Svendborg amt (71) – Skærtorsdag, 9 slags kål, Langeland, Svendborg amt (72) – Langfredagsæble og snaps, Langeland, Svendborg amt (73) – Born koger påskeæg på stranden, Langeland, Svendborg amt (74) – Arnager by, Bornholm (75) – Der harres saijs, Pedersker, Bornholm (76) – Lyngrivning, P. Thorsen, Pedersker, Bornholm (77) – Der tudes i byhorn, Reersø, Holbæk amt (78) – Tærskning, Reersø, Holbæk amt (79) – Marie snor tavser til ålekroge, Reersø, Holbæk amt (80) – Marie karter og spinder, Reersø, Holbæk amt (81) – Fletning af en træskovisk, Reersø, Holbæk amt (82) – Høst på Klæsøgård, Langeland, Svendborg amt (83) – Lysestøbning, Klæsøgård, Langeland, Svendborg amt (84) – Tærskning med plejl, Illebølle, Langeland, Svendborg amt (85) – Tækning på Mols, Randers amt (86).

1933. Jeppe Åkjær besøger Stærke Hans, Danmarks sidste tater, på Vildmose Hede ved Skive, Viborg amt (87) – Børn spiller kegler, Over Hornbæk, Randers amt (88) – Skt. Hans kø i Try, Hjørring amt (89) – Trommeslageren bekendtgør en hesteslagtning, Hjørring (90) – Silde-saltning og silderøgning, Snogebæk, Bornholm (91).

1950. Kokasser opsamles til brændsel, Rømø, Tønder amt (92) – Tækning, Rømø, Tønder amt (93) – Lyngrivning, Rømø, Tønder amt (94).

1951. Tængning af tangtage, Læsø, Hjørring amt (95) – Presning af æblemost, Hjelmerup, Odense amt (96) – Kulsvidning, demonstration på Frilandsmuseet (97).

1953. Dukkede halmgavle, Tystrup, Sorø amt (98) – Høst med „sichel“ og „haken“ i Vølsemehuset, Ditmarsken (99) – Byg mejes med „sichte“ og „matthaken“, Hülkenbüll, Sydslesvig (100).

1954. Majbøg i Helberskov, Ålborg amt (101).

*Topografisk nøgle.*

Frederiksborg amt: 67	Älborg amt: 53, 54, 55, 56, 57, 63, 64, 65, 66, 101
Kbh.s amt: 40, 70	Viborg amt: 31, 32, 35, 41, 42, 87
Holbæk amt: 59, 69, 78, 79, 80, 81, 82	Randers amt: 86, 88
Sorø amt: 17, 98	Vejle amt: 28
Præstø amt: 3, 13, 14, 15, 16, 68	Ringkøbing amt: 24, 25, 26, 27, 33, 34, 43, 44, 45, 46, 47
Bornholms amt: 75, 76, 77, 91	Ribe amt: 37
Maribo amt: 1, 2, 30	Tønder amt: 18, 19, 20, 21, 22, 23, 38, 92, 93, 94
Odense amt: 60, 96	Äbenrå amt: 12
Svendborg amt: 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 29, 39, 58, 61, 62, 71, 72, 73, 74, 83, 84, 85	Sydslesvig: 100
Hjørring amt: 52, 89, 90, 95	Ditmarsken: 99
Thisted amt: 48, 49, 50, 51	

# Bidrag til en bibliografi

over Kai Uldalls

trykte arbejder

Fortegnelsen, som ikke gør krav på at være fuldstændig, medtager ikke bidrag til dag- og ugeblade samt leksikonartikler.

Tilstanden i Nyborg Amt ved Aar 1743. – Svendborg Amt, 1916, s. 3–118.

Gammel Amager-Land ved Kiøbenhavn. – Aarvog for Københavns Amt, 1917, s. 46–48.

En gammel fyensk Lægebog eller Cyprianus. – Aarvog for historisk Samfund for Odense og Assens Amter, 1, 1913–1916, s. 522–536.

Indberetning om den økonomiske Tilstand i Vestfyen i 1735. – Aarvog for historisk Samfund for Odense og Assens Amter, 1, 1913–1916, s. 548–577.

Tilstanden i Københavns Amt ved Aar 1740. – Aarvog for Københavns Amt, 1917, s. 100–134, og 1918, s. 42–94.

Præstø Amts Købstæder ved Aar 1743. – Aarvog for historisk Samfund for Præstø Amt, 7, 1918, s. 67–106, og 8, 1919, s. 67–73.

Indberetning om den økonomiske Tilstand paa Lolland-Falster 1735. – Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog, 6, 1918, s. 34–87, og 7, 1919, s. 1–22.

Sognepræstens Indberetning om Kjerteminde 1746. – Aarvog for historisk Samfund for Odense og Assens Amter, 2, 1917–1921, s. 419–430.

Et Privatbrev fra 1617. – Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog, 9, 1921, s. 122–123.

Topografiske Indberetninger fra Lolland 1743–44. – Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog, 9, 1921, s. 96–117, og 10, 1922, s. 126–138, og 11, 1923, s. 85–96.

- Lykkesholm. – Danske Herregaarde ved 1920, under Redaktion af Louis Bobé, H. Berner-Schilden-Holsten, Vilh. Lorenzen og Palle Rosenkrantz, 2, 1923, s. 109–118.
- Ørbæklunde. – Danske Herregaarde ved 1920, under Redaktion af Louis Bobé, H. Berner-Schilden-Holsten, Vilh. Lorenzen og Palle Rosenkrantz, 2, 1923, s. 483–492.
- Juulskov. – Danske Herregaarde ved 1920, under Redaktion af Louis Bobé, H. Berner-Schilden-Holsten, Vilh. Lorenzen og Palle Rosenkrantz, 2, 1923, s. 547–552.
- En Tingsted-Skolelærer. – Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog, 11, 1923, s. 127.
- Et mærkeligt Epitafium i Aastrup Kirke. – Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog, 12, 1924, s. 128.
- Chr. Axel Jensen og Kai Uldall: Danske empiremøbler. – Ældre Nordisk Arkitektur, 5, København 1924.
- Danske Fajancefliser. – Fra Arkiv og Museum, ser. 2, 1, 1925, s. 419–427.
- Kirkerist. – Fra Arkiv og Museum, ser. 2, 1, 1925, s. 407–409.
- De Garnaasske Figurer. – Fra Arkiv og Museum, ser. 2, 2, 1927, s. 31–38.
- Smaanyt vedrørende danske Provinsfajencer. – Fra Arkiv og Museum, ser. 2, 2, 1927, s. 42–43.
- Vordingborg Slot og Købstadens Befæstning. Aarbog for historisk Samfund for Præstø Amt, 17, 1928, s. 101–113.
- Levende Billeder i Dansk Folkemuseums Tjeneste. – Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1928, s. 75–80.
- Granitkorset ved Astrup. – Skivebogen, 20, 1928, s. 146–156.
- Dansenhøj, Pinsebod og Gildesvold. – Fortid og Nutid, 8, 1929–30, s. 131–151, 169–192.
- Levende Billeder i Kulturhistoriens Tjeneste. – Fra Holbæk Amt, 7, 1930, 237–239.
- Gravtræ og Gravramme. – Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1931, s. 41–52.
- Fajancefabriken ved Gammellund paa Mors. – Historisk Aarbog for Mors, 13, 1931, s. 25–26.



- Kirkens Profanbenyttelse i ældre Tid. – Fortid og Nutid, 9, 1931–32, s. 119–140, 218–248.
- De gamle Kirkeriste. – Hardsyssels Aarbog, 26, 1932, s. 35–45.
- Et Tilløb til dansk Fajencefremstilling i Renæssancetiden. Laurits Pottemager i Næstved. – Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1934, s. 44–54.
- Nogle Paaskeskikke. – Fyens Hjemstavn, 7, 1934, s. 33–48.
- Et Tilløb til Fajencefremstilling. – Jens Thirslund: Kähler Keramik gennem 100 Aar. København 1939.
- Gammel dansk Fajence. En Oversigt med Signaturtavler. København 1942.
- Juulskov. – Danske Slotte og Herregaarde, under Redaktion af Arthur G. Hassø, 3, 1943, s. 286–292.
- Ørbæklunde. – Danske Slotte og Herregaarde, under Redaktion af Arthur G. Hassø, 3, 1943, s. 309–318.
- Lykkesholm. – Danske Slotte og Herregaarde, under Redaktion af Arthur G. Hassø, 3, 1943, s. 319–330.
- Den gamle Landsby. Billeder fra Frilandsmuseet. København 1944.
- Gammel dansk Folkekunst. En Oversigt. København 1945.
- Lertøj, Stengods og Fayence fra Middelalderens Begyndelse til ca. 1850. – Keramik, redigeret af Johannes Andersen og Viggo Sten Møller. København 1946, s. 264–311.
- Gammelt tin. København 1950.
- Signerede Kellinghusen-Fajencer. – Danske Museer, 1, 1950, s. 93–129.
- Benhus og benkiste. – Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, 1950, s. 169–174.
- Frilandsmuseet. Vejleder. København 1951 og senere udgaver.
- Et par fajenceornamenter. – Danske Museer, 2, 1951, s. 67–76.
- Fajencer fra Hesbjerg og Antvorskov fabriker. – Danske Museer, 3, 1952, s. 83–109.
- Frilandsmuseet. – Turistforeningen for Danmarks Årbog, 1953, s. 117–128.
- Arkæologiske og kulturhistoriske museer i Sydslesvig. – Fortid og Nutid, 19, 1956, s. 393–398.

- Fajence og stengods. – Jeg er samler, 2, 1956, s. 342–368.
- Open Air Museums. Les Musées de Plein Air. – Museum, 10, 1957, s. 68–96.
- Pottemageren fra Sorring. – Danmarks Nationalmuseum, 1957, s. 160–161.
- Bulhusgården fra Skåne. – Danmarks Nationalmuseum, 1957, s. 164–165.
- Omkring arnen i Ostenfeldgården. – Danmarks Nationalmuseum, 1957, s. 166–167.
- Gården fra Halland. – Danmarks Nationalmuseum, 1957, s. 168–169.
- Tangtagene på Læsø. – Danmarks Nationalmuseum, 1957, s. 176–177.
- Fynske landsbybygninger. – Danmarks Nationalmuseum, 1957, s. 180–181.
- Fanøhusets vinterstue. – Danmarks Nationalmuseum, 1957, s. 182–183.
- Frilandsmuseet. – Nationalmuseets Arbejdsmark, 1958, s. 93–108.
- Les oeufs de paques au Danemark. – Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 54, Basel 1958, s. 1–9.
- Daterede Kellinghusenfajencer. – Arv og Eje, 1959, s. 54–88.
- Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Museets historie og fremtidsplaner. – Lyngby-Bogen, 1959, s. 1–28.
- Keramik. Fra Frilandsmuseets samlinger, Nationalmuseets 7. afdeling. København 1959.
- Om St. Kongensgadefabrikens biskopboller, biskop og lignende drikke, Paveselskabet og om et mærkeligt bindebrev. Et quodlibet. – Kulturminster, 1960, s. 69–112.

# Indholdsfortegnelse

Hilsen fra Nationalmuseet ved <i>Johannes Brøndsted</i>	7
Tabula gratulatoria . . . . .	9
<i>Hilmar Stigum</i> : Tønnebånd som dekor på drikkekar . . . . .	21
<i>Gerd Wietek</i> : Sechs Zierfliesen aus der Fayencefabrik Jochim Möllers in Kellinghusen . . . . .	36
<i>Axel Steensberg</i> : Primitivt pottemageri i Europa . . . . .	53
<i>Poul Halkjær Kristensen</i> : Kandestøberlaugets kontrol med tinarbejders lødighed . . . . .	67
<i>Ernst Schlee</i> : Oktanten von der Insel Föhr . . . . .	77
<i>Hans Stiesdal</i> : Stege Kirkes Taarnur . . . . .	91
<i>Otto Norn</i> : Slotssnedker og Laugsmester . . . . .	102
<i>Ole Højrup</i> : Låse af træ . . . . .	110
<i>Peter Michelsen</i> : Det sidste tangtag på Endelave . . . . .	125
<i>H. P. Hansen</i> : Primitivt hjem i Midtjylland . . . . .	134
<i>Albert Eskeröd</i> : Kring Näsgårdarna och deras människor . . . . .	146
<i>Robert Wildhaber</i> : Die europäische Verbreitung der Grenzzeugen . . . . .	158
<i>N. G. Heine</i> og <i>Johannes Lægdsmand</i> : På jagt efter den falsterske hjulplov . . . . .	171
<i>Gösta Berg</i> : Några äldre brödtyper i Sverige . . . . .	180
<i>Bjarne Stoklund</i> : Skindvidjen fra Læsø . . . . .	201
<i>Helge Søgaard</i> : Om kirkeriste i Århus . . . . .	211
<i>Sigurd Grieg</i> : Brudekronens opprinnelse . . . . .	220
<i>Hans Ellekilde</i> : Skovsbokorset i sagnoverleveringen . . . . .	236
<i>Holger Rasmussen</i> : Fødselsdagsønsker . . . . .	247
<i>Monique Roussel de Fontanès</i> : Le costume féminin en Calabre . . . . .	257
<i>Ellen Andersen</i> : Generalfiskal Peter Uldall og hustrus portrætter. En dragthistorisk undersøgelse . . . . .	269
† <i>Victor Hermansen</i> : Jesper Friis til Ørbækklunde og hans Kunstkammer . . . . .	277

<i>Svend Larsen</i> : Fra det lille København. Silhouet af en stiftamtmand . . . . .	295
<i>Albert Sandklef</i> : Befæstningsarbejternas reallöner på Varbergs slott 1602–1611 . . . . .	309
<i>John Higgs</i> : British Folk Collections since the War . . . . .	318
<i>D. Yde-Andersen</i> : Fortegnelse over Kai Uldalls film af gamle folkeskikke og gamle arbejdsmetoder . . . . .	329
Bidrag til en bibliografi over Kai Uldalls trykte arbejder . . . . .	333

---

Omslagsvignet tegnet af M. Pasternak med motiv fra  
Kellinghusen-flise, gengivet på side 49